

Nad čím se zamýšlíme při 35. výročí osvobození Československa

K proměnám socialistického způsobu života

Rok 1980 je rokem pětatřicátého výročí osvobození naší republiky sovětskou armádou. Třicet pět let v životě společnosti není jistě mnoho; měřeno hloubkou politických, ekonomických, sociálních a kulturních proměn nemají však v historii našich národů obdoby. Všechny změny, jimiž československá společnost v tomto období prošla a prochází, mají jednoho společného jmenovatele — výstavbu socialismu, spravedlivé společnosti, která představuje uskutečnění historických zájmů dělnické třídy a všeho pracujícího lidu.

Uchopením politické moci dělnickou třídou začal v Československu reálný proces kvalitativních přeměn lidského života. Při zakládání Komunistické strany Československa prohlásil Vladimír Šmeral: Nejsme politická strana jako jakákoli jiná — jsme předvoj nového života. Idea, která stála u zrodu strany, dodávala patosu a přitažlivosti jejímu boji v tvrdých třídních zápasech na půdě buržoazní republiky, vstoupila po druhé světové válce v Československu i řadě dalších socialistických zemí do fáze uskutečňování.

Přeměny v životě lidí procházejí řadou etap, jejichž konkrétní podoba závisí především na tom, jak se rozšiřují a prohlubují socialistické výrobní poměry a společenské vztahy vůbec, jak se rozvíjejí výrobní síly, formuje nová sociální struktura a přeměňuje lidské vědomí. Nový společenský řád utváří postupně i nový způsob života. Dnes vystupuje do popředí s mimořádnou naléhavostí i druhá stránka tohoto vztahu — jeho zpětná vazba. Jestliže nové výrobní poměry mění společenské funkce lidských aktivit, způsoby nakládání se zdroji a touto cestou podstatně transformují podmínky života, pak naopak teprve činné osvojení socialistických společenských vztahů definitivně upevňuje dosažené výsledky a rozhojňuje zdroje dalšího společenského pokroku a individuálního rozvoje.

Dnešní způsob života obnažuje jak přednosti, tak i rozpory, které s sebou přináší současná fáze budování socialistické společnosti. Právě zde se nejvýrazněji projevuje převaha socialismu nad kapitalismem. Nejbohatší kapitalistické země světa nejsou po celá desetiletí, ba staletí, s to vyřešit dva základní problémy, v jejichž řešení jsme za pouhých pětatřicet let postoupili tak daleko, že život každého občana v naší zemi se podstatně proměnil. Proti atmosféře sociálních nejistot, které labilizují život pracujících v kapitalismu, stojí rozvíjející se systém sociálních jistot pro všechny. Proti rigidní a stále se reprodukující hluboké sociální nerovnosti se u nás rýsuje stále zřejmější tendence překonávání podstatných třídních rozdílů, tendence k sociální rovnosti. Pro každého občana této země se otevírají šance individuálního rozvoje.

Monotematické číslo pojednávající o problematice socialistického způsobu života chce být malým pracovním příspěvkem Sociologického časopisu k oslavám našeho velkého výročí.*

Redakční rada Sociologického časopisu

*) Příspěvky, s nimiž se čtenář v tomto čísle může seznámit, byly předneseny na mezinárodním jednání 5. pracovní skupiny XVI. problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd v Liblicích (duben 1979). Centrálním tématem konference byl *vztah mezi dynamikou sociálně třídní struktury a utvářením socialistického způsobu života*.

Metodologické problémy výzkumu kvality, úrovně a způsobu života

I. V. BESTUŽEV-LADA

Institut sociologických issledovanij
AN SSSR, Moskva

Každý z termínů „úroveň“, „kvalita“, „styl“, „sloh“ či „způsob“ života má několik významů, které jsou navíc často používány jako synonyma, anebo naopak v natolik odlišném smyslu, že je nelze spojit v jednotný systém. Vybudování komplexu ukazatelů zachycujících rozličné stránky života, označované uvedenými termíny, vyžaduje — máme-li na mysli skutečně komplexní systém — především určité terminologické upřesnění. Takový přístup předpokládá koncepci, v jejímž rámci lze uvedených termínů společně využít k celkové charakteristice klíčového fenoménu.

Hlavním metodologickým problémem je zpřesnění existujícího pojmového aparátu:

Jednou z nejdůležitějších charakteristik života společnosti je činnost jako specificky lidská forma vztahu k okolnímu světu, jejímž obsahem je cílevědomá přeměna a přetváření tohoto světa. Přitom je třeba mít na zřeteli celý komplex životních funkcí lidí, jenž zahrnuje všechny druhy aktivního vztahu k okolnímu světu a je identický s pojmem „fungování“ (individu, sociální skupiny, celé společnosti). Obvykle je označován termínem „životní činnost“.

Každá životní činnost probíhá v určitých přírodních a společenských podmínkách, s nimiž tvoří dialektickou jednotu. Při analýze a prognózování vývoje života společnosti není prakticky možné tuto jednotu rozbíjet, neboť zůstává otevřena otázka příčin, motivů, orientací, a tedy tendencí a perspektiv životní činnosti. Proto musíme životní činnost individua, sociální skupiny či společnosti zkoumat v jednotě s jejími podmínkami. Tyto podmínky lze zkoumat naproti tomu zcela samostatně jako objektivní jev, jenž může a nemusí souviset s životní činností.

Z tohoto hlediska je život společnosti dialektickou jednotou objektivního a subjektivního, statiky a dynamiky, kvantitativních a kvalitativních charakteristik atd. Je možno zkoumat pouze jednu nebo převážně jednu jeho stránku — subjektivní nebo objektivní, statiku či dynamiku, kvantitativní či kvalitativní charakteristiky. Nelze však zapomínat, že takové „anatomické“ rozčlenění je jen podmíněčné a slouží pouze k usnadnění výzkumu. Ve skutečnosti je společnost (skupina, individuum) jako každý organismus složitým systémem a nelze ji redukovat na jakoukoli stránku či několik stránek její existence.

Kvantitativní charakteristiky životních podmínek individua, sociálních skupin či společnosti byly poměrně dlouho (a dosud jsou) zkoumány převážně ekonomy, kteří je redukovali na relativně brzy formalizovanou kategorii „životní úroveň“. Tato kategorie je orientována na takové hodnocení stupně uspokojení materiálních a duchovních potřeb (strava, oděv, obydlí, kulturní statky, služby atd.), jež je možno přímo kvantitativně měřit v peněžních či naturálních jednotkách. V zásadě by sem bylo možno zahrnout (a někdy se tak skutečně děje) kvalitativní charakteristiky, které těsně souvisejí s kvantitativními cha-

rakteristikami (neboť kvantita má, jak známo, tu vlastnost, že v jistém stupni přechází v kvalitu, a tak vzniká kvalitativně nový stav objektu). Kategorie „životní úroveň“ je neustále předmětem odborných diskusí. Vcelku je však možno říci, že jako jediná z uvedených kategorií se relativně ustálila. Ve vědecké literatuře jí již po mnoho desetiletí téměř vždy odpovídá víceméně přesně stanovený, relativně úzký okruh kvantitativních ukazatelů. To je třeba uvést, abychom se vyhnuli terminologickým nejasnostem.

Nedostatečnost kvantitativního (třebyže v jistém směru důležitého) a pouze z ekonomického hlediska prováděného hodnocení životních podmínek, redukováných na kategorii „životní úroveň“, vedla relativně nedávno ke vzniku sociologické kategorie „kvalita života“. Její vymezení však bylo zkomplikováno tím, že se téměř hned po svém zrodu stala na Západě předmětem zcela nevědeckých politických spekulací. V důsledku toho má dosud velmi nevyhraněný, značně diskusní charakter, je zpochybňována, odmítána a má u různých autorů různý obsah. Někdy je „kvalita života“ kladena proti „životní úrovni“ jakožto jakési nesmyslné „kvantitě života“. Jindy jsou obě kategorie kladeny proti sobě jako něco, co se vzájemně vylučuje nebo je alespoň ve vztahu nepřímé závislosti.

V dané koncepci navrhuje orientovat tuto kategorii na takové hodnocení stupně uspokojení materiálních a duchovních potřeb, při němž není možno provádět přímá kvantitativní měření, ale je třeba využívat složitých způsobů nepřímé kvantifikace na základě různých nemetrických stupnic. Jde například o hodnocení obsahu práce a volného času, stupně odpovídajícího uspokojení, úrovně komfortu v práci a v soukromém životě, kvality a módnosti oděvu, kvality stravy a podmínek stravování, kvality obydlí a celkového životního prostředí, fungování sociálních institucí atd. Dále je hodnocena rovněž kvalitativní úroveň uspokojování potřeb v oblasti komunikace, rozšiřování znalostí, tvůrčí činnosti, společensko-politické aktivity, umělecké tvořivosti, tj. nejen potřeb sebezáchovy, ale též potřeb sebepotvrzení, sebeúcty a úcty u ostatních, seberozvíjení, sebevyjádření a seberealizace osobnosti.

Základem formování životních podmínek společnosti je historicky vzniklý sociálně ekonomický řád, v jehož rámci se rozvíjí životní činnost lidí. Tento řád vyjadřuje především objektivní stránku objektivně subjektivní jednoty života společnosti, přičemž se uplatňují převážně statistické charakteristiky, vyjadřované především kvalitativním hodnocením; jsou zahrnovány do ekonomické kategorie „životní sloh“ (1) (uklad žizni).

Tato kategorie je podstatně jiného řádu než více či méně jednoúrovňová, vzájemně se doplňující dvojice „úroveň“ — „kvalita“ života. V praxi aplikovaných ekonomických a sociologických výzkumů zatím figuruje poměrně zřídka (převážně v pracích sovětských, francouzských a zčásti japonských autorů. Podle našeho názoru je však nezbytná pro plnější a všestrannější výzkum životních podmínek společnosti.

Na rozdíl od životního „slohu“ je třeba upřesnit v posledních letech široce a v nejrůznějších významech používaný pojem životní „styl“. Obsah tohoto pojmu je možno vymezit jako vlastní činnou stránku života společnosti (při určitém abstrahování od podmínek), tj. především jako subjektivní stránku zmíněné objektivně subjektivní jednoty. Uplatňují se zde především dynamické charakteristiky vyjadřované převážně kvantitativním hodnocením. Podle našeho

(1) Viz V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 27, s. 331–332; sv. 30, s. 122, 286; sv. 33, s. 416 aj.

názoru je účelné shrnout tyto charakteristiky do zřetelně vymezené psychologické (sociálně psychologické) kategorie „životní styl“, orientované na hodnocení chování lidí.

Při takovém přístupu vytvářejí pojmy „styl“ a „sloh“ vzájemně se doplňující dvojici stejného řádu, jež se podstatně liší od předcházející dvojice, avšak spolu s ní vytváří určitý systém charakteristik života společnosti.

Uvedený systém však nemůže být podle našeho názoru logicky ucelený, není-li doplněn integrující a všechny čtyři předcházející kategorie zobecňující filozoficko-sociologickou kategorií „životní způsob“. Tuto kategorii je v daném případě třeba chápat jako způsob (tj. souhrn typů životní činnosti individua, sociální skupiny či celé společnosti) životní činnosti, pojímané v jednotě s jejími podmínkami, jež jsou charakterizovány kategoriemi úrovně, kvality a slohu života. Je to kategorie širší a obsažnější než sociálně psychologická kategorie „životního stylu“, která se do ní organicky začleňuje, protože zahrnuje všechny stránky životní činnosti (v jednotě s podmínkami), a nikoli pouze jednu z nich – spojenou s vlastním chováním lidí.

Navrhovaný přístup předpokládá rovněž vyrovnaný vztah mezi objektivní a subjektivní stránkou života společnosti, mezi statickým a dynamickým, kvantitativním a kvalitativním hodnocením. Je jasné, že „životní způsob“ nemůže být redukován na sumu charakteristik úrovně, kvality, slohu a stylu života, ale vyžaduje ukazatele speciálního řádu odrážející specifičnost této kategorie.

V této souvislosti považujeme za nutné upozornit na dva momenty.

Za první: kategorie úrovně, kvality a slohu života nespojujeme bezprostředně s životním způsobem, ale s životními podmínkami, které kategorie životního způsobu zkoumá v jednotě se svým speciálním objektem – se způsobem životní činnosti.

Životní styl je na rozdíl od úrovně, kvality a slohu života spojován bezprostředně s životním způsobem, ale pouze jako zvláštní s obecným. Bez ohledu na to je dvojice „sloh“ – „styl“ života pojímána jako dvojice stejného řádu, jež se podstatně liší od dvojice „úroveň“ – „kvalita“ života. To vše podle našeho názoru vyžaduje ustavení ukazatelů pěti řádů (včetně zvláštního řádu pro způsob života), odrážejících specifičnost každé z uvedených kategorií. Řada ukazatelů – jak uvidíme dále – se v tomto světle jeví poněkud jinak, nebo je přinejmenším poněkud jinak rozdělena mezi jednotlivé kategorie než v pracích z let 1972–1975.

Za druhé: Navrhujeme, aby byla upřesněna ekonomická kategorie „životní standard“, široce využívaná v moderní literatuře (v různých významech, které se však většinou blíží pojmu „životní úroveň“) tak, že její obsah bude vymezen jako souhrn hodnocení normativního nebo srovnávacího charakteru. Může pak jistým způsobem doplňovat pět předcházejících kategorií, tj. můžeme hovořit o určitých normativních či srovnávacích standardech úrovně, kvality, slohu, stylu a způsobu života individua, sociální skupiny či celé společnosti.

Závažným metodologickým problémem navrhované koncepce je prakticky nekonečný počet ukazatelů úrovně, kvality, slohu, stylu a způsobu života společnosti. Je třeba z něj vyčlenit minimum nezbytných ukazatelů, které jsou dostatečné pro maximálně úplnou charakteristiku zvláštností života společnosti, pro teoretický i empirický výzkum (tj. analýzu, diagnózu a prognózu) odpovídajících objektů, prováděných dostupnými silami a prostředky v přijatelných lhůtách.

Má-li být tento problém uspokojivě vyřešen, je třeba ujasnit otázku struktury života společnosti jakožto složitého sociálního systému. Navrhovaná koncepce nabízí i v tomto směru konstruktivní přístup:

Životní způsob je chápán jako souhrn typických forem životní činnosti lidí; základ jeho struktury tedy tvoří nejdůležitější sféry životní činnosti: práce, rodinný a osobní život, společensko-politická a kulturně vzdělávací činnost.

Další a podrobnější strukturace se může měnit vzhledem k cílům a úkolům výzkumu. Navrhovaná koncepce zásadně vylučuje jakékoli dogmatické schéma a umožňuje postihnout detailní strukturu v závislosti na zvláštностech objektu výzkumu či zkoumané otázky, přičemž zahrnuje aspekty samotné životní činnosti i její podmínky.

Tak například při prognózování dalšího vývoje životního způsobu sovětské společnosti, jehož cílem je vědeckoinformační zajištění dlouhodobého sociálně ekonomického plánování v celostátních měřítcích, byla struktura objektu charakterizována následujícími 14 složkami – potenciálními bloky ukazatelů:

1. práce a pracovní doba
2. materiální blahobyt (sociální zabezpečení a ochrana zdraví, bytové podmínky, doprava a spoje, životní prostředí)
3. osobní život a volný čas (manželství a rodina)
4. kultura a vzdělání
5. politické vztahy (včetně národnostních)
6. protispoločenské jevy
7. hodnotové orientace

V uvedené struktuře je zahrnuta jak vlastní životní činnost (včetně chování lidí), tak zčásti i její podmínky, vyjádřené kategoriemi úrovně, kvality a slohu života. Při výzkumech sledujících jiné cíle se může změnit i struktura. Je však zajímavé, že velká většina analogických struktur, jež byly v praxi soudobých ekonomických a sociologických výzkumů využity vědci nejrůznějších zemí, se do značné míry shoduje s výše uvedeným schématem. Vezmeme-li v úvahu nezávislost jednotlivých přístupů, pak taková shoda dokazuje, že schéma má určitý objektivní význam, tj. je na vysokém stupni adekvátní objektu výzkumu.

Praktické řešení otázky výběru minima ukazatelů úrovně, kvality, slohu, stylu a způsobu života proto spočívá v těchto logických krocích:

1. *Vytvoření „stromu sociálních problémů“*, které objektivně stojí před světem, před světovými sociálními soustavami a před každou jednotlivou zemí (v závislosti na měřítcích předmětu výzkumu). Je třeba, aby toto schéma odráželo skutečný stav věcí, tj. aby se opíralo o dostatečně závažné dokumenty stranicko-vládního charakteru vyjadřující odpovídající třídní zájmy. V případě naší koncepce je „strom sociálních problémů“ konstruován na základě materiálů XXV. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu.

2. *Vytvoření „stromu sociálních cílů“*, které je třeba dosáhnout při řešení objektivně dozrálých sociálních problémů. Zde je třeba vycházet z výše uvedených zásad a metod.

3. *Vzájemné upřesnění obou „stromů“* podle kritérií určité teorie a praxe, v našem případě teorie a praxe komunistické výstavby v SSSR.

„Strom cílů“ nesmí být konstruován čistě rozumově deduktivně, izolovaně od reálně existujících problémů. Nesmí však být konstruován ani empiricky induktivně, odtrženě od určitého sociálního ideálu vypracované teorii. Jednostranný přístup je v obou případech spojen s nebezpečím dezorientace při vytyčování cílů. „Strom problémů“ nesmí ignorovat teoreticky vypracované

cíle, jinak hrozí nebezpečí, že dojde k roztržce mezi teorií a praxí (politikou), jež by vyvolala krizi celého systému. V ideálním případě by se měla dolní (nejdetailnější) úroveň „stromu cílů“ shodovat s dolní (nejdetailnější) úrovní „stromu problémů“. Jinými slovy nejbližší praktické cíle musí být spojeny s řešením nejaktuálnějších objektivně dozrálých problémů, přičemž musí být zachována zřetelně orientovaná dlouhodobá perspektiva.

4. *Vypracování matice „úroveň – kvalita – sloh – styl – způsob života společnosti“*, tj. vytvoření generální schematické tabulky, jejíž jednotlivé řádky jsou tvořeny sférami životní činnosti – potenciálními bloky ukazatelů (v našem případě výše uvedenými 14 bloky) – a sloupce pěti uvedenými kategoriemi (úroveň, kvalita, sloh, styl a způsob života).

5. *Vyznačení ukazatelů cílů (výsledků) a zdrojů (prostředků) odpovídajícího charakteru na průsečících řádků a sloupců matice (na základě známé ekonomické metodiky „náklady – efektivnost“)*. Naše zkušenosti ukázaly, že v daném případě se oba typy ukazatelů liší pouze indikátory (výsledkem měření), zatímco předmět měření je prakticky stejný jak pro cíle a výsledky, tak pro zdroje a prostředky. V závislosti na cíli a úkolech výzkumu mohou být využity prakticky všechny typy ukazatelů – jednoduché i složité, absolutní i relativní, časové i prostorové, strukturní atd. Je však důležité, aby byly zachovány požadavky jednotypovosti nebo alespoň srovnatelnosti jednotlivých ukazatelů v rámci vytvořeného systému.

6. *Volba ukazatelů každé skupiny podle kritérií „stromu problémů“ a „stromu cílů“ v souladu s úkoly výzkumu. Mohou být použity tyto metody:*

- a) Přímá anketa mezi experty.
- b) Nepřímá anketa mezi experty podle některé modifikace delfské techniky.
- c) Anketa mezi obyvatelstvem, jež odhaluje stupeň efektivnosti (rozhodovací schopnost) jednotlivých ukazatelů.
- d) Imitační anketa expertů, tj. analýza vědecké literatury o objektu výzkumu provedená tak, že autoři jsou považováni za experty a jimi vyložené názory (odpovídající citáty z jejich prací) za expertní hodnocení podle dříve zvoleného okruhu otázek.
- e) Informační cílová analýza textů vztahujících se k problematice úroveň – kvalita – sloh – styl – způsob života, jejímž cílem je získat informace o odpovídajících sociálních ukazatelích, které jsou v těchto textech implicitně obsaženy.
- f) Srovnávací analýza systémů sociálních ukazatelů v moderní vědecké literatuře.
- g) Modelování způsobu života a odpovídajících kategorií v podobě uspořádaných souborů ukazatelů metodami systémové analýzy.

Předběžné výsledky provedených výzkumů ukazují, že efektivnost těchto metod není stejná, je třeba maximálně využít specifických možností každé z nich.

Naznačeným postupem získáme soubor několika set ukazatelů, rozčleněných podle odpovídajících polí matice. S takovým souborem se velmi těžko pracuje, proto je třeba ukazatele agregovat.

7. Zvolíme-li si v každém poli matice jeden vedoucí hlavní ukazatel (z hlediska badatele) cíle (výsledku) a zdrojů (prostředků), pak získáme víceméně přijatelný počet – dejme tomu – 100–200 ukazatelů (v našem případě 14 bloků $\times$ 5 kategorií $\times$ 2 typy ukazatelů = 140 ukazatelů). Omezíme-li se pouze na základní počet bloků (například na práci, osobní život, společenskopolitickou

a kulturně vzdělávací činnost), budeme-li zkoumat pouze ukazatele cílů (výsledků) či ukazatele zdrojů (prostředků), a to pouze v rámci jedné kategorie (či pro účely srovnání v rámci dvou či tří kategorií, jež nás zajímají), pak je soubor ukazatelů pro každý jednotlivý výzkum možno redukovat na přijatelný počet 20–30 a v jednotlivých případech dokonce na počet 5–10 ukazatelů. Přisoudíme-li dále každému souhrnnému významu minimálního souboru ukazatelů určitý index, můžeme se pokusit o odvození souhrnného indexu úrovně, kvality, slohu, stylu, způsobu života toho či onoho zkoumaného objektu (individu, sociální skupiny, celku společnosti).

Každý soubor ukazatelů vytváří – jak jsme již uvedli – nejjednodušší základní model pro prognózování očekávaných (možných nebo žádoucích) změn v úrovni, kvalitě, slohu, stylu, způsobu života společnosti. K němu je třeba zvolit paralelní soubor ukazatelů prognostického charakteru, tj. těch vědeckotechnických, demografických, ekonomických, sociologických, sociálně kulturních, sociálně politických a mezinárodních faktorů, které mohou nejvýrazněji ovlivnit hlavní rysy zkoumaného předmětu (v daném případě možné i žádoucí perspektivy vývoje úrovně, kvality, slohu, stylu a způsobu života společnosti). Podle našeho názoru je možno vybírat ukazatele prognostického charakteru podle stejných zásad a metod jako základní ukazatele. Kritéria výběru jsou zde však méně jasná a tak vzniká další problém metodologického charakteru, jehož zkoumání však přesahuje rámec této práce.

Shromažďování konkrétního materiálu na základě ukazatelů umožňuje vytvářet dynamické řady indikátorů, z jejichž souhrnu vzniká dynamický model jakožto efektivní nástroj systémové analýzy vývojových tendencí zkoumaného jevu. Extrapolace dynamických řad (průzkumná prognóza) může být základem průzkumného prognostického modelu, jenž je nástrojem k dalšímu odhalování a upřesňování perspektivních sociálních problémů. Normativní rozpracování těchto ukazatelů v perspektivě (normativní prognóza) pak umožní vytvořit normativní prognostický model jakožto nástroj k odhalování a upřesňování optimálních možností při řešení problémů naznačených průzkumnou prognózou. Srovnání údajů průzkumného a normativního modelu se může stát základem k vypracování obsažných doporučení ke zvýšení objektivity, a tedy i efektivnosti cílové orientace společnosti, plánování, programování, projektování a řízení.

S průzkumným prognózováním souvisí i problém mezi extrapolace indikátorů u ukazatelů sociálních jevů. Zkušenosti z prognózování ukazují, že takováto extrapolace je v první řadě zásadně možná pouze v mezích našich současných společensko-ekonomických formací (tj. kapitalismu a socialismu) a nemůže být bez výhrad rozšiřována na budoucí fázi vývoje vyšší společensko-ekonomické formace (rozvinutý komunismus). Současně z čistě praktického hlediska je taková extrapolace platná maximálně pro dvě až tři nejbližší desetiletí, a to ještě ne ve všech případech. Za tímto časovým horizontem (a často i mnohem dříve) nabývají číselné hodnoty dynamických řad zpravidla absurdního významu, což je mimochodem řečeno nejvýmluvnějším indikátorem kvalitativních změn spojených se současnou vědeckotechnickou revolucí a s jejími dalekosáhlými sociálně ekonomickými důsledky.

Vypracované soustavy ukazatelů jsou vhodné pouze pro současnou situaci, tj. pro období před definitivním dovršením procesu přeměny vědy v bezprostřední výrobní sílu a vedoucí odvětví společenské výroby, před dovršením procesu komplexní mechanizace, automatizace a kybernetizace společenské výroby (alespoň v pokročilých výrobních odvětvích ekonomicky rozvinutých zemí)

a před odpovídajícím ukončením přestavby výrobní a kvalifikační struktury společnosti. Prognózování dalšího stadia vědeckotechnického pokroku a jeho sociálně ekonomických důsledků bude vyžadovat jiný instrumentář.

S normativním prognózováním souvisí problém zvláštností normativního zpracování ukazatelů. Do popředí zde vystupuje kritérium optima, jež určuje odpovídající prognózovací normativy. Podle našeho názoru je toto kritérium primárně dáno specifikou sociálních ideálů společenského zřízení, dlouholetých sociálních cílů země (nebo společenského systému). Tak například v Sovětském svazu a dalších socialistických zemích je klíčovým kritériem sociálních norem jejich soulad s procesem všestranného rozvoje osobnosti jakožto hlavního cíle komunistické výstavby. Odtud vyplývají další kritéria, mezi něž patří soulad mezi efektivností budování materiálně technické základny komunismu a přetvářením socialistických společenských vztahů v komunistické vztahy. Na tomto základě jsou určovány konkrétní zvláštní optima pro to či ono období normativní prognózy.

Podrobnější zkoumání těchto problémů však přesahuje rámec stati.

Soustava ukazatelů úrovně, kvality, slohu, stylu a způsobu života je, jak jsme viděli, důležitým vědeckým nástrojem analýzy a prognózy vývojových tendencí zkoumaných jevů a jejich cílevědomé regulace. Proto řešení teoretických otázek spojených s vybudováním soustavy sociálních ukazatelů je velmi aktuální.

(Přeložil Ota Vochoč)

Резюме

И. В. Бестужев-Лада: Методологические проблемы исследования качества, уровня и образа жизни

Термины «уровень», «качество», «стиль», «способ» и «образ» жизни имеют каждый несколько значений. Предпосылкой создания системы показателей, выражающих различные стороны жизни, является такая концепция, которая в свою очередь полностью использует приведенные термины с целью дать целостную характеристику ключевого феномена. В качестве основной проблемы здесь выступает проблема как выразить качественные показатели при помощи показателей количественных. Недостаточность одного лишь количественного подхода к оценке жизненных условий можно преодолеть, используя сложную систему косвенной квантификации, исходя из разных количественных и ординальных шкал.

Из суммы показателей нужно выделить минимум необходимых показателей, которых достаточно к максимально полной характеристике особенностей жизни общества.

Практическое решение проблемы выбора минимума показателей уровня, качества, стиля, способа и образа жизни заключается в создании «древа социальных проблем», «древа социальных целей» и в постепенном сведении количества показателей на минимум, с учетом потребности теории и практики.

Любой набор показателей конструирует в свою очередь самую простую, основную (исходную) модель для прогнозирования ожидаемых (возможных или желательных) изменений уровня, качества, стиля, способа и образа жизни общества. Наряду с этим нужно прибегнуть к выбору параллельного набора показателей прогностического характера. Те можно выбирать на основе принципов выбора профильных показателей.

В процессе сбора материала на основе показателей представляется возможность создать динамическую прогрессию индикаторов, совокупность которых составляет динамичную модель в качестве эффективного орудия системного анализа тенденций развития исследуемого явления. В результате экстраполяции динамической прогрессии на будущее (разведочный прогноз) мы можем получить разведочную прогностическую модель, служащую орудием дальнейшего выявления и уточнения перспективных социальных проблем. Нормативная разработка тех же показателей может перспективно привести к созданию нормативной прогностической модели.

Серьезную методологическую проблему представляет в этой связи вопрос о пределах экстраполяции индикаторов и показателей социальных явлений, равно как и об особенностях нормативной разработки показателей, в процессе которой выступает на первый план критерий оптимизации.

Система показателей уровня, качества, стиля, способа и образа жизни является важным научным инструментом анализа и прогнозирования тенденции развития социальных явлений, в первую очередь в сфере целенаправленной регуляции этих тенденций.

Summary

Bestužev-Lada I. V.: Methodological Problems of the Research into the Quality, Level and Way of Life

The terms "level", "quality", "style" and "way" of life have a number of meanings. The elaboration of a system of indicators covering various aspects of life requires a conception making full use of the above terms in a general characterization of the key phenomenon. Here the expression of qualitative indicators in terms of quantitative ones appears to be the basic problem. In evaluating the living conditions, the insufficiency of a purely quantitative approach can be compensated by applying complex methods of indirect quantification on the basis of various qualitative and ordinal scales.

From the multitude of indicators it is necessary to sort out the minimum of essential ones which are sufficient for a maximally full characterization of particularities in the society's life.

The practical solution of the problem of selecting the minimum of indicators of the level, quality, style and way of life consists in the elaboration of a "tree of social problems", a "tree of social goals", and a gradual reduction of the number of indicators in compliance with the requirements of theory and practice; in the introduction of indicators of goals (results) and sources (means) of a corresponding character to the points of intersection of rows and columns in the matrix; in the selection of indicators of each group according to "problem-tree" and "goal-tree" criteria. In consequence of this a set of several hundred indicators is obtained, broken down according to the corresponding matrix fields. By a further aggregation a set of 100–200 indicators may be obtained; this may further be reduced to the number of 20–30, and to 5–10 in individual cases.

Each set of indicators forms the simplest basic model for the prognostication of expected (possible or desirable) changes in the level, quality, style and way of the society's life. Moreover, it is necessary to select a parallel set of indicators of a prognostic character. In selecting these the same principles can be applied as in the case of profile indicators.

The collection of concrete materials on the basis of indicators makes it possible to form dynamic rows of indicators; their totality gives rise to a dynamic model as an effective instrument of the system analysis of development tendencies of the phenomenon under examination. The extrapolation of dynamic rows in relation to the future (research prognosis) may result in a research prognostic model providing a tool for the disclosure of further prospective social problems, as well as for defining them with more precision. The normative elaboration of the same indicators in perspective may yield a normative prognostic model.

The extrapolation limit of indicators in the case of indicators of social phenomena, as well as peculiarities of the normative elaboration of indicators where the criterion of the optimum is gaining weight, present a serious methodological problem.

The system of indicators of the level, quality, style and way of life represents an important scientific tool to be applied in the analysis and prognostication of the development tendencies of social phenomena, especially as far as the goal-directed regulation of this development is concerned.

**Sociálně třídní diferenciace společnosti
a utváření socialistického způsobu života
jako předmět empirického výzkumu**

BLANKA FILIPCOVÁ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Pokud se pohybujeme na poli teoretických diskusí, hlavním problémem, s nímž jsme vždy znovu konfrontováni, je komplexní a v jistém ohledu „vše zahrnující“ charakter kategorie „životní způsob“, členitost její struktury i vnějších vztahů. Kategorie životního způsobu reflektuje totalitu společenských jevů a procesů optikou jejich dialektického sepětí s životem individuí, a to prostřednictvím nejpodstatnějšího životního projevu individuí – totiž prostřednictvím životních činností zacílených k uspokojování potřeb.

Jakmile se orientujeme na zkoumání společenských procesů, v nichž se reprodukuje a utváří reálný způsob života, stojíme navíc tváří v tvář bohaté diferenciovanosti jeho projevů. Sugestivnost této rozmanitosti dvojí provenience je neobyčejně působivá; pod jejím vlivem například Fourastié usoudil, že životní způsob vůbec nelze studovat synteticky, že v podstatě jediné, co je možné, je rozpoznat určitý počet „poměrně libovolně vybraných faktorů“ [Fourastié 1962: 16].

Ovšem právě odhalení zdrojů, principů, charakteru, funkcí a fungování diferenciace společenských jevů patří k významným úkolům sociologie. To platí dokonce ještě více v našich podmínkách, neboť právě v této sféře – a to se týká i životního způsobu – došlo ve srovnání s kapitalismem k nejvýznamnějším a změřitelným změnám.⁽¹⁾ Osou diferenciace všech společenských jevů, tedy i životního způsobu, je sociální, především však třídní struktura společnosti.

Jaký je vlastně vztah mezi sociální, v první řadě třídní strukturou a životním způsobem? Ve stratifikačních koncepcích bývá často životní způsob – či některý z jeho prvků – považován za vlastní podstatu sociálního rozvrstvení společnosti.

Společenská třída či vrstva se však nestává třídou či vrstvou proto, že žije určitým způsobem, ale naopak – žije tak, jak jí to její postavení ve společnosti, především pak ve společenském reprodukčním procesu, umožňuje. Mezi sociálně ekonomickým postavením třídy či vrstvy a jejím způsobem života je vztah příčiny a následku se silnou zpětnou vazbou.

Tento vztah není bezprostřední, ale je několikanásobně zprostředkován, a to přes objektivní podmínky života,⁽²⁾ osobnostní determinanty,⁽³⁾ společenské instituce a organizace.

V kapitalistickém systému existuje poměrně rigidní vazba mezi třídní strukturou společnosti a diferenciací životního způsobu; způsob, jakým žijí jednotlivé společenské třídy, se *podstatně* liší – nejvýrazněji pokud jde o polární třídy,

(1) V souvislosti s konkretizací dalšího výzkumu rozvoje socialistického způsobu života zdůrazňuje ve svém vystoupení na IV. všesvazové konferenci *Sovětské sociologické společnosti* T. V. Rjabuškin: „Doposud, pokud se u nás rozpracovávaly tyto problémy, zdůrazňovala se sociálně ekonomická stránka. To je správné... ale například nakolik jde ruku v ruce sbližování v oblasti materiálního blahobytu a kulturní úrovně?“ [Rjabuškin 1977: 9]. Obdobně staví otázku M. V. Rutkevič: „Do popředí vystupuje úkol výzkumu procesu sbližování způsobu života městského a vesnického obyvatelstva, tříd, sociálních skupin, národů a národností“ [Rutkevič 1977: 15].

buržoazii a proletariát. Všechny zprostředkující články fungují převážně ve směru upevnění třídní diferencovanosti životního způsobu.

Při celkovém růstu zdrojů se v podmínkách života neustále reprodukuje, eventuálně prohlubují sociální nerovnosti. Patří k alergickým bodům dnešního kapitalismu a jsou v rámci tohoto systému nepřekonatelné. Třídní nerovnosti se do jisté míry reprodukuje i ve sféře vnitřních podmínek. Značná generační kontinuita třídního postavení vede i ke kontinuitě určitého typu životního způsobu a tím i k upevňování, rozkládání či utváření určitých osobnostních charakteristik, schopností a vlastností.(4)

Rigiditu vazby mezi třídní diferenciací společnosti a diferenciací životního způsobu upevňují v kapitalismu instituce, především podnik a rodina, v jejichž rámci se život jednotlivců bezprostředně utváří. Podnik je místem, kde se formuje vědomí tříd a vrstev spojených stejnými životními podmínkami, kde se v nejnázornější podobě manifestuje vertikálnost třídního postavení. Rodina působí především svým sociálně třídním složením, v němž převládá kontinuitní homogenita, která upevňuje třídní rysy životního způsobu a je základem i pro jistou kontinuitu vzorů jednání a hodnotových orientací.

V naší společnosti je situace značně odlišná. V čem?

Se změnou společenských poměrů se *kvalitativně změnilo sociálně ekonomické postavení všech tříd a vrstev*; v ohromné mezitřídní mobilitě, k níž došlo zejména v přechodném období, se znásobila vnitrotřídní diferenciaci. V reprodukci sociálně třídní struktury se realizuje historická intence překonávání třídních rozdílů, směřující k sociálně stejnorodé společnosti, jež přechodně dává vyniknout rozdílům vnitrotřídním a skupinovým. Mění se nejen živá sociálně třídní struktura, ale i třídní struktura zvěcnělá v nerovnostech podmínek života, vepsaných do struktury sídelní sítě, bytového fondu, rozmístění průmyslu, prostě do všech výsledků práce předchozích generací. Tento proces, dotovaný z celospolečenských zdrojů, má jistou autonomii; v některých ohledech může předbíhat — a například v ČSSR předbíhá — tempo sbližování „živé“ sociálně třídní struktury. Také podnik a rodina nepůsobí jednoznačně. Právě v podniku se nejvýrazněji realizuje a v různých formách vyjevuje a rozvíjí *všem společná pozice* spoluvlastníků výrobních prostředků, která zároveň otevírá pole pro *novou diferenciaci*, totiž diferenciaci ve vztahu k práci, ke společenskému zájmu. Ta se prolíná s nepřekonanou diferenciací v obsahu práce, kvalifikaci a vzdě-

(2) Podmínky života chápeme jako souhrn objektivních předpokladů společensky zprostředkované reprodukce života individuí v jeho dvou lidských formách — jako určitého způsobu života a určitého typu osobnosti. Reprodukují se ve vzájemném působení několika stránek:

- a) přírodních podmínek, které ovlivňují život člověka, a to čím dále tím více přes společenské zprostředkování;
- b) výsledků dosažených činností všech předchozích generací v procesu přetváření přírody a společnosti a zobjektivizovaných v produktech těchto činností; ty jsou rozhodující pro celkovou úroveň reprodukce života individuí;
- c) sociálně ekonomického řádu, který rozhoduje o tom, jakým způsobem se využívají, rozděluje a dále zmnožují existující zdroje, jaký je cíl reprodukce společenských individuí, který tedy rozhoduje o historicky určitém typu této reprodukce.

(3) Určitý sociálně podmíněný typ osobnosti je ve vztahu k životnímu způsobu jak sférou vnitřních objektivních podmínek, tak — dlouhodobě a do jisté míry — jeho produktem.

(4) Ty se pak často zpětně reinterpretovaly pouze jako vrozené dispozice, přesně ve smyslu Marxových slov, který upozorňoval na to, že přemýšlení o formách lidského života se často ubírá cestou protikladnou skutečnému vývoji. „Začíná post festum, tj. vychází z hotových výsledků vývojového procesu“ [Marx 1954: 93].

lání. Nové momenty ve vlivu rodiny na diferenciaci životního způsobu jsou spojeny především s její silnou sociálně třídní heterogenitou.

Největší setrvačnost mají patrně vnitřní osobnostní determinace, zafixované zejména ve strukturách hodnot, návyků jednání, ve vědomí, schopnostech a vlastnostech jednotlivců, kde se nejdéle udržují pozůstatky různých sociálních a třídních struktur.

Společenské třídy, vrstvy a skupiny jsou zároveň *aktivními činiteli tvorby nového života*, vnášejíce do tohoto procesu především ty momenty, které vyplývají z kombinace jejich současného postavení ve výrobě a společnosti a historických zkušeností, odpovídajících jejich minulému postavení.(5)

V třídní struktuře naší společnosti zaujímá rozhodující místo dělnická třída; je vedoucí společenskou silou, kvantitativně zatím nejpočetnější (v r. 1970 představovala 58 % celé populace), je sociálním základem reprodukce ostatních tříd a vrstev. Udržuje si zároveň značnou intragenerační a intergenerační stabilitu (téměř 90 % jejich příslušníků nemění v průběhu života svoji třídní příslušnost a téměř 60 % má v celospolečenském průměru dělnický třídní původ) [Charvát a kol. 1975].

V důsledku historických zkušeností i současného objektivního postavení ve výrobě a společnosti se u ní nejvýrazněji formuje nový vztah ke společenskému celku, ke společenskému zájmu, který lze charakterizovat jako společenskou dimenzi socialistického životního způsobu. Při rozvíjení tohoto vztahu, byť v podstatně změněných podmínkách a formách, může *dělnická třída jako jediná společenská síla navázat na vlastní pokrokovou tradici, historické zkušenosti transformované do systému hodnot a norem* předávaných z generace na generaci.

To platí především o jádru dělnické třídy koncentrovaném ve velkých průmyslových závodech a městských centrech. Městští tovární průmysloví dělníci jsou ze všech pracujících nejtěsněji spjatí s moderními výrobními silami založenými na vědeckotechnickém pokroku, se socialistickými výrobními vztahy, s reálným a nikoli pouze formálním zespolečenštěním práce.(6)

Dělnická třída je, řečeno s Leninem, „nosičem nových materiálních podmínek a jejich průkopníkem“ [Lenin 1955: 414] a jediné ona je schopna vytvořit vyšší typ společenské organizace práce. V podmínkách socialistické velkovýroby *musí* totiž denně hledat formy pracovní činnosti, které odpovídají dosaženému a v porovnání s ostatní výrobou nejvyššímu stupni zespolečenštění, a dále je rozvíjet.

V těchto činnostech se prolíná aspekt výrobní (produkce užitných hodnot) s aspektem politicko-organizačním (řízení společenského výrobního procesu) a formuje se tak zkušenost pro širší politickou aktivitu ve správě, řízení a kontrole komplexnějších otázek našeho společenského rozvoje [Hrůza 1975: 94].

Velkovýroba poskytuje také nejmenší možnosti pro to, aby individuální potřeby byly uspokojovány jinak než prostřednictvím společensky užitečné práce; naopak do jisté míry „nutí“ uspokojovat potřeby právě takovýmto společensky nejprogresivnějším způsobem.

Dělnická třída je tedy nejdůsledněji spojena s nejprogresivnější formou výrobní činnosti i nejprogresivnější formou uspokojování potřeb; toto objektivní

(5) Je otevřenou otázkou, které dějinné zkušenosti procházejí sítím času, jak dlouho se udržují (být v obměněných podobách), v jaké míře tento proces udržování dějinné kontinuity probíhá — v souvislosti s generační obměnou — přetržitě.

(6) Toto rozlišení, postihující postupný proces socialistického zespolečenšťování výroby, se objevuje jak v naší, tak sovětské ekonomické literatuře [Hába-Křížek 1975; Grimaljuk 1972].

postavení se promítá i do jejího vědomí a ovlivňuje její aktivní podíl na formování nové morálky.

Všechny uvedené skutečnosti určují dělnickou třídu jako *vedoucí společenskou sílu utváření socialistického způsobu života*.

Nespatřujeme tedy její vedoucí úlohu v tom, že by její dnešní způsob života byl ve všem jakýmsi vzorem dokonalosti, který je třeba rozšířit na celou společnost, ale v tom, že v důsledku svého objektivního postavení ve výrobě a společnosti jediné ona může být doslova *průkopníkem, hybnou silou a v tomto smyslu i vzorem nového vztahu individua ke společnosti, v němž je podstata socialistického způsobu života*. Zvláštní pozornost je třeba věnovat skupině průmyslových dělníků s vysoce kvalifikovanou prací, která by mohla ve svém životním způsobu spojovat (a, jak naznačují některé výzkumy, opravdu reálně spojuje) společenskou rozvinutost s rozvinutostí kulturní a reprezentovat tak v současných podmínkách optimální model životního způsobu.

Družstevní rolníci jsou novou společenskou třídou, rekrutující se zhruba z poloviny z řad bývalé zemědělské maloburžoazie, z 46 % z dělnické třídy;⁽⁷⁾ mají zcela nové postavení ve výrobě i ve společnosti. Současný způsob výroby a do značné míry i podmínky života jsou v radikální diskontinuitě ve vztahu k minulosti zemědělské malovýroby. Na druhé straně způsob života zemědělské maloburžoazie byl v minulosti nejen výrazně vykrystalizovaný, ale navíc navazoval na staleté tradice předkapitalistické společnosti. V současném způsobu života družstevních rolníků a dělníků státních statků se tedy *střetává zcela nový způsob výroby, podstatně měnící celé podmínky života, a hluboká, historicky vůbec nejdelší tradice životního způsobu*.

Radikální proměny v zemědělství se nadto uskutečnily v krátké časové periodě — v průběhu života jedné generace. Bývalí malí rolníci hospodaří dnes v družstvech, jejichž průměrná výměra se pohybuje okolo 2240 ha (při rozmezí 500–70 000 ha). Ve srovnání s ostatními odvětvími je zde nejmladší strojní park, změnila se profesní struktura, odrážející dosažený stupeň dělby práce, změnil se pracovní režim, kvalifikace, příjmy.

Zemědělská výroba nabývá postupně charakteru průmyslové výroby až velkovýroby a tento proces proniká svými důsledky do všech sfér života a přibližuje postupně družstevní rolníky dělnické třídě.

Družstevní rolníci jsou patrně nositeli nejhlubšího sváru mezi tradicí a současností, nejintenzivněji prožívají a ve svém každodenním životě řeší konflikt mezi novými podmínkami života a historickou zkušeností, vlastními hodnotami, normami a potřebami.

Socialistická inteligence představuje značně diferencovanou a rychle rostoucí vrstvu naší společnosti. Jejím jádrem, jež také nejrychleji narůstá, je technicko-vědecká inteligence. Svým třídním původem je silně spojena s dělnickou třídou. Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let mělo 45 % úředníků a 30 % odborných zaměstnanců dělnický původ; 70 % úředníků a 45 % odborných zaměstnanců mělo původní příslušnost dělnickou. Tyto fakty svědčí o tom, že zde vnitrogenerační přesuny dokonce předstihly přesuny mezigenerační [Charvát a kol. 1975].

V kapitalismu je inteligence (a tak tomu bylo také v kapitalistickém Československu) spojena převážně se zájmy buržoazie a tato skutečnost silně poznamenává její způsob života.

(7) Data z přelomu 60. a 70. let, viz [Charvát a kol. 1975].

V socialistické společnosti je inteligence svým objektivním postavením a posláním (částečně i třídním původem) stále více připoutávána k zájmům dělnické třídy; tato společenská změna se promítá i do podmínek a způsobu života této vrstvy.

Zdá se, že způsob života inteligence (nehledě na její vnitřní heterogenitu) *nebyl a není nikdy zcela svébytný, nýbrž vždy se do něj silně promítají vlivy životního způsobu té třídy, s níž je inteligence spojena*, jejíž zájmy konečkonců obhazuje.

Specifikum inteligence je **svázáno se skutečností**, že jde o vrstvu převážně vysokoškolsky vzdělanou, spojenou s duševní prací víceméně tvořivého charakteru. Z těchto objektivních důvodů je pro její životní styl charakteristický relativně vysoký stupeň kulturní rozvinutosti.

Nejzajímavější bude v těchto souvislostech technická inteligence, jako ta skupina, která svým postavením ve společenském výrobním procesu stojí objektivně nejbližší dělnické třídě, jejím zájmům i bezprostřednímu vlivu. Zároveň jde o skupinu sociálně nejmladší, nejdynamičtější se rozvíjející.

Právě z těchto důvodů by také ona — stejně tak jako vysoce kvalifikovaní průmysloví dělníci — mohla být aktivním činitelem žádoucího propojování společenské a kulturní rozvinutosti.

Životní způsob takových „hraničních“ a zároveň z hlediska vývoje sociální struktury perspektivních skupin (to se týká například i vysoce kvalifikovaných dělnických profesí v řadách družstevních rolníků) obsahuje zřejmě zárodky *integrace* životních způsobů různých tříd (nikoliv ve smyslu součtu různých prvků, ale ve smyslu aktivního ovlivňování a přetváření v novou kvalitu) a je signifikantní pro proces *sblížování*, pro překonávání třídní diferenciaci životního způsobu.

Všechny tyto skutečnosti nás opravňují k několika hypotetickým závěrům o zdrojích současné diferenciaci ve způsobu života, jejichž potvrzení, další upřesnění a rozvinutí není myslitelné bez série empirických výzkumů.

1. První zdroj představují nepřekonané třídní difference v sociální struktuře a v podmínkách života, koncentrující se dnes do oblasti obsahu práce, kvalifikace a vzdělání, rozdílů mezi prací fyzickou a duševní, městem a vesnicí, národy a národnostmi etc., jejichž překonávání je v našich podmínkách vázáno v první řadě na tempo rozvoje výrobních sil.

Současné s tím, jak jsou překonávány klasické třídní difference, narůstá — alespoň přechodně — význam diferencí vnitrotřídních a dalších diferencí sociálních, v nichž třídní diferenciace je obsažena zčásti a zprostředkovaně (věkové skupiny, pohlaví, rodinné postavení).

2. Druhý zdroj je spojen s různými možnostmi *aktivní úlohy* tříd, skupin a vrstev v kvalitativním přetváření životního způsobu, vázanými na tradici i jejich současné společenské postavení. Vyžívání socialistických výrobních vztahů postupně oslabuje význam této diferenciální trasy.

3. Konečně tam, kde bylo dosaženo vysokého stupně sociální homogenity jako výrazu fungování nových společenských poměrů (například společná pozice spoluvlastníků výrobních prostředků, pro všechny stejný systém péče o zdraví), vzniká patrně nový zdroj diferencí, vyplývající z konfrontace relativně homogenních podmínek života a různých individuálních struktur potřeb, zájmů, hodnot, idejí, projevující se v diferencovaném činném osvojení nových podmínek.

Interpretovat nespornou rozrůzněnost struktur potřeb, zájmů a hodnot pouze jako výraz individuálních specifičností, neopakovatelností, by patrně bylo, zejména v této fázi historického vývoje naší společnosti, nepřipustnou redukcí.

Lze předpokládat, že čím méně je jednotlivec „odvozeninou“ svého vnějšího třídního postavení, tím více přicházejí dnes ke slovu sociální a třídní determinace „vnitřní“, méně zjevné, obtížně postižitelné, v nichž nicméně, a to po dlouhou dobu, minulost zasahuje do současnosti i budoucnosti. Jsou zafixovány ve struktuře potřeb, zájmů, hodnot, motivací, v určitém typu schopností, vlastností, osobnostních rysů. Způsob života v kapitalismu je — v souladu s charakterem výrobních vztahů a jejich činným ovládnutím — nejvýrazněji diferencován třídně. Způsob života v socialistické společnosti směřuje intencionálně k sociálně celistvé formě odpovídající charakteru výrobních vztahů; spolu s tím, jak se tato intence uskutečňuje, třídní diferenciacie životního způsobu se oslabuje a do popředí vystupuje diferenciacie skupinová, aby později zřejmě převládla diferenciacie nesená různými osobnostními typy.

Proplétání a prolínání uvedených zdrojů diferenciacie v životním způsobu neoslabuje význam vztahu mezi sociální strukturou a životním způsobem, ale činí jej komplikovanějším. Vzrůstá úloha zprostředkujících článků, jejichž vývoj je relativně autonomní a vztah sám je v důsledku toho méně přímočarý a jednoznačný.

Realizace historické tendence překonávání třídních rozdílů, spoluurčující v socialismu podstatně vývoj *všech* společenských jevů, vede k tomu, že rozdíly v naší společnosti ve srovnání s třídní minulostí ztratily vylučující charakter (například ve smyslu má — nemá) a antagonistickou funkci (reprodukce třídních vztahů a diferencí). Jsou méně hluboké, ale diferenciací trasy jsou početnější; současné rozdíly jsou produktem i nástrojem realizace uvedené tendence.

Zároveň však historicky jedinečný proces překonávání třídních rozdílů neprobíhá ve všech sférách života a úrovních společenského pohybu stejným tempem; tato nerovnoměrnost je novým zdrojem neantagonistických rozporů, typických pro socialismus, vyjevujících se v různých napětích.

Sekundární analýza dat přináší řadu zajímavých poznatků, v nichž se zrcadlí komplikovanost celého procesu překonávání třídních rozdílů v životním způsobu. Svědčí o výrazné nerovnoměrnosti, s níž probíhá tento proces uvnitř jeho jednotlivých sfér. Některé fakty nasvědčují například tomu, že v oblasti materiální kultury dosáhlo překonání podstatných rozdílů a sblížení celkové úrovně různých tříd a skupin vysokého stupně. Diferenciacie je zde patrně nejméně spjata s příslušností k té či oné společenské třídě; silněji se dnes uplatňuje vliv skupinové příslušnosti (fáze životního cyklu, rodinná situace).

Poněkud jinak je tomu v oblasti kultury; účast na různých formách kultury (s výjimkou masových sdělovacích prostředků) a úroveň této účasti jsou stále silně vázány na třídní příslušnost, respektive na příslušnost k určité sociální skupině uvnitř tříd a vrstev. Pokud jde o aktivní účast na společenském reprodukčním procesu, o vztah ke společenskému celku a zájmu, o aktivní osvojení a prosazování socialistických principů práce a účasti na řízení společenských procesů, diferenciacie probíhá spíše napříč společenskými třídami, vrstvami a skupinami. Právě v této oblasti se nejintenzivněji uplatňují vlivy změn ve vědomích lidí; a to, jak je dobře známo, může i předbíhat reálné podmínky, v nichž člověk žije, a akcelarovat osvojení nových společenských poměrů v historicky progresivním směru i naopak — působit velice retardačně. Některá data však svědčí o tom, že nový vztah ke společnosti se nejvýrazněji formuje v řadách dělnické třídy.

Naším úkolem tedy je uchopit prostředky empirické sociologie společenský jev, který prochází kvalitativní změnou, jejíž nejsignifikantnějším rysem je změna principů jeho diferenciacie.

Dosavadní uvažování nás vede k závěru, který má závažné důsledky pro přípravu empirického výzkumu: *v naší současné společnosti není možné jednoznačně přiřadit určité společenské třídě či skupině určitý typ životního způsobu. Musíme proto zkoumat sám objekt metodou, která nám umožní postižení jeho diferenciací.*

To znamená, že nebudeme diferencovanost životního způsobu bezprostředně zkoumat s primárním akcentem na sociální nositele diferenciačních procesů, ale s akcentem na konečné projevy těchto procesů — to jest na reálné rozdíly ve způsobu života, abychom pak zpětně identifikovali jejich sociální nositele.(8) Při hledání adekvátní metody vycházíme z několika teoretických hypotéz.

Určitý konkrétně historický typ životního způsobu je podmíněn určitým způsobem výroby.

Životní způsob je činnostní stránkou společenského systému nesenou v třídě a skupině začleněnými individui. Jeho jádrem je práce, respektive bezprostředně společenské činnosti. Pro ně je charakteristické, že jsou zaměřeny nikoli k bezprostřednímu uspokojení potřeb vlastních, ale k uspokojování potřeb druhých, že se odehrávají v součinnosti lidí, a to na bázi institucí a organizací. Společenský systém, jehož jádrem je způsob výroby, je vztahovou stránkou životního způsobu, nesenou celkem, společností, jejími institucemi a organizacemi; je stránkou, která prostřednictvím forem, v nichž se stabilizují objektivní vztahy, determinuje funkce, obsahy a výsledky činnosti.

V tomto smyslu je lidská podstata „souhrn společenských vztahů“ a je individuem osvojována v činnostech, jejichž cílem je uspokojování potřeb; v činnostech se zároveň vztahy reprodukuji, rozvíjejí či naopak. Transformace společenských vztahů v činnost, zprostředkovaná vědomím, je podstatou životního způsobu; v činném osvojení socialistických společenských, především výrobních vztahů, v míře souladu společenských vztahů, které formují životní způsob, s obsahem těchto forem, v míře souladu mezi činným osvojením nových vztahů a úrovní uspokojení potřeb individua vyžívá nová socialistická kvalita životního způsobu.

Ve vztahu ke způsobu života v kapitalistické společnosti se socialistický způsob života utváří jako kvalitativně nový historický typ, založený na socialistickém způsobu výroby. Konkrétní podoby či podtypy, v nichž se realizuje, jsou poznamenány různým stupněm zralosti nového způsobu výroby i osvojení nových společenských poměrů; ve vztahu ke kapitalismu představují různě stupně vyžívání jednoho a téhož historického typu — socialistického způsobu života. Všechny podtypy objektivně spojuje jedna všem společná stránka: jsou založeny na socialistických výrobních vztazích. Jinak řečeno — činné ovládnutí všem společné pozice spoluvlastníka výrobních prostředků je v socialismu univerzální životní formou.

V tomto smyslu je tedy rozdíl mezi životním způsobem v kapitalistické a socialistické společnosti rozdílem kvalitativním; hloubka odlišností se vyjevuje v čase. Různé konkrétní rozdíly, v nichž vyžívá socialistický způsob života, mají v tomto kontextu charakter rozdílů kvantitativních. Kategorie kvantity a kvality jsou vždy, jak známo, platné a smysluplné jen v určitém vymezeném referenčním rámci. Uvnitř komunistické sociálně ekonomické formace mohou konkrétní podoby, v nichž krystalizuje historicky nový typ životního způsobu,

(8) Diferencovanost chápeme jako vlastnost společenských jevů, jež se vyjevuje v rozdílech. Rozdíl je produktem diferenciačních procesů, které vyvěrají ze společenské dělby práce a forem vlastnictví výrobních prostředků. Jejich nositelem jsou třídy, skupiny a individua.

mít charakter kvalitativně odlišných podtypů, vyjevujících kombinaci různého stupně zralosti objektivních podmínek života, různého stupně jejich činného osvojení i různého stupně socialistických přeměn vědomí.

Jak empiricky postihnout předpokládané typy, respektive podtypy, v nichž postupně vyžívá historicky nový typ – socialistický způsob života? Jestliže si takto vymezíme předmět výzkumu, apriori tím vyloučíme možnost zredukovat kategorii životního způsobu v procesu operacionalizace na některou z jejích částí a postupovat metodou „pars pro toto“, tedy metodou, jež byla v prvních fázích empirického zkoumání životního způsobu běžná, nezbytná a přinesla užitečné výsledky.

Kvalitativní změna je změna struktury, to znamená vztahů mezi elementy, která se projevuje navenek jako změna funkcí. Zkoumat jakýkoliv objekt z těchto aspektů znamená zkoumat jej v jeho celistvosti.

Celek životního způsobu – to není prostý souhrn životních činností, jimiž člověk uspokojuje své potřeby, ale systém. Je třeba najít jeho vnitřní uspořádání, organizaci, která je klíčem ke struktuře i funkcím.⁽⁹⁾

V činnostech se lidský život nejen projevuje, ale reprodukuje a utváří. Životní způsob je historicky určitá forma reprodukce života; jejím obsahem jsou životní činnosti, zacílené k uspokojování potřeb; podstatou tohoto procesu je vztah mezi formami účasti na společenském reprodukčním procesu a úrovni individuální reprodukce.

Činná účast ve společenském reprodukčním procesu je klíčovou oblastí životního způsobu. Zde se utvářejí společenské i do značné míry individuální předpoklady reprodukce individuálního života, jak v jeho aspektu biosociálním, tak sociokulturním. Způsob života jako historicky určitá forma lidského života i jeho reprodukce se tak rozpadá do tří základních okruhů činností a potřeb, spojených vzájemnými vztahy:

- A. činnosti, jimiž se člověk účastní společenského reprodukčního procesu a zprostředkovaně vytváří předpoklady uspokojování svých potřeb, přičemž některé z nich uspokojuje bezprostředně;
- B. činnosti spojené s reprodukcí biosociální stránky života, v nichž člověk uspokojuje bezprostředně okruh elementárních potřeb, silně vázaných především na spotřebu hmotných statků a služeb;
- C. činnosti spojené s reprodukcí sociokulturní stránky života, v nichž člověk uspokojuje bezprostředně okruh vyšších, sekundárních potřeb, silně vázaných na osvojení kulturních hodnot a na vztahy mezi lidmi.

V procesu operacionalizace je proto třeba vymezit jako předmět zkoumání životní způsob v jeho celistvosti. Jestliže v prvním kroku jde o nejširší vymezení předmětu výzkumu, o to naléhavěji se staví otázka redukce v dalších krocích operacionalizace. Transformace objektu výzkumu v předmět předpokládá totiž vždy jeho vědomou redukci podle explicitně formulovaných kritérií, a to tak, aby bylo dosaženo optimálních informací z hlediska cílů, jichž má být výzkumem dosaženo.

Zkoumat celek životního způsobu znamená, jak jsme již naznačili, zkoumat vztah tří oblastí činností a potřeb, v nichž se uskutečňuje proces reprodukce

(9) „Organizace je orientovaný proces uspořádání polohy elementů, jejich vazeb v systému. Jako takový je rozhodující především ve vzestupném stadiu rozvoje systému. Mimo systém nemůže být organizace, konkrétní systém se může nacházet ve stadiu organizace nebo dezorganizace, v organizovaném nebo neorganizovaném stavu“ [Averjanov 1974].

a tvorby lidského života. Žádnou z těchto oblastí *nemůžeme, ale ani nemusíme* zkoumat v jejich úplnosti. Cest redukce je jistě více: například je možné vybrat jednu činnost jako „reprezentativní“ pro určitou oblast, a tu detailněji prozkoumat, (10) její typické rysy rozšířit na celou oblast a z nich pak dedukovat charakter vzájemných vztahů. Je možný i další postup: zaměřit se na analýzu některé stránky společné všem (či většině) činnostem spadajícím do té či oné reprodukční oblasti — tedy na analýzu určité *dimenze*, a to takové, která je významná pro formování vzájemných vztahů mezi zmíněnými oblastmi a jejich prostřednictvím pro plnění funkcí celku.

Operacionalizovaný pojem životního způsobu dostává v tom případě tři dimenze, které odpovídají uvedeným okruhům činností a jsou základem měření:

- a) dimenze společenské rozvinutosti (okruh A)
- b) dimenze materiální kultury (okruh B)
- c) dimenze kulturní rozvinutosti (okruh C)

Žádná z těchto dimenzí není ovšem pozorovatelná a měřitelná přímo, ale pouze prostřednictvím indikátorů — tedy přímo pozorovatelných a měřitelných jevů; jelikož jde o dimenze — složité společenské procesy — nejsou uchopitelné jedním indikátorem, je nutno použít celé sady. To je koneckonců v každém výzkumu fáze běžná, přímo banální, nicméně její zvládnutí opět vyžaduje určitého teoretického rozmyslu. Málokdy totiž máme takovou situaci, abychom mohli indikátor určit přímo a ihned.

* * *

Klíčovým komponentem životního způsobu, v němž je třeba hledat i hlavní měřítka jeho společenské rozvinutosti, je sféra práce.

V socialistické společnosti plní práce čtyři základní společenské funkce:

- a) je sférou, v níž se výrobní poměry transformují v lidskou aktivitu; tím se realizují, stabilizují a rozvíjejí (eventuálně labilizují a narušují), a to na bázi všeobecné a prohlubující se spolupráce;
- b) živá práce je zdrojem růstu bohatství společnosti, neboť pracovní síla nepřestala doposud být bezprostředním činitelem pracovního procesu v technologickém smyslu; hlavním úkolem je co nejrychleji rozmnožit sumu výrobních sil;
- c) je základním (i když ne jediným) zdrojem obživy individua; nikoliv však bezprostředním, ale jako míra rozdělování společenského bohatství, je tedy i mírou možností uspokojování potřeb individua;
- d) je sférou seberealizace člověka, jeho lidského rozvoje.

Tyto funkce úzce spolu souvisejí, vzájemně se proplétají a ovlivňují. Jak jsou plněny, závisí především na objektivních podmínkách, charakterizovaných základním rozporem, ve sféře práce dosáhla naše společnost maximální rovnosti — všichni jsou objektivně spoluvlastníky výrobních prostředků — a zároveň zde přetrvává nejvýraznější nerovnost co do obsahu práce, jež zatím neztratila charakter vertikální nerovnosti. Tato nerovnost, zvýrazněná i růzností nároků na profesionální přípravu a vzdělání, se projevuje do jisté míry i v rozdělování

(10) Obdobný postup propracovává, a to s příkladnou metodologickou i metodickou čistotou, B. A. Grušin, který vybírá jednu činnost reprezentativní pro celek životního způsobu — masovou komunikaci — a prostřednictvím výpovědi o reálných typech jednání v této oblasti chce vypovídat o celku [Grušin 1978].

produktů společenské práce, a tedy v uspokojování potřeb i v nerovnosti možností tvořivé práce.

Objektivní podmínky, jež jsou primárně vyjádřeny v charakteru a obsahu práce, spolu s vědomím, které tyto podmínky aktivně reflektuje, se transformují v *motiv*y jednání a *vyjevují se jako určitý typ vztahu k práci*. (11)

Utváří se a vyjevuje ve dvou rovinách:

Utváří se nikoli jako vztah k práci vůbec, ale jako vztah k práci dekomponované z hlediska uvedených společenských funkcí. Tyto funkce mají zároveň různou závažnost z hlediska času – tj. ve smyslu aktuálním a perspektivním.

Avšak redukovat socialistický vztah k práci pouze na tuto čtvrtou funkci (jinak řečeno měřit jej tím, do jaké míry práce se stala potřebou) je *předčasné a neodpovídá konkrétně historickým podmínkám etapy budování rozvinuté socialistické společnosti*.

Vztah k práci se formuje nejen v relaci k objektivním podmínkám (obsahu a charakteru práce), v relaci ke stavu vědomí, ale také v kontextu zcela konkrétní institucionální báze, kterou je podnik, pracoviště. Podnik hraje v tomto procesu především úlohu činitele, který *modifikuje* obecné, celospolečenské objektivní podmínky práce (odvětví, charakter výroby, stupeň a tempo technické vybavenosti práce, úroveň řídicí práce atd.). Podnik není ovšem jen pasivní zprostředkující článek mezi společností a třídou, skupinou a individuem; jako každý zprostředkující článek (mediátor) má svoji relativní autonomii a aktivní úlohu. V řešení každodenních provozních otázek vytváří totiž zcela konkrétní

atmosféru (formující vědomí, normy, postoje i jednání), v níž se lidé denně učí řešit rozpor mezi společenským, skupinovým a individuálním zájmem.

Aktivní úloha podniku spočívá dále v tom, že je institucionální bází uplatnění a rozvoje *společenské aktivity* pracovních kolektivů a jednotlivců, kterou může buď podporovat, či naopak.

Strategickým komponentem životního způsobu, rozhodujícím o jeho kvalitativní změně, je účast na řízení, správě, kontrole společensko-ekonomických procesů, a to taková účast, která působí ve směru společenského progresu. V našich podmínkách je neoddělitelná od pracovní činnosti, která je zároveň nejmasovější školou řízení a sebeřízení, kontroly a sebekontroly, aktivního přístupu k řešení konkrétních situací a přípravou pro rozvoj politické aktivity v širších souvislostech.

Vztah k práci a rozvoj politické aktivity jsou rozhodující indikátory společenské rozvinutosti životního způsobu.

Práce významně ovlivňuje všechny ostatní činnosti a potřeby člověka, a to dvojím způsobem:

- a) jako možnost uspokojovat existující potřeby, respektive jejich materiální stránky; hlavním zprostředkujícím článkem těchto vztahů je příjem;
- b) podstatně formuje aktuální strukturu potřeb a činností a je rozhodujícím činitelem jakýchkoli pozitivních strukturálních změn ve směru posouvání těžiště života do sféry rozvojových potřeb a činností; zprostředkujícím článkem v tomto smyslu je především obsah a charakter práce a kvalifikace.

Stupeň a způsoby uspokojování materiálních potřeb vyjadřují úroveň *materiální kultury života*, jež představuje další dimenzi životního způsobu.

Všechny potřeby obsahují určitý materiální aspekt, v některých případech je tento aspekt dominantní (to platí do značné míry o okruhu primárních, biosociálních potřeb), v jiných spíše marginální (pokud jde o potřeby vyšší, rozvojové, historicky vzniklé).

V prvním případě je potřeba saturována převážně statky (věci, služby) a činnost zaměřená k uspokojení potřeb má více méně instrumentální charakter; v druhém případě se situace mění — statky jsou pouhým předpokladem pro rozvinutí činností a teprve v nich potřeba dochází svého uspokojení.

Materiální kultura se vyjevuje především v reálně dosaženém stupni životní úrovně. Ta ovšem není závislá jen na pracovním příjmu, ale svoji úlohu tu hrají i další zdroje (spotřeba ze společenských fondů, generační předávání osobního majetku, různé formy vedlejších příjmů).

Nicméně pracovní příjem je nejtrvaleji působící složkou dynamizace životní úrovně, a proto by se měla ukázat určitá vazba mezi vykonávanou prací (složitostí, kvalitou, výkonem) a dosaženou životní úrovní (s přihlédnutím k dalším intervenujícím faktorům, jako jsou životní cyklus, počet dětí v rodině atd.).

Povaha této vazby může naznačit, zda a do jaké míry je životní úroveň závislá na pracovním zařazení, výkonu a vztahu k práci a zpětně zda tedy plní funkci materiálního stimulu k výkonu.

Materiální nasycenost života nelze odvodit pouze z dosažené životní úrovně jako jevové stránky, ale je třeba konfrontovat ji se subjektivně reflektovanými potřebami. Právě v takové konfrontaci se vyjeví sféry větší či menší uspokojenosti, sféry, kde se koncentrují napětí a pocit neuspokojení. K objasnění této dimenze života přispěje i zjištění, v jaké míře se individuální cíle, orientující do jisté míry jednání a rozhodování, upínají do sféry materiálních potřeb.

Třetí okruh komponentů, tvořících životní způsob, jsou činnosti a potřeby sekundární (vyšší, rozvojové), vyjadřující kulturní rozvinutost způsobu života, reprezentované především vzdělávacími a kulturními aktivitami v užším slova smyslu, aktivitami volného času a aktivitami, v nichž se uskutečňují a kultivují vztahy mezi lidmi. Jde o sféru historicky se vyvinuvších činností a potřeb; zde se vyjevuje, do jaké míry se proměny práce a celkový růst životní úrovně stávají základnou rozšířené reprodukce osobnosti.

Určitý stupeň materiální nasycenosti života je *podmínkou nutnou, nikoli však dostačující* pro orientaci na rozvojové potřeby.

Jak ukazují nejrozličnější výzkumy, bytostným rysem této sféry je značná diferenciace: jako stimuly zde na jedné straně spolupůsobí některé významné proměny v podmínkách života (všeobecný a stabilní růst životní úrovně, volného času, hustá síť kulturních zařízení, propracovaný a široce zorganizovaný vzdělávací systém atd.); na druhé straně však působí, a to poměrně striktně, dosud nepřekonané difference v obsahu práce, kvalifikaci a do jisté míry i vzdělanostní úrovni populace.

I zde, jako v předešlých okruzích, může být konfrontace reálného stavu (vyjádřeného v takových indikátorech, jako je například struktura a frekvence činností, úroveň kulturního vkusu, způsoby trávení dovolené) se subjektivními potřebami a cílovými orientacemi nástrojem zachycení kulturní rozvinutosti životního způsobu.

Mimopracovní život, který je vyjádřen v analýze dvou dimenzí – úrovní materiální kultury a kulturní rozvinutosti – se formuje především na bázi rodiny jako společenské instituce.

Úloha rodiny je v utváření životního způsobu patrně daleko složitější, než aby bylo možno vyjádřit ji jako zprostředkující článek, který víceméně modifikuje obecné podmínky života a předpoklady pro určitý druh životních činností.

Rodina je především „místem“ zprostředkování dějinné kontinuity, předávání tradice v podobě určitých vzorů a návyků jednání, sociální silou formování hodnotových orientací.

Je dále místem konfrontace různých způsobů života osvojených partnery ve výchozích rodinách.

V závislosti na životním cyklu rodina aktivně spoluutváří životní způsob každého svého člena, ovlivňuje strukturu potřeb a činností, hodnotové orientace, morální normy a touto cestou aktivně zasahuje i do sféry práce, zejména vztahu k práci.

Lze ji charakterizovat *jako aktivní stylovou instituci*; v historickém pohledu lze říci, že plné oddělení rodiny od výroby a pracoviště (jehož bylo dosaženo teprve v socialistických podmínkách) posouvá tuto funkci rodiny do jiných rovin (především do oblasti mimopracovního života) a zároveň přesouvá určitou její část na podnik.

Uvedené procesy, relevantní pro zachycení zvolených dimenzí, jsou základem stanovení a výběru indikátorů. Změřeny poskytují množství výchozích dat, která je třeba zpětně syntetizovat, tj. hledat jednotnou míru pro všechny dílčí informace za pomoci konstrukce znaků schopných vyjádřit stav příslušné dimenze, v našem případě stupeň společenské rozvinutosti, úroveň materiální kultury a stupeň kulturní rozvinutosti.

Vzájemné vztahy těchto tří znaků, tj. jejich struktura, umožňují identifikovat konkrétní typy životního způsobu. Obecně můžeme o typu hovořit tehdy, jestliže určitá struktura znaků, rysů či vlastností zkoumaného předmětu (jevu, procesu) se opakuje. (12)

Použití typologické metody přináší pro zkoumání tak složitého procesu, jakým je utváření socialistického způsobu života, jednu ohromnou výhodu; umožňuje totiž zaměřit se mezi získanými typy zejména na ty, které jsou katalyzátorem, či naopak brzdou dějinné dynamiky, prostě proniknout touto cestou hlouběji do všech zákrut uskutečňování objektivní zákonité tendence.

V logice našeho základního problému, to jest objasnění reálného vztahu mezi sociální strukturou společnosti a současnou diferenciací životního způsobu, stojíme pak před úkolem posledním: provést identifikaci sociálních nositelů jednotlivých typů.

Cesta od třídně diferencovaných životních stylů vlastních kapitalistické společnosti k socialistickému způsobu života vede v současné fázi výstavby rozvinutého socialismu, jak se domníváme, přes řadu odlišných konkrétních typů, jejichž podobu a sociální zakotvenost je třeba objasnit empirickým zkoumáním reality. Jak jsme již uvedli, představují kombinaci různého stupně zralosti objektivních podmínek, různý stupeň jejich osvojení a různý stupeň vyzrálости socialistického uvědomění. V tomto a pouze v tomto smyslu lze předpokládat, že se setkáme s typy kvalitativně odlišnými.

Naznačený přístup je jednou z možných cest, jak se přiblížit poznání reálných podob, v nichž se formuje a vyzrává socialistický způsob života. Jeho příspěvek k objasnění problému nemůže být jiný než dílčí. Marxistická sociologie nedisponuje takovými prostředky, jež by umožnily postihnout proces kvalitativní změny společenského jevu, který je navíc složitým systémem, jinak než cestou postupných kroků a poznatků.

Literatura

- Averjanov, A. N.: *Katěgorija „sistěma“ v dialektičeskem matěrializme*. Moskva, Mysl 1974.
- Fourastié, J.: *Machinisme et bien-être. Niveau de vie de 1700 à nos jours*. Paris, Les éditions de minuit 1962.
- Grimaljuk, V. A.: *Socialističeskoje obobščestvlenije truda*. Moskva, Mysl 1972.
- Grušin, B. A.: *Obraz žizni gorodskogo naselenija: tipologija i faktory*. Sociologičeskije issledovanija 1978, č. 1.
- Gutsche, G. — Rudolph, J.: *Typenanalyse und ganzheitliche Betrachtung der Persönlichkeit in der soziologische Forschung*. In: *Über die sozialistische Persönlichkeit*. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften 1978.
- Hába, Z. — Křížek, M.: *Socialismus a vlastnictví*. Praha, Svoboda 1975.
- Hrůza, I.: *Společnost, člověk, politika*. Praha, Horizont 1975.
- Charvát, F. a kol.: *Charakteristika současného stavu, tendencí a předpokládaného vývoje sociálně třídní struktury ČSSR v sedmdesátých letech*. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1954.
- Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 29*. Praha, SNPL 1955.
- Rjabuškin, T. V.: *XXV. sjezd KPSS i zadači dalnějšego razvitiija sociologičeskich issledovanij*. Sociologičeskije issledovanija 1977, č. 2.
- Rutkevič, M. V.: *Itogy pjatiletněj dějatel'nosti Sovětskoj sociologičeskoj asociacii. Otčetnyj doklad pravlenija SSA*. Sociologičeskije issledovanija 1977, č. 3.

(12) „Jako typ označujeme v první řadě konkrétně existující jev, který vedle neopakovatelných rysů je charakterizován opakující se strukturou znaků... [Gutsche-Rudolph 1978: 257].

Резюме

Б. Филиппова: Социально-классовая дифференциация общества и формирование социалистического образа жизни как предмет эмпирического исследования

Выявление источников, принципов, характера и функции дифференциации общественных явлений является одной из важных задач социологии. Это относится в частности к нашим условиям, так как именно в этой сфере — охватывающей проблемы образа жизни — мы стали свидетелями очень важных по сравнению с капитализмом и в то же время измеримых изменений. Осью дифференциации любого общественного явления является социальная, — прежде всего, — классовая структура общества.

Социально-экономическое положение класса или слоя стоит к ее образу жизни в отношении причины и следствия с сильной обратной связью. Это отношение косвенно, а многократно опосредствовано объективными условиями жизни, личностными детерминантами, общественными институтами, организациями. Для капиталистической системы характерно относительно устойчивое отношение между классовой структурой общества и дифференциацией образа жизни, укрепляемое, помимо прочего, функционированием опосредствующих звеньев. В социалистическом обществе в результате изменений, происшедших в социальной и прежде всего классовой структуре, эта связь значительно ослаблена. Это однако не значит, что она утратила свое значение; в действительности она стала намного сложнее, утратила свою прямолинейность и однозначность. Даже опосредствующие звенья, развитие которых происходит относительно автономно, не оказывают здесь однозначного влияния.

В связи с этим приобретает большое значение тот или иной подход к собственному предмету изучения. Как подойти к проблематике образа жизни, его реальной дифференцированности? Характеристики для нашего общества количественные различия степени развития одного, универсального типа социалистического образа жизни, или здесь существуют качественно различные типы? Ответить на этот вопрос значит прежде всего теоретически объяснить и аналитически выявить сущность социалистического образа жизни. Его сущность, согласно нашему мнению, составляет изменение общественных отношений в процессе деятельности, опосредствованной сознанием, т. е. процесс деятельного освоения социалистических общественных — прежде всего производственных отношений. Социалистический образ жизни формируется как качественно новый исторический тип образа жизни, основанный на социалистическом способе производства. Он развивается в целый ряд конкретных типов (подчиненных типов), которые, опираясь на базу одних и тех же общественных отношений, являются результатом комбинаций разных степеней зрелости объективных условий, разных степеней и способов их усвоения и разной степени зрелости социалистического сознания. Именно такой подход к данной проблеме даст нам возможность выявить в процессе эмпирического исследования количественно отличные типы образа жизни.

Количественное изменение является изменением структуры, т. е. отношений между элементами, и внешне проявляется как изменение функций. Изучать какой-либо объект с этой точки зрения значит изучать его в его целостности. Образ жизни — это исторически определенная форма воспроизводства жизни; ее содержанием является жизнедеятельность, ориентированная на удовлетворение потребностей; сущность данного процесса составляет отношение между формами участия в общественном процессе воспроизводства и уровнем индивидуального воспроизводства.

Деятельное участие в общественном процессе воспроизводства представляет основную сферу образа жизни. Здесь формируются общественные и, в значительной степени, и индивидуальные предпосылки воспроизводства жизни, именно в аспектах и био-социальном и социально-культурном. Данным трем сферам воспроизводства соответствуют и три основных сферы деятельности и потребностей, три измерения эмпирического исследования:

мера достигнутой степени общественного развития,

мера материальной культуры,

мера достигнутой степени культурного развития.

Подвергая данные, приобретенные согласно этим показателям, мы получим три функциональных признака (степень общественного развития, степень материальной культуры, степень культурного развития), взаимоотношения которых (структуры) — при условии, что они повторяются — зарождают конкретный тип образа жизни.

Выявляя логику нашей основной проблемы — объяснение реального отношения между социальной структурой общества и имеющейся дифференциацией образа жизни — мы тем самым ставим себе задачу осуществить социальную идентификацию конструированных нами типов.

Summary

Filipcová B.: Social-class Differentiation of Society and Formation of the Socialist Way of Life as a Subject of Empirical Research

The disclosure of sources, principles, character and functions of the differentiation of social phenomena belongs among the primary tasks of sociology. This holds good all the more under our conditions, because it is exactly in this sphere — and this applies also to the way of life — that, in comparison with capitalism, the most significant and measurable changes have taken place. The social, and particularly the class structure of society represents the differentiation axis of all social phenomena.

Between the socio-economic position of the class or stratum and its way of life there exists a strong cause-effect relation with an intensive feedback. This relation is not direct but is mediated in a manifold way — i. e. over objective living conditions, personality determinants, social institutions and organizations. In the capitalist system there exists a relatively rigid relation between the society's class structure and the differentiation of the way of life, reinforced also by the functioning of mediating links. In the socialist society, this relation has become considerably looser in consequence of changes in the social and especially in the class structure; this by no means implies its reduced importance, but the relation itself is much more complicated, less straightforward and unambiguous. Not even the effect of mediating links, whose development is relatively autonomous, is asserting itself unambiguously.

All the more important is our approach to the research subject itself. What does it mean to grasp the way of life in its real differentiation? Is it a matter of quantitative differences in the development level of a single, universal type — the socialist way of life, or do there exist qualitatively different types in our society? The answer requires a theoretical elucidation and an analytical comprehension of the essence of the way of life: this is seen in the transformation of social relations into activities mediated by consciousness, i. e. in an active appropriation of socialist social, and primarily production relations. The socialist way of life is formed as a qualitatively new historical type based on the socialist mode of production. It reaches maturity in a number of concrete types (subtypes) which — on the basis of equal social relations — are an expression of the combination of different maturity levels of objective conditions, of different levels and ways of their appropriation, and of different maturity levels of social consciousness. It is only in this sense that qualitatively different types may be expected to turn up in empirical research carried out in this country.

The qualitative change is a change in structure, i. e. in the relation among elements manifesting itself on the outside as a change in functions. To examine any object from these aspects means to examine it in its totality. The way of life is a historically specific form of the reproduction of life; its content are life activities aimed at the satisfaction of needs; the substance of this process is the relation between the forms of participation in the social reproduction process and the level of individual reproduction.

The key area of the way of life is an active participation in the social reproduction process. Here, the formation of social and, to a considerable extent, also individual preconditions of the reproduction of individual life in both its biosocial and socio-cultural aspects is taking place. These three reproduction areas correspond to three basic areas of activities and needs, and also to three dimensions forming the basis of empirical research and measurement:

- dimension of the social-development level,
- dimension of material culture,
- dimension of the cultural-development level.

Their measurement yields three functional characters (social-development level, level of material culture, cultural-development level) whose interrelations (structure), in case of their recurrence, give rise to a concrete type of the way of life.

The logic of our basic problem — i. e. the elucidation of the real relation between the social structure of society and the present differentiation of the way of life — ultimately makes us face our last task: to effect the social identification of the types thus formed.

Integrační procesy probíhající ve všech sférách života sovětské společnosti aktivně ovlivňují sblížování způsobu života obyvatel měst a venkova, dělnické třídy, družstevního rolnictva i pracující inteligence. Zvláště výrazně se to projevuje na vesnici. „Dnešní kolchozník,“ zdůrazňuje L. I. Brežněv, „se narodil a vyrostl v kolchoze a jeho psychologie se již utvářela na socialistickém základě. Ovládá moderní techniku. Jeho vzdělanostní úroveň a způsob života se často již jen málo odlišují od vzdělanostní úrovně a způsobu života ve městě [Brežněv 1977: 4]. Nejzřetelněji lze toto sblížování pozorovat na struktuře a dynamice potřeb.

Chceme-li pochopit obsah a základní směry vývoje potřeb vesnického obyvatelstva, musíme odhalit jejich strukturu, dialekticky rozporný vzájemný vztah a určit objektivní i subjektivní faktory jejich utváření a dalšího rozvoje.

Vědecké výzkumy používají při klasifikaci, popisu struktury a dynamiky potřeb různá hlediska — podle charakteru sledovaného cíle. Obvykle jsou potřeby členěny podle své povahy, podle nositele (subjektu) a objektu (zaměření) potřeby, a dále podle významu i možností uspokojení.

V literatuře věnované problémům řízení sociálních a duchovních procesů rozvoje socialistické společnosti i ve stranických dokumentech se potřeby obvykle dělí na materiální, sociální a duchovní (někdy v jemnějším členění). Jsou obvykle vymezovány jako nezbytnost něčeho významného a podstatného pro osobnost, společnou činnost skupiny, kolektivu, třídy nebo společnosti jako celku. Aby se mohla objektivní potřeba stát mobilizující silou aktivity, musí projít vědomím člověka, najít zde svůj odraz, musí být uvědoměna. Totéž platí o potřebách kolektivů, tříd — musí se stát uvědoměnými. Uvědoměná potřeba je pak cílem a motivem činnosti a vystupuje jako příčina sociální aktivity.

Materiální (naturální) potřeby potravy, oděvu, obydlí představují prvotní potřeby; jejich uspokojení vytváří předpoklady pro přesun akcentu na potřeby duchovní, intelektuální. V dialektice materiálních a duchovních potřeb došlo k významným posunům v průběhu posledních patnácti let, především u pracujících venkova. Výzkumy uskutečněné v kolchozech a sovchozech různých oblastí země přesvědčivě ukazují růst hmotného i kulturního blahobytu vesnických obyvatel, který je nejvýznamnějším ukazatelem uspokojování rozvinutého systému potřeb.

Růst hmotného blahobytu se projevuje ve způsobu stravování, ve stavbě komfortnějších domů, ve vybavování moderními předměty dlouhodobé spotřeby pro domácnost i volný čas. Zvyšování estetické úrovně potřeb se odráží v orientaci na módní a kvalitativně náročnější prostředky uspokojování životních potřeb. Automobil, jehož osobní užívání bylo ještě v nedaleké minulosti nezdůvodňováno, se dnes v očích mnoha kolchozníků proměňuje v naléhavou potřebu, stává se jedním z ukazatelů zámožnosti rodiny a prostředkem pro uložení příjmů.

Stále dokonalejší uspokojování prvotních životních potřeb vede ke kvalitativním změnám ve vědomí a psychologii(1) všech skupin vesnického obyvatelstva, jeho orientace se zaměřuje na prostředky sociálního sebeuvědomování a seberealizace, do popředí vystupují sociální potřeby vyššího řádu: práce přestává být především prostředkem obživy a uspokojování hmotných potřeb; ve vědomí kolchozníků se stává sama potřebou. Tvůrčí aktivita, iniciativa, racionalizátorství nejsou již spojeny pouze s materiální stimulací; jejich příčiny jsou podstatně hlubší intelektuální a morální povahy.

Vztah k práci a její hodnocení se u převážné většiny kolchozníků opírá o vědomí a) potřeby práce jako prostředku realizace, b) společenského významu práce, c) potřeby práce jako prostředku obživy. Trvalý růst hmotného blahobytu a uspokojování materiálních potřeb přitom aktivně působí na celou motivační strukturu osobnosti kolchozníka, na jeho úvahy prestižního, statusového charakteru.

Relace mezi základní odměnou za práci a doplňkovými formami (prémii a příplatky), hmotným a morálním stimulováním je nutno řešit diferencovaně. Svou úlohu zde sehrávají tradice, profesionální, věkové a vzdělanostní zvláštnosti, zakotvené v soustavě hodnot osobnosti. U vesnické mládeže a kolchozníků středního věku dnes například jasně pozorujeme orientaci na organické spojování individuální a kolektivní stimulace (bezplatné rekreační poukazy, výlety, zájezdy do divadla atd.). Zkušenosti předních kolchozů potvrzují, že promyšlený systém morálního stimulování, slavnostních obřadů (přijímání do kolchozů, odvozy do armády), svátků (den úrody, den mechanizátora aj.) má nezanedbatelný význam pro výchovu žádoucích občanských vlastností mladých lidí, zejména citu pro nové, iniciativy a zodpovědnosti. Trvalým úkolem strany a státu současně zůstávají péče o růst odměny za práci a zdokonalování systému hmotné stimulace.

Strana si klade otázku, jak „posílit vztah mezi hmotnou odměnou pracovníků sovkhozů a kolchozů a výsledky jejich práce, efektivním využíváním výrobních fondů a materiálních zdrojů [Brežněv 1978b : 30].

Jak ukazují výsledky sociologických výzkumů, snižování rozdílů mezi mzdami a platy dělníků a úředníků a pracovní odměnou kolchozníků, růst spokojenosti s hmotnou situací a mzdou má pozitivní vliv na veřejné mínění na vesnici. Projevuje se zejména ve změnách příčin migrace z venkova do měst. V nedávné minulosti byla základní příčinou orientace na výdělek, dnes dominuje orientace na uspokojování duchovních potřeb a nespokojenost s některými aspekty vesnického života se přenesla do oblasti životních podmínek. Nespokojení s příjmem jsou spíše mladí lidé, nekvalifikovaní a pomocní dělníci. Kategorie „nespokojených“ je však značně rozporná. Například u těch, kteří nejsou spokojeni s příjmem a hmotným zajištěním, je příjem na hlavu vyšší než u skupin spokojených. Příčiny mohou být zřejmě různé: orientace na uspokojování dosud nerealizovaných potřeb, širší škála potřeb atd.

Pro ideově výchovnou práci je důležité vědět, jaký vliv má stupeň spokojenosti či nespokojenosti s hmotnou situací, mzdou a prací na pracovní aktivitu. Výzkumy ukazují, že spokojenost v tomto směru může mít i negativní účinky.

(1) Poznámka redakce: V souladu se současnou klasifikací prvků společenského vědomí v sovětské filozofické literatuře používá autor často výrazů „společenská psychologie“, „skupinová psychologie“, „psychologie kolchozníka“, atd. Pro zachování autenticity autorské výpovědi jsme se rozhodli nenahrazovat tento termín, i když v kontextu naší terminologie působí dosud neobvykle.

Spokojenost s dosaženou úrovní hmotného blahobytu může být příčinou změn v orientacích na výdělek, na zvyšování vzdělávání a kvalifikace. Může se změnit v překážku dalšího zdokonalování osobnosti, vyvolat stav sociální nenáročnosti a bezstarostnosti. V převážné většině případů se však spokojenost s hmotným zázemím stává psychologickým základem pozitivních emocí, postojů i orientací. Orientace kolchozníků na prostředky uspokojování hmotných potřeb je samozřejmě dána rozvojem společenské výroby, kulturní úrovní a koupěschopnou poptávkou. Současně je však nutno říci, že u některých jednotlivců se objevují i prvky spotřebitelské psychologie, kdy dominujícím motivem aktivity se stává získání věcí. Jedním z významných úkolů výchovné činnosti se proto stává šíření racionálních potřeb. Nasycení každodenních hmotných potřeb vede také k tomu, že část kolchozníků s nedostatečně rozvinutým systémem duchovních potřeb je již uspokojena dosaženým, zřetelně se u nich snižuje zainteresovanost na výsledcích práce, na zvyšování kvalifikace atd. Vytvořené psychologické vakuum lze vyplnit jen rozvojem duchovních zájmů, vtahováním těchto kolchozníků do různých druhů aktivit.

Další rozvoj výrobních sil v zemědělství a zesílení integračních procesů ve všech sférách života vesnice vytváří základnu i dalšího rozvoje potřeb zemědělských pracovníků. „Výroba“, napsal Karel Marx, „vyrábí tedy spotřebu 1. tím, že jí vytváří materiál, 2. tím, že určuje způsob spotřeby, 3. tím, že vytváří ve spotřebiteli potřebu, jejímž předmětem jsou výrobky, které vytváří teprve ona sama. Vyrábí tudíž předmět spotřeby, způsob spotřeby a pohnutku spotřeby“ [Marx 1971: 46]. Také změny ve vzdělanosti a kulturní úrovní vesnických obyvatel mají stále výraznější vliv na rozšiřování struktury jejich potřeb.

Podstata zákona růstu potřeb se projevuje v tom, že každý nový stupeň rozvoje výrobních sil, společenských vztahů a kultury „nevyhnutelně vyvolává zvyšování spotřební úrovně veškerého obyvatelstva“ [Lenin 1951: 115], kvalitativní přeměnu potřeb, jejich estetizaci, změnu priorit a aktualizaci nových potřeb.

Se zákonem růstu potřeb je úzce spjat i další proces — dynamizace jejich rozvoje, daná zrychlením tempa tvorby předpokladů pro jejich uspokojování. Ve vesnickém prostředí se zákon rozšiřování materiálních a duchovních potřeb projevuje v zásadě stejně jako v jiném sociálním prostředí socialistické společnosti, má však i některé nepodstatné zvláštnosti, odrážející specifika vesnického způsobu života.

Především je dovršováno formování dostatečně rozvinutého systému hmotných a duchovních potřeb, který se těsně přibližuje systému potřeb městského obyvatelstva, a to zejména v oblasti potřeb duchovních. Sociologické výzkumy ukazují, že mezi systémy duchovních potřeb a zájmů městské a vesnické mládeže neexistují podstatné rozdíly. Současně se zachovávají určité difference v oblasti podmínek práce, mimopracovního života, ve vztahu k domácímu hospodářství, které se promítají i v relacích mezi pracovním a volným časem.

V této souvislosti vzniká otázka, jakou ekonomickou, sociální a psychologickou roli hraje záhumenkové hospodářství v životní činnosti vesnických obyvatel, jak ovlivňuje uspokojování hmotných a kulturních potřeb. V nedávné minulosti bylo osobní hospodářství převážnou většinou kolchozníků považováno za rozhodující prostředek uspokojování hmotných potřeb, zvláště v ekonomicky průměrných a slabých kolchozech. V současné době se situace kvalitativně změnila. Značný růst příjmů ze společenského hospodářství i zvyšující se možnosti využívání společenských spotřebních fondů, formování dvougeneračních

rodin a další ekonomické i sociální faktory podstatně změnily sociální funkce záhumenků i vztah různých skupin pracovníků kolchozů a sovchozů k jejich obdělávání. Svobodní mladí lidé na vesnici považují záhumenková hospodářství spíše za faktor odčerpávající volný čas, který by mohli využít pro svůj duchovní rozvoj. Mladí lidé s rodinami již pocítují jejich objektivní nezbytnost, i když je chápou jako určitou zátěž. Záporné stránky záhumenkového hospodářství si zvláště silně uvědomují rodiny bez dědečků a babiček, jejichž dospělí členové jsou zaměstnáni ve společenské výrobě. Naproti tomu kolchozníci středního a staršího věku, především ti, kteří vykonávají jednoduchou fyzickou práci, považují osobní hospodářství za nástroj k získání potravin, doplňkového příjmu i za prostředek seberealizace, uznávají tedy jeho objektivní nezbytnost i užitečnost. Pro kolchozníky v důchodovém věku je práce na záhumenku zvykem, přiměřenou formou pracovní aktivity, prostředkem demonstrování vlastní společenské důležitosti. Čerpají v této činnosti mravní i estetické uspokojení. Od dětství jsou na práci zvyklí a nemohou existovat bez přiměřeného pracovního vytížení. Zejména proto se také převážná část kolchozníků důchodového věku aktivně účastní pracovního procesu.

Další rozvoj sovětské demokracie a zapojování vesnického obyvatelstva do různých forem veřejné činnosti aktivně působí na takové sociální potřeby, jako je potřeba účasti na řízení věci kolektivu, vesnice i celé země, potřeba rovnosti a spravedlnosti, respektování a úcty od ostatních spoluobčanů.

„Pro každého člověka je důležité vědomí, že má stejná práva jako ostatní členové společnosti, že může vždy počítat se spravedlivým, pozorným vztahem k sobě, že se může spolehnout na pomoc a podporu kolektivu. Každý člověk je zainteresován na tom, aby se aktivně podílel na záležitostech svého podniku a instituce, na záležitostech svého státu. Každý člověk si chce být jist svým zítřkem, budoucností svých dětí. U nás jsme vytvořili předpoklady pro uspokojení těchto sociálních potřeb“ [Brežněv 1978a : 70—71]. Uspokojování těchto potřeb je zaručeno Ústavou SSSR. Říká se v ní: „Rovnoprávnost občanů SSSR je zaručena ve všech oblastech ekonomického, politického, sociálního a kulturního života“ [Konstituce 1978: 13].

Výsledkem úspěšné realizace sociální politiky strany je růst hmotného blahobytu, kultury a životní úrovně vesnického obyvatelstva. Uvedme několik příkladů: Úhrnný příjem rodiny kolchozníka se za léta 1965—1977 zvýšil 1,8krát. Ve venkovských oblastech stoupl prodej zboží v přepočtu na jednoho obyvatele z 222 na 492 rublů ročně, tedy na více než dvojnásobek. Státní a kolchozní investice do objektů nevýrobního určení, především do sociální sféry, představují za toto období více než 40 miliard rublů. Jsou to tři čtvrtiny všech investic do této oblasti za dobu existence Sovětského svazu. V uvedených letech bylo na venkově postaveno 450 miliónů m² obytné plochy, což se rovná bytovému fondu všech měst v roce 1940. Byla postavena typizovaná předškolní zařízení pro 2 milióny dětí, všeobecně vzdělávací školy pro 11 miliónů žáků, kluby a domy kultury s kapacitou 8 miliónů míst, mnoho zdravotnických objektů, zařízení služeb, sportovišť. To vše vytváří nezbytné podmínky pro dokonalejší uspokojování sociálních a kulturních potřeb vesnického obyvatelstva, pro překonání rozdílů ve způsobu života města a vesnice [Brežněv 1978b : 8, 37—38].

Vědomí sociální rovnosti, opírající se o zhodnocení reálného postavení v systému společenských vztahů, má mnohostranný vliv na psychologii kolchozníků. Jejich vědomí je především dialekticky spjato se vztahem k dělnické třídě, která je spojencem při řešení úkolů komunistické výstavby. V psychologii

rolnictva se zřetelně projevuje stírání třídního vnímání pracujících, dominujícím se stává chápání pracujících jako představitelů jednotného společenství — sovětského lidu. V tom se odráží pohyb sovětské společnosti k sociální stejnorodosti a zejména změny v třídním uvědomování současného kolchozního rolnictva. Většina kolchozníků chápe kolchozně družstevní vlastnictví v organické jednotě s vlastnictvím státním, a to zejména v souvislosti se vznikem zemědělsko-průmyslových komplexů, mezikolchozních sdružení, s rozvojem ekonomických vztahů se státem (poskytování úvěru, vybavování zemědělské výroby novou technikou atd.). Spoluúčast státu na rozvoji kolchozně družstevního vlastnictví a jeho sblížování s vlastnictvím státním vytvářejí ekonomickou základnu pro uvědomělé chápání jednoty třídních a všelidových zájmů. Právě v těchto souvislostech je třeba analyzovat tvůrčí vzestup rolnictva, pracovních kolektivů, hodnotit respektování jednoty osobních, skupinových i celospolečenských zájmů, i naopak projevy lokálpatriotismu a skupinového egoismu. Přitom by však bylo předčasné hovořit o zániku třídního uvědomění rolnictva. Dokud přetrvávají rozdíly mezi státním a družstevním vlastnictvím, a tedy i ekonomická báze existence tříd, zůstává zachován prostor pro třídní sebeuvědomování a sebehodnocení. V třídním uvědomování rolnictva se však stávají dominantními takové obsahové prvky, které svědčí o jeho sblížování s vědomím dělnické třídy a inteligence. Důkazem je především to, že všechny sociální skupiny sovětské společnosti hodnotí své společenské postavení stejnými ukazateli: účastí na společenské práci, pracovní a veřejně politickou aktivitou, morálkou, oddaností ideálům komunismu. Z toho vyplývá, že lze právem hovořit o rozvíjející se tendenci ke splývání třídních a všelidových prvků v uvědomění kolchozního rolnictva. Tato tendence je výsledkem formativního účinku zralých socialistických společenských poměrů a cílevědomého ideologického působení strany a sovětského státu.

Sociální potřeby rolnictva se odrážejí i v jeho veřejném mínění. Socialistická demokracie a demokratismus kolchozního systému vytvořily příznivé předpoklady pro vyjádření individuálních, skupinových i kolektivních názorů kolchozníků, které se integrují v mínění třídy a stávají se organickou součástí veřejného mínění sovětského lidu. Prostředky pro vyjádření veřejného mínění rolnictva nejsou omezeny žádnými sociálními nebo psychologickými bariérami. Patří k nim prostředky masové komunikace, státní a společenské orgány, shromáždění brigád, celokolchozní schůze atd. Kolchozníci vystupují se svými názory, návrhy a kritickými připomínkami na stranických fórech, zasedáních sovětů a družstevních sjezdech. Tato vystoupení reflektují aktualizaci potřeb, změny v jejich struktuře a dynamice.

Ve veřejném mínění kolchozního rolnictva je vyjádřena pozitivně kritická zaměřenost způsobu a stylu myšlení, charakterizovaná realistickým hodnocením vlastní činnosti, smyslem pro nové, sebekritičností při odhalování nedostatků, chyb, nevyužitých rezerv, překonáním konzervatismu v myšlení a jednání. Tento nový jev ve společenském vědomí kolchozního rolnictva je dokumentován i vztahem k velkým ekonomickým, sociálním a ideologickým opatřením strany a státu. Vznik zemědělsko-průmyslových komplexů, mezikolchozních sdružení a další iniciativní podněty, ať již přicházejí z řad dělnické třídy či vznikají uvnitř kolchozního hnutí, se u rolnictva setkávají s podporou. Pozitivně kritická orientace myšlení se projevila i při projednávání návrhu nové sovětské ústavy. Kolchozníci schvalovali a vřele podporovali základní zákon sovětské společnosti, současně však odhalovali nedostatky ve své vlastní práci, v činnosti nadřízených organizací i jednotlivců. Kritika a sebekritika v zájmu dalšího progresivního

rozvoje společnosti jsou nejvýraznějším projevem sociální zralosti rolnictva, vyspělosti jeho společenského vědomí.

Současně však zůstává ve veřejném mínění kolchozníků zachováno i nemálo předsudků v normativně hodnotících soudech, a to zejména ve sféře každodenního života, v mezilidských a skupinových vztazích. Některé skupinové názory a hodnoty neodpovídají principům a normám komunistické morálky. Existují fakty dokazující rozdíly mezi oficiálním stanoviskem (například na kolchozní schůzi) a reálným chováním (drobné rozkrádačství, smířlivost s alkoholismem, zaostalé zvyklosti a tradice v každodenním rodinném životě aj.). Veřejné mínění představuje složitý a mnohostranný produkt, v němž koexistují socialistické zvyklosti a hodnoty vedle tradičních. Ve starých, po staletí utvářených zvycích a tradicích se projevuje přetrvávající konzervatismus myšlení. Jedním z nejvýznamnějších teoretických úkolů výzkumu způsobu života je proto analýza obsahu veřejného mínění a hledání cest k překonávání přžitků minulosti v psychologii rolnictva.

Kvalitativní změny v emocionální a racionální sféře společenského vědomí kolchozních rolníků se odrážejí v jejich sociálním i psychologickém vztahu ke kolchozu, v němž jsou uspokojovány základní potřeby kolchozníků (materiální potřeby, potřeba práce a veřejné činnosti), kde probíhá proces sociální identifikace, seberealizace a sebeuvědomování jako socialistické osobnosti. Dnes již kolchoz nepředstavuje pro rolníka pouze ekonomickou organizaci, v níž je nutno pracovat pro výdělek a pro právo na záhumenek. Převážná většina rolníků chápe kolchoz jako sociálně ekonomické, duchovně ideologické a psychologické společenství, v němž je každému dána možnost uplatnit se jako pracovník, občan a veřejný činitel, využívat duševní a fyzické síly a schopnosti, každodenně se stýkat se sobě rovnými a získávat si jejich úctu. „Náš kolchoz,“ naše brigáda“, „naše skupina“, „naše pole“, „my kolchozníci“, „naše socialistické závazky“, „my jsme překročili plán“ — v těchto a podobných formulacích se projevuje kolektivismus psychologie rolníků, zralost sociálních vztahů, které ji utvářejí.

Na formování potřeb kolchozníků mají velký vliv komunikační skupiny a struktura mezilidských vztahů. Ve výrobní i nevýrobní činnosti se rozšiřují vzájemné styky kolchozníků s dělnickou třídou a městskou inteligencí. Zejména pro psychologii vesnické mládeže je charakteristické úsilí o překonání pozůstatků tradičního vesnického způsobu života. Nejvýrazněji se tento proces projevuje v tom, jak rolnictvo jako třída chápe obyvatele měst. Současný rolník považuje město za nositele technického pokroku, kultury a vzdělanosti. Otvírá se mu pro práci, další vzdělávání a kontakt s duchovními hodnotami lidstva. Obyvatelé města jsou blízcí lidé (příbuzní, přátelé, soudruzi, kolegové atd.). Sociálně ekonomické a duchovně ideologické procesy se staly základem překonání stereotypu „my z venkova“, „my z města“. V některých obdobích hospodářsko-ekonomických problémů, poruch v zásobování potravinami a růstu cen na kolchozním trhu ožívají některé negativní momenty spíše ve vztahu městských obyvatel k venkovským.

Ve struktuře duchovních potřeb vesnických obyvatel, zvláště pak mládeže, se především do určité míry mění vztah ke vzdělání, které se stalo nejvýznamnější sociální potřebou. Intelektualizace zemědělské práce, obohacování mimo-pracovního života, orientace zemědělské mládeže na tvůrčí aktivity, spojené s kvalifikovanou prací, to vše zesiluje snahy o dosažení vyšší úrovně vzdělání, především vzdělání odborného. Dosažení neúplného středního a úplného středního všeobecného vzdělání je chápáno jako východisko, jako předstupeň pro

získání profesní specializace. V posledních letech lze pozorovat změny v profesionální orientaci absolventů středních odborných škol a pokles zájmu o studium na vysokých školách. Další prohlubování této tendence je zjevně nežádoucí, protože by v blízké budoucnosti vedlo k podstatnému snížení počtu absolventů vysokých škol z kolchozních a sovchozních rodin a ve svých důsledcích by negativně ovlivnilo zajišťování vysoce kvalifikovaných kádrů a technický pokrok ve sféře zemědělské výroby. Vývoj vzdělávací orientace absolventů vesnických středních škol je možno prognózovat na základě opakovaných sociologických výzkumů, jimiž lze vymezit vliv sociálního prostředí, nejbližšího okolí i komunikačních skupin na prestiž profesní a vzdělanostní orientace i stanovit konkrétní ekonomická, sociální a výchovná opatření k jejich žádoucímu usměrnění.

Trvalá orientace většiny vesnického obyvatelstva na duchovní rozvoj, na osvojení kulturních hodnot klade otázku volného času, jeho nejúčelnějšího, produktivního využití. Volné dny se staly pro kolchozníky naléhavou potřebou, a to nejen proto, aby měli čas na obhospodařování záhadenků. Mladí vesničané s malým osobním hospodářstvím mají možnost využívat nepracovní dny ke kulturním činnostem, sociálním kontaktům, sebevzdělávání. Dnešní zemědělská mládež a kolchozníci středního věku usilují o uspokojování duchovních potřeb i v období sezónní koncentrace zemědělských prací. Správy kolchozů a vesnická kulturní zařízení proto zdokonalují systém kulturních služeb i v průběhu sklizně.

Organizace volna zemědělských pracovníků zprostředkovaně i přímo působí na strukturu a obsah volného času a tím i na další rozvoj duchovních potřeb.

Objemem duchovních potřeb se vesničtí obyvatelé, zejména mládež, těsně přiblížili obyvatelům měst. Sociologické výzkumy dokládají mnohostrannost potřeb a trvalost duchovních zájmů zemědělských pracovníků. Informační potřeby rolníků, pokud jde o politické informace, regionální problémy nebo život kolchozu, jsou uspokojovány všemi prostředky masové komunikace, ústní propagandy a agitace. Zvyšuje se současně selekce informování.

Materiály sociologických výzkumů i zkušenosti ideově výchovné práce v kolchozech ukazují, že převážná většina vesnických obyvatel středního a vyššího věku, zaměstnaných v materiální výrobě, si zvykla přijímat ekonomické a sociální informace prostřednictvím ústní propagandy a agitace na pracovišti. Pociťuje potřebu trvalého informačního kontaktu s lektorem, propagandistou, politickým informátorem či agitátorem, od nichž očekává faktickou a komentovanou informaci, teoretické zobecnění, napomáhající spojovat jednotlivé události a fakty s minulostí i budoucností, pochopit podstatu rychle se měnící situace, hlubší příčinné vztahy a souvislosti.

Dynamika společenského života, sociální a psychologické důsledky vědeckotechnického pokroku jsou různými skupinami pracovníků v zemědělství přijímány různě. Sociologické výzkumy, zobecňování zkušeností propagandistické a agitační práce v pracovních kolektivech i v místě bydliště proto umožňují odhalovat specifika sociálního vnímání a způsobu myšlení jednotlivých kategorií vesnického obyvatelstva. Tento úkol vyplývá z usnesení ÚV KSSS O *dalším posilování ideologické, politicko-výchovné práce*. Zdůrazňuje se v něm, že kvalita ideologické práce zdaleka ne vždy odpovídá zvýšené všeobecně vzdělávací a kulturní úrovni i požadavkům sovětských lidí, nedostatečně respektuje dynamiku sociálně ekonomických procesů a duchovního života sovětské společnosti, charakter zostřujícího se ideologického boje v mezinárodním měřítku.

Sociologické výzkumy ukazují, že rozšíření televize na vesnici se stalo jedním z významných zdrojů duchovního rozvoje. Televize se stala neodmyslitelnou součástí způsobu života vesnických obyvatel a zaujímá jedno z předních míst mezi zdroji masové informace a propagandy. V souvislosti s tím se objevuje několik významných teoretických i praktických otázek. Často bývá formulována teze, že televize vytlačuje jiné zdroje duchovního rozvoje osobnosti. Výzkumy ukazují, že u vesnického obyvatelstva tento proces téměř nepozorujeme. Základní masa kolchozníků využívá několika zdrojů informací (rozhlas, televize, noviny, časopisy, knihy, přednášky atd.), asi jen jedno procento pouze televizi.

Přitom nesmíme zaměňovat frekvenci využívání informačních zdrojů s preferencemi v oblasti prostředků sebevzdělávání. Četbě jako nástroji sebevzdělávání dávají vesničtí občané přednost před rozhlasovým poslechem. Převážná většina z nich chápe rozhlas a televizi jako zprostředkovatele informací a formu naplnění volného času, zatímco četbu spojují s duchovním rozvojem. V této souvislosti jsou zajímavé názory vesnických občanů na budoucí vývoj zájmu o četbu. Ve výzkumu uskutečněném Státní knihovnou V. I. Lenina se 77 % vesnických respondentů domnívá, že jejich děti budou číst více než oni sami, 4 % zastávají názor, že děti budou číst stejně, 16 % dotázaných na otázku neodpovědělo.

Bylo by však chybou snižovat úlohu televize v mravním, politickém a estetickém rozvoji zemědělců, při formování socialistického způsobu života, při překonávání pozůstatků tradičního rolnického chápání společenských vztahů (především v úrovni mezilidských vztahů) a zájmů (spojovaných s bezprostředními zájmy osobními). U kolchozníků se vytvářejí návyky individuálních preferencí při využívání prostředků masové komunikace a stále častěji se uplatňuje selekce v této sféře.

Uvedené teoretické i praktické závěry zdaleka nevyčerpávají veškerou složitost vzájemného působení hmotných a duchovních potřeb kolchozníků, ani vzájemných vztahů mezi potřebami kolchozníků a ostatními stránkami jejich společenského vědomí a psychologie. Jedním z nejvýznamnějších úkolů výzkumu způsobu života vesnického obyvatelstva je právě hledání mnohostranných souvislostí a vztahů mezi složkami duchovního světa kolchozníků, analýza vzájemného působení sociálního citu, postojů, hodnotových orientací, světového názoru a přesvědčení, a to v závislosti na sociálních, demografických, vzdělanostních a profesionálních rozdílech.

Cílevědomé formování optimální struktury materiálních a duchovních potřeb je zajišťováno jednotným zaměřením sociálně ekonomických a duchovně ideologických procesů probíhajících v sovětské společnosti, pohybem společnosti k sociální stejnorodosti, překonáváním stávajících rozdílů v podmínkách práce i mimopracovního života, v podmínkách spotřeby (při zachování individuálních specifik). Máme zde na mysli vědecky zdůvodněné normy spotřeby, vytvoření normálních podmínek pro práci, odpočinek i rozvoj osobnosti kolchozníků.

Pro zpracování dlouhodobých prognóz a pro řízení dalšího rozvoje socialistického způsobu života má mimořádný význam vědecky zdůvodněné hodnocení měnící se situace při prosazování zákonitosti zvyšování potřeb kolchozníků, změn v jejich struktuře a zaměření.

V této souvislosti je nutno vymezit, které z procesů determinujících rozvoj způsobu života lze řídit a které dostatečně řídit nelze. Mezi ty, které lze ovlivňovat obtížně, patří podle našeho názoru některé negativní aspekty migračních a demografických procesů, vědeckotechnické revoluce, psychická „nákaza“

určité části pracujících spotřebitelskou psychologii, zafixované negativní stereotypy vnímání, myšlení a chování, které neodpovídají normám komunistické výchovy atd.

Sociologické výzkumy, které byly uskutečněny v různých oblastech země, umožňují specifikovat určité vztahy mezi potřebami a společenskou psychologii:

1. s rozšiřováním objemů hmotných a duchovních potřeb se mění obsah hodnotových orientací a životních plánů kolchozníků;
2. existence nebo absence možností realizace nových potřeb se odpovídajícím způsobem odráží v pocitech a náladách, které ovlivňují hodnotové orientace a životní plány a jejich prostřednictvím i sociální chování;
3. potřeby jsou zprostředkovány přesvědčením, tradicemi, mravními a právními normami, společenským a skupinovým míněním.

Všechny tyto i některé další vazby mohou být dynamické, proměnlivé, ale také stálé, dlouhotrvající. Výzkum rozporného a mnohostranného vzájemného působení materiálních a duchovních potřeb a komponentů společenského vědomí je proto neoddelitelnou složkou sociologického výzkumu způsobu života kolchozníků a všech skupin vesnického, právě tak jako městského obyvatelstva.

(Přeložila Jana Vítečková)

Literatura

- Brežněv, L. I.: *O projektě Konstitucii Sojuza sovětskich socialističeskich respublik*. Moskva, Politizdat 1977.
- Brežněv, L. I.: *Leninskim kursom*, T 5. Moskva 1978a.
- Brežněv, L. I.: *O dalnějšem razvitii sel'skogo chozjajstva SSSR*. Moskva 1978b.
- Konstitucija (osnovnoj zakon) SSSR*. Moskva 1978.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. I. Praha, Svoboda 1951.
- Marx, K.: *Rukopisy "Grundrisse"*, I. Praha, Svoboda 1971.

Резюме

И. Т. Левыкин: Диалектическое отношение материальных, социальных и духовных потребностей деревенского населения

Процессы интеграции, происходящие во всех сферах жизни советского общества, проявляются, помимо прочего, и в сближении образа жизни городского и деревенского населения. Наиболее отчетливо эти тенденции проявляются в сближении образа жизни общественных групп, в структуре и динамике их потребностей. В этой области мы встречаемся с качественными изменениями, происходящими в сознании деревенского населения. Труд понимается им и оценивается им как потребность, подчеркивается

общественное значение труда, его значение для самоутверждения. Основной причиной миграции деревенского населения, его ухода в города является не заработок, а возможность удовлетворения духовных запросов. Характерно, что не встречаем значительной разницы в духовных запросах деревенской и городской молодежи.

Сдвиги, происходящие в советском обществе в направлении социальной однородности, проявляются и в сознании деревенского населения. Однако переживают и некоторые стереотипы, нормы и оценочные установки, прежде всего в сфере межчеловеческих и групповых отношений, для которых характерны консерватизм и традиционность.

Образование выступает как ярко выраженная общественная потребность деревенского населения, наряду с проблематикой свободного времени, духовного развития и использования свободного времени для самоутверждения в сфере культуры. Многообразием своих потребностей и устойчивостью своих духовных запросов приблизилось деревенское население к населению городского.

Результаты научного анализа изменяющихся условий надо использовать в процессе целенаправленного воздействия на формирование структуры материальных и духовных потребностей, основу которого составляет единая ориентация общественно-экономических и духовно-идеологических процессов в советском обществе, развивающемся к социальной однородности.

Summary

Levykin I. T.: Dialectical Relation of Material, Social and Intellectual Needs in the Rural Population

The integration processes taking place in all the areas of life of the soviet society find expression also in the homogenization of the way of life of the urban and rural population. This tendency most evidently appears in the structure and dynamics of needs. It is in this area that the qualitative remodelling of the consciousness of the rural population is seen to be taking place. Work is conceived and evaluated as a need, emphasis is laid upon its social relevance and its self-realization character. It is no longer earnings that represent the essential cause of the migration of the rural population to towns and cities, but the possibility of satisfying intellectual needs. In our days there exist practically no significant differences in the intellectual needs of rural and urban youth.

The total motion of the soviet society towards social homogeneity manifests itself even in the consciousness of the rural population. Yet some stereotypes, norms and value attitudes continue to survive, particularly in the area of interhuman and group relations characterized by conservatism and tradition.

Education figures as a significant social need of the rural population; also problems of leisure, intellectual development and utilization of leisure for cultural life are coming to the fore. In the many-sidedness of its needs and the stability of its intellectual interests, the rural population has become assimilated to the urban.

A scientific evaluation of changing conditions is necessary for purposefully affecting the formation of the structure of both material and intellectual needs; this is secured by the uniform orientation of socio-economic and intellectual-ideological processes taking place in the soviet society on the basis of the society's motion to social uniformity.

**K některým
teoreticko-metodologickým otázkám
výzkumu socialistického životního
způsobu**

JOCHEN RITTERSHAUS

Institut für Soziologie
und Sozialpolitik, Berlin

Sociologický výzkum v NDR, jako ostatně i v jiných socialistických zemích, je stále výrazněji orientován na vědeckou analýzu zákonitostí, vývojových tendencí a podmínek socialistického životního způsobu. Sociologie tak odpovídá naléhavým požadavkům vyvolaným společenským vývojem: Jde především o rozšíření vědecké základny plánovitého řízení sociálních procesů při budování vyspělé socialistické společnosti — to znamená o hlubokou analýzu jejích vývojových tendencí a zákonitostí, právě tak jako dialektiky vědeckotechnického, ekonomického a společenského pokroku. Profilování socialistického životního způsobu je obsáhlým cílem hospodářské a sociální politiky, realizuje se na základě mohutnějící hospodářské kapacity naší země a zároveň ve zvýšené míře působí na její růst tím, že neustále uvolňuje novou společenskou energii a hybné síly tvůrčí činnosti pracujících a prakticky je uplatňuje.

Jde dále o to, že výzkumem socialistického životního způsobu sociologie odpovídá požadavkům třídního boje mezi socialismem a kapitalismem, v němž, jak známo, vystoupily do popředí základní problémy dalšího vývoje lidstva, zajištění míru, sociálních jistot, zajištění důstojného života všech lidí, rozvíjení jejich tvůrčích schopností. Socialistický životní způsob nezvratně dokazuje historické přednosti a převahu socialismu nad imperialistickým systémem vlády.

Socialistický životní způsob je mimořádně komplexní, dynamický proces. Zahrnuje všechny sféry společenského života a všechny jeho oblasti, práci i volný čas, vývoj sociálních vztahů lidí i jejich potřeby a zájmy, postoje i hodnotové orientace, vývoj socialistických kolektivů a sociálních skupin i vývoj jednotlivce ve smyslu utváření socialistické osobnosti. Je pevně zakořeněn v socialistickém výrobním způsobu a zásadně se tedy liší od životního způsobu za kapitalismu. Zatímco v podmínkách kapitalismu je charakterizován nadvládou soukromého vlastnictví výrobních prostředků, vykořisťováním, útlakem, pohrdáním člověkem, v podmínkách socialismu jsou jeho základem zespolečnění výrobní prostředky, socialistické vztahy mezi lidmi a rostoucí uspokojování jejich potřeb. Socialistický životní způsob neposkytuje žádný prostor pro antagonisty, současně však jej ještě nelze ztotožňovat se způsobem života fáze komunisticke společnosti. Proto jeho současné rysy nelze jednoduše poměřovat a hodnotit měřítkem budoucnosti. Protože socialistický výrobní způsob je charakterizován existencí různých vývojových úrovní výrobních sil v různých odvětvích národního hospodářství, dále společenskou dělbu práce, sociálně ekonomickou rovností na jedné straně, sociálními rozdíly na straně druhé, existují i v životním způsobu současně jednotnosti a rozdílnosti. Sociální rozdíly jsou součástí životního způsobu v historické etapě, v níž dnes žijeme. Jejich postupné překonávání je cestou vyzrávání socialistického životního způsobu a výrazem vývoje společnosti na cestě ke komunismu. A v této souvislosti

se musíme vrátit k pojmu hodnocení: současné je nutno hodnotit podle toho, zda a jak za dnešních objektivně daných podmínek slouží realizaci historického poslání dělnické třídy. Zde stojí marxisticko-leninská sociologie před úkolem zvýšit prognostický obsah svých výpovědí a tím i svou praktickou účinnost.

Vzhledem k tomu, že životní způsob odpovídá výrobnímu způsobu a převládající výrobní vztahy zásadně určují jeho charakter, probíhá za socialismu jeho vývoj v podmínkách existence sociálních tříd, vrstev a dalších sociálních skupin. Proto i výzkum životního způsobu musí být propojen s výzkumem sociální struktury.

Vytváření sociální struktury rozvinutého socialismu a další formování socialistického životního způsobu a struktury potřeb je jednotným procesem, který je stále výrazněji určován kvalitativním růstem dělnické třídy jako rozhodující politické a sociální síly společnosti a její vedoucí úlohou ve všech oblastech společenského života. Rozhodující roli přitom sehrává další prohlubování společných sociálně ekonomických, politických a ideologických rysů a spolupráce pracujících tříd a vrstev při uskutečňování jejich společných zájmů a cílů. V procesu vytváření kvality materiálních a duchovních činností charakteristických pro vyspělou socialistickou společnost se historicky konkrétně a komplexně uskutečňuje kvalitativní růst a sociální sblížení tříd a vrstev. Sociálně strukturální vývoj a profilování životního způsobu však současně probíhá diferencovaně, existují sociální rozdíly. Upevňování a rozšiřování společných rysů a postupné překonávání sociálních rozdílů jsou tak dvěma stránkami dalšího zdokonalování sociální struktury a životního způsobu.

Centrem badatelské pozornosti je utváření socialistického životního způsobu tříd a vrstev, především pak dělnické třídy, která zásadním způsobem určuje životní způsob všech ostatních sociálních sil a i v této oblasti realizuje svou vedoucí úlohu. Významným momentem vývoje socialistického životního způsobu je překonávání sociálních rozdílů, především sociálních rozdílů mezi třídami a vrstvami, mezi městem a venkovem, jakož i mezi fyzickou a duševní prací. To samozřejmě není totéž jako odstranění jakýchkoli rozdílů. Ne všechna specifika, s nimiž se setkáváme v mnohotvárnosti životního způsobu sociálních skupin, mají sociální charakter a v průběhu historického vývojového procesu mizí. Překonání sociálních rozdílů jde ruku v ruce s pozitivním přehodnocením a rozvojem vztahů, způsobů chování, potřeb, zájmů, tradic z hlediska jejich souladu se společenským pokrokem.

Utváření socialistického životního způsobu je zásadním způsobem ovlivňováno sociálními rozdíly uvnitř tříd a vrstev. V podmínkách současného vývojového stavu výrobních sil společnosti nabývají rozdíly v pracovních a životních podmínkách, v kvalifikaci, v příjmech atd. sociálního charakteru. Promítají se do životního způsobu, sociálních vztahů, společenské aktivity a způsobů chování specifických pro příslušnou sociální skupinu.

Praktické zkušenosti ukazují, že socialistický životní způsob nabývá specifických rysů i v takových skupinách, jejichž společným znakem není příslušnost k téže třídě či vrstvě. Proto je třeba ve výzkumu přihlížet i ke skupinám lišícím se podle věku, pohlaví či místa bydliště.

Důležitou úlohu sehrávají i skupiny vytvářející se v úzké návaznosti na socialistický princip výkonnosti. Jde o skupiny charakterizované vyšší příjmy, které ve významné míře určují materiální životní podmínky. Sociologický výzkum životního způsobu se zabývá i těmito skupinami. Příjem je výrazem určité vývojové úrovně pracovní náplně, vzdělání a kvalifikace, specifického

postavení v procesu společenské produkce a dalších podmínek, které ovlivňují způsob a formu života specifickým způsobem. To znamená, že sociologický výzkum musí při veškeré pozornosti věnované výši příjmu analyzovat při výzkumu životního způsobu těchto skupin současně i reálné podmínky, jež jej v základě určují. V této souvislosti je nezbytné poukázat i na jednu další stránku problému. Příjem získaný na základě odvedené práce nebere ohled na velikost rodiny: čím větší rodina, tím více se zmenšuje reálně disponovatelný díl příjmu na hlavu. To má v současné době značné důsledky pro vývoj materiálních životních podmínek, které jsou v těchto případech do jisté míry vyrovnávány prostřednictvím společenských fondů. Přesto však zde vznikají problémy a rozpory, charakteristické pro určité příjmové skupiny. Jejich výzkum je důležitým podkladem pro decizi v oblasti sociální politiky. To platí i o otázce reálného působení společenských fondů. Proto se musí do výzkumu životního způsobu více než dosud zahrnout i problémy s tím související, aby se rozšířily poznatky o tom, jak a v jaké míře různé sociální skupiny vlastně společenské fondy využívají a jak se tím podporuje utváření socialistického životního způsobu.

Alfou a omegou socialistického životního způsobu je práce. Žádný sociologický průzkum nemůže ignorovat problémy s ní spojené, neboť práce je nejenom jednou stránkou životního způsobu, nýbrž i způsob a formu života rozhodujícím způsobem ovlivňuje. Uvedme alespoň tři argumenty:

1. Životní způsob je vždy spojen s materiálními a duchovními podmínkami, které vznikají v procesu práce: můžeme spotřebovat jen to, co bylo vyrobeno. Tento moment zahrnuje v širším smyslu dialektiku vývoje výrobních sil a životního způsobu, materiálně technické základny a ekonomické výkonnosti a utváření socialistického životního způsobu.

2. Lidé realizují významnou část svých potřeb, zejména svých sociálních potřeb v procesu a ve sféře práce. Sem také a především patří sama potřeba pracovat, implikující například potřebu využití talentu a schopností, života v kolektivu, sociálních vztahů atd.

3. Především práce přispívá k rozvoji socialistické osobnosti, stimuluje nové potřeby a zájmy, podněcuje nové hybné síly a přispívá tím k utváření socialistického životního způsobu.

Jeho rozvíjení je výsledkem a výrazem trvalého růstu společenské aktivity. Otázky specifických a komplexních podmínek zákonitého růstu společenské aktivity tříd, vrstev a ostatních sociálních skupin v rámci výzkumu souvislosti sociální struktury, životního způsobu a potřeb nabývají zásadního a integrujícího významu.

V teoreticko-koncepčním vymezení je společenská aktivita specifickou kvalitou jednání tříd, vrstev a sociálních skupin, zaměřenou na řešení společenských úkolů daných konkrétně historickými podmínkami a požadavky budování vyspělého socialismu a postavením těchto tříd, vrstev a sociálních skupin v procesu společenské reprodukce. Společenská aktivita je uvědomělé jednání uskutečňující společenský pokrok ve všech oblastech života a všemi formami a způsoby materiální a duševní činnosti. Rozvíjí se na základě objektivního souladu společenských a osobních zájmů, které současně subjektivně realizuje. Uskutečňuje se především jako pracovní aktivita, politická aktivita a duchovně kulturní aktivita. Společenská aktivita je jednou z hlavních hybných sil společenského pokroku. Společenský vývoj, jakož i vývoj životního způsobu a potřeb, předpokládá stále komplexnější rozvoj aktivity všech tříd a vrstev pod vedením

dělnické třídy. Pokud se stává společenská aktivita každé třídy, vrstvy nebo sociální skupiny stále více předpokladem pro vytvoření podmínek ke zvýšení sociální kvality ostatních tříd (vrstev, sociálních skupin), zvýrazňuje rozhodující vztahy a zprostředkování vedoucí k růstu soudružské a tvůrčí spolupráce mezi sociálními skupinami. Tato aktivita je zásadním momentem dynamického vývoje socialistického životního způsobu a jednou z jeho hlavních hybných sil; je jedním z měřítek hodnocení sociálních rozdílů. V chování socialistických vlastníků a státních občanů se tak v celé šíři a hloubce vyjevuje vývoj a zralost tříd a vrstev a růst samostatné historické tvořivosti pracujících.

Uvedené jevy existují v podmínkách prohlubování vzájemných souvislostí a závislostí všech oblastí a sfér materiálního a duchovního života společnosti. Dochází k většímu propojení mezi rozvojem materiálně technické základny, zdokonalováním socialistických výrobních vztahů, rozvíjením socialistické demokracie, postupným sblížováním tříd a vrstev a rozšiřováním marxisticko-leninského světového názoru. Prohlubují se vzájemné vztahy mezi prací a volným časem, mezi materiální a duchovní životní úrovní, mezi vývojem výrobních sil a potřeb, mezi společností a osobností atd. Sociologický výzkum musí tuto mnohost, dynamiku a vzájemnou podmíněnost různých životních oblastí sledovat a překonat převažující dílčí průzkumy pouze jednotlivých stránek sociální struktury a životního způsobu.

V tom spočívá i specifikum výzkumu životního způsobu: sociologie zkoumá a vztahuje každou jednotlivou stránku společenského života v jejím vztahu ke všem ostatním. Postižení komplexního, dynamického a mnohostranného procesu, jímž je socialistický životní způsob, kladé proto vysoké nároky na komplexnost výzkumu, tj. i ve fázích empirického poznání.

Tento úkol není ještě v žádném případě uspokojivě vyřešen. Různé sociologické průzkumy analyzují pouze tu či onu stránku životního způsobu, například práci nebo volný čas. Nemálo analýz se omezuje na podchycení například vybavení domácností dlouhodobým spotřebním zbožím, knihami atd. To však ještě neposkytuje dostatečné informace o vývoji životního způsobu sociálních skupin. Je třeba vyřešit nejméně dva úkoly: 1. formulovat koncepci průzkumů podstatně komplexněji, tj. podchytit všechny stránky životního způsobu; 2. rozšířit šetření ve směru kvality: to znamená analyzovat, které potřeby, zájmy, způsoby chování jsou spojeny (respektive uspokojovány) s určitými materiálními podmínkami.

Má-li být sociologický výzkum socialistického životního způsobu komplexní, musí řešit například důležitý problém analýzy způsobu, jak se vzájemně ovlivňují vývoj ekonomické a materiálně technické stránky na jedné straně a rozdílů životního způsobu různých skupin na straně druhé. Výzkum životního způsobu musí vždy zahrnovat analýzu objektivních reálných materiálních podmínek života a analýzu vývoje uvědomění, způsobu chování, postojů, hodnotových orientací, vztahů v sociálních skupinách, aby byly odhaleny tradice a specifika ovlivňující sociálně a ekonomicky nutný a reálně možný pokrok. Komplexní sociologický výzkum těchto souvislostí musí brát v úvahu nutnost spojit zlepšování materiálních životních podmínek, růst životní úrovně a uspokojování potřeb se zvyšováním kulturní a ideologické úrovně, což se realizuje pod vedením dělnické třídy a její marxisticko-leninské strany. Ekonomické rozdíly se přirozeně nepřekonají prostým zvýšením duchovně kulturní úrovně pracujících. Ovšem právě tato úroveň je jedním z nejdůležitějších předpokladů pro zaměření tvůrčí společenské aktivity na překonání příčin podmiňujících ekonomické rozdíly a pro rozvíjení stále nových hybných sil

v tomto směru. Přispívá k rozvíjení oněch tvůrčích sil mas, které jsou s to překonat objektivní podmínky existence ekonomických a sociálních rozdílů.

Pro vyšší komplexnost výzkumu hovoří i další okolnosti. Je třeba respektovat praktickou zkušenost, že vyrovnání pracovních a životních podmínek různých sociálních nebo společenských skupin ~~nevede automaticky~~ k utváření socialistického životního způsobu. V podmínkách existence reálných sociálních rozdílů a rozporů za socialismu a v podmínkách existence imperialistického systému vede zanedbání ideologické, světonázorové a výchovné práce za určitých okolností k vytvoření takových způsobů myšlení a jednání jako je například hrabivost, nepoctivost, egoismus, které jsou socialismu cizí a překážejí sociálnímu pokroku.

Požadavek větší komplexnosti a vyšší praktické účinnosti výzkumu stimuluje teoretickou práci na poli sociálních indikátorů. Praktické zkušenosti z dosaďadního vývoje socialismu v NDR ukazují, že návrhy normativů chování, morálních norem atd. nebyly účinné, zatímco vypracování ukazatelů a pravidel řízení a plánování mělo přímý dopad do praxe.

Výzkum socialistického životního způsobu se ovšem neomezuje na otázku ukazatelů a směrných čísel. Implikuje všestrannou součinnost sociologie s praxí, problémy modelování a sociálního experimentování, aktivní spolupráci sociologa při přenášení výzkumných výsledků do praxe.

(Přeložil Jan Strnad)

Резюме

Й. Риттерсхаус: К некоторым теоретическим и методологическим вопросам исследования социалистического образа жизни

Социологические исследования, проводящиеся в ГДР, все интенсивнее направлены на социалистический образ жизни, откликаясь, тем самым, на потребность расширить научный базис планового управления социальных процессов. Социалистический образ жизни представляет динамичный комплекс, охватывающий все сферы общественной жизни и узко связанный с социальной структурой. Исследование социалистического образа жизни направлено на образ жизни классов, слоев и социальных групп и центром его тяжести является прежде всего образ жизни рабочего класса, в котором отражается процесс формирования его социалистического облика. С точки зрения развития социалистического образа жизни, его профилирования, имеет основное значение труд, отношение между способом производства и образом жизни. Профилирование социалистического образа жизни является результатом и выражением постоянного роста общественной деятельности. По этой причине общественная деятельность и отдельные ее компоненты занимают центральное место в проектировании эмпирических исследований.

Социология изучает образ жизни в его комплексности и в его связях с остальными сторонами общественной жизни. Исследование этого комплексного, динамического и многостороннего процесса ставит высокие требования перед комплексностью подходов и решений данной проблематики и перед эмпирическими исследованиями, которые до сих пор не дают удовлетворительных результатов. Исследовательские задания нужно формулировать, исходя из глубоких концептуальных установок, соблюдая комплексный подход и подчеркивая качественные стороны данной проблематики. Исследование образа жизни должно охватить анализ объективных, реальных, мате-

риальных условий жизни, равно как и анализ развития сознания, способов поведения, установок, оценочных ориентировок и отношений внутри социальных групп, так как процесс выравнивания условий труда и жизни разных социальных групп приводит далеко не автоматически к профилированию социалистического образа жизни. Основное значение имеет перенос данных, результатов исследования, в сферу управления и планирования социальных процессов.

Summary

Rittershaus J.: On Some Theoretical and Methodological Issues of the Research into the Socialist Way of Life

Sociological research in the German Democratic Republic pays an ever-increasing attention to the socialist way of life, this being a reaction to the claims ensuing from the necessity to expand the scientific basis of the planned management of social processes. The socialist way of life is a complex and dynamic process involving all the spheres of social life and narrowly connected with the social structure. The research into the socialist way of life concentrates upon the way of life of classes, strata and social groups, while paramount attention is devoted to the way of life of the working class as an expression of the development of their socialist profile. From the point of view of the development and profiling of the socialist way of life, work is of essential significance; the relation between the mode of production and the way of life is fundamental. The profiling of the socialist way of life is both a result and an expression of the continuing growth of social activity. This is why social activities and their individual components have been given a central position in the empirical-research project.

Sociology studies the way of life in its complexity and in relation to all the aspects of social life. Research into this complex, dynamic and many-sided process makes great demands on the complexity of problem solving and on empirical research: this task, however, is far from being satisfactorily solved. It is necessary to formulate the researches substantially more complexly even from the conceptual viewpoint; simultaneously, investigations must be expanded in the direction of quality. The way-of-life research must involve an analysis of objective, real, material living conditions as well as an analysis of the development of consciousness, modes of behaviour, attitudes, value orientations and social-group relations, since the homogenization of working and living conditions of various social groups does not automatically lead to profiling the socialist way of life. Of paramount importance is the transfer of research results and findings into the management and planning of social processes.

V socialistické společnosti je plánování důležitým nástrojem řízení procesů společensko-ekonomického rozvoje. Úzce souvisí se zespolenštěním výrobních prostředků. Oskar Lange píše: „Sám fakt, že výrobní prostředky jsou společenským vlastnictvím, znamená, že celý výrobní a ekonomický proces je socialistickou společností záměrně a cílevědomě řízen a v tomto smyslu je plánovitým procesem. V souvislosti s tím nemají již ekonomické zákony v takové společnosti živelný charakter, ale jejich působení je podřízeno vědomé lidské vůli a lidským cílům.“ [Lange 1964: 118–119]

Plánování je činnost, která spočívá ve stanovení obecných a dílčích cílů socialistické společnosti, ve formulování programů zaměřených na dosažení těchto cílů a v analýze plnění naplánovaných úkolů, činnost, jejímž cílem je provést nezbytné změny v následující etapě plánování.

Existuje těsné spojení mezi plánováním a politikou, zvláště při určování hierarchie cílů, při jejich volbě a stanovení priorit, tedy při řešení konkrétních problémů. Politický přístup je — pokud jde o cíle a programy — kladem plánování, jemuž opět přísluší optimálně stanovit úkoly a prostředky i způsoby jejich uskutečnění. Politická řešení mají strategický charakter. Plánovací činnosti mají charakter operativní.

Formulování dlouhodobých, střednědobých a krátkodobých cílů v plánech se týká ekonomického a společenského rozvoje. Příslušné úkoly však nejsou vždy vyjádřeny měřitelným způsobem, jako je tomu například u ekonomických úkolů. Některé společenské cíle jsou vyjádřeny dosti obecně, například v oblasti výchovy a kultury, společenského soužití atd. Mají určit směr činnosti na všech společenských úrovních.

Uskutečnění plánovaných ekonomických, společenských, výrobních a kulturních cílů vyžaduje, aby byly rozpracovány konkrétní programy činnosti, stanovící prostředky a způsoby plnění.

Efektivní řízení procesů společensko-ekonomického rozvoje vyžaduje, aby tyto programy byly vzájemně propojeny a zkoordinovány. Například program zvýšení příjmů obyvatelstva musí být vytvářen spolu s programem profesijní aktivity. Úkoly bytového programu musí být spojeny s programem rozvoje technické základny, stavebnictví a výroby stavebních materiálů. Rozvoj výroby spotřebního zboží těsně souvisí s programem rozvoje sféry služeb obyvatelstvu a program zkrácení pracovní doby s programem rozvoje kultury a turistiky. Je třeba rovněž respektovat vzájemnou závislost mezi rozvojem hromadné a individuální dopravy, mezi automobilismem a silniční výstavbou atd.

Při rozpracování jednotlivých programů je nutné brát v úvahu jednotlivé stránky rozvoje socialistické společnosti, její materiální a duchovní potřeby v různých sférách života.

Systematická analýza realizace plánů, analýza vlivu faktorů působících na

splnění plánovaných úkolů jsou důležitými prvky procesu plánování. Má-li být plánování procesem, který se opírá o zpětnou vazbu, musí se opírat o průběžný rozbor postupu plnění plánu, rozbor faktorů a mechanismů ovlivňujících splnění naplánovaných úkolů. To znamená, že na základě systému mnohostranných informací a nezbytných analýz probíhá kontrola postupu plnění naplánovaných úkolů ve všech oblastech, jsou analyzovány odchylky od naplánovaných úkolů, které vznikají v důsledku působení různých faktorů a mechanismů. Na tomto základě jsou prováděny nezbytné změny v následující fázi plánování. Tyto změny se mohou týkat nejen cílů a programů, ale mohou také, což je zvláště důležité, působit proti faktorům bránícím splnění plánovaných úkolů.

Reálný stav a potřeby

Vzájemná závislost životních podmínek a životního způsobu má podstatný význam pro komplexní přístup k procesům rozvoje a k přetváření socialistické společnosti. V životních podmínkách převládají objektivní prvky, ve způsobu života subjektivní. Životní podmínky jsou ovlivňovány nejen elementy materiálního života, jako je jídlo, oblečení, bydlení, doprava, zdravotnictví atd. Jejich kvalita závisí na vzájemném vztahu elementů materiálního života, na rozdělení statků, společenských principech, které určují rovnost nebo nerovnost životních šancí jednotlivých osob a společenských skupin.

Životní způsob se projevuje v tom, jak lidé asimilují podmínky života a jak je přetvářejí. Socialistická společnost usiluje o vytvoření takových životních podmínek, v nichž by lidé nacházeli možnosti všestranného uspokojování životních potřeb, společenských, osvětových a kulturních zájmů. Životní způsob je vyjadřován v životní aktivitě, jejímž cílem je všestranný rozvoj člověka a společnosti. Aktivita člověka se může projevovat v různých oblastech života, v různé formě, různou silou, a proto se vytvářejí rozdíly v životním způsobu jednotlivých lidí a společenských skupin.

Pro socialistickou společnost má zvláštní význam činnost člověka ve sféře pracovního procesu, spotřeby hmotných statků, společenského a politického života, právě tak jako v oblasti poznání a kulturního života. Rozvoj aktivity v různých sférách života obohacuje socialistický způsob života.

Plánovité utváření životních podmínek vyžaduje dobrou znalost aktuálního stavu těchto podmínek, potřeb i snah různých skupin obyvatelstva. Pro poznání celkového obrazu životních podmínek společenských tříd a vrstev má důležitý význam analýza úrovně příjmů, bytových podmínek, stupně vybavení domácností bytovým zařízením atd., právě tak jako poznání subjektivního hodnocení životních podmínek, potřeb a zájmů lidí, kteří patří k různým třídám, vrstvám a společenským profesionálním skupinám. Představu o různé úrovni příjmů, potřebě a vybavení domácností bytovým zařízením částečně poskytují průzkumy rodinných rozpočtů, které provádí *Hlavní statistický úřad*. Hodnocení životních podmínek, rozbor potřeb a životních snah jsou předmětem výzkumů týkajících se buď celé populace, nebo jednotlivých společenských skupin.

Jako příklad lze uvést výsledky výzkumů hierarchie potřeb. Jejich cílem bylo zkoumat, jak by se změnily potřeby rodin, kdyby se zvýšil jejich příjem.

Při zvýšení příjmů o 50 % by rodina vydávala více než v současnosti na:	Dotazovaní v roce 1975	Dotazovaní v roce 1979
byt a jeho zařízení	66,3 %	79,9 %
oblečení a obuv	54,4 %	66,9 %
odpočinek	50,9 %	55,6 %
kulturní zájmy	44,5 %	51,3 %
jídlo	42,3 %	49,7 %

Je třeba poznamenat, že v roce 1975 byli dotázáni dospělí členové deseti tisíc domácností města i venkova a v roce 1979 výběrový soubor dospělé populace (1852 respondentů). Bez ohledu na to, že v prvním výzkumu byla dotázána významně větší skupina, srovnání výsledků obou šetření vykazují podobné tendence. Při zvýšení příjmů o 50 % je hierarchie potřeb dotazovaných v roce 1975 i v roce 1979 podobná, pouze vzrostla intenzita potřeb. Takovou hierarchii potřeb vykazují jednak objektivní ukazatele reálné spotřeby (výdaje v domácích rozpočtech), jednak subjektivní představy dotázaných osob. Výrazně převládají bytové potřeby. Pozornost upoutává poměrně značná intenzita potřeb v oblasti kultury a odpočinku. Více než 40 % dotazovaných by také vydalo více prostředků na jídlo.

V důsledku všeobecného růstu příjmů významně vzrůstá přání mít takové předměty dlouhodobé spotřeby, jako je automatická pračka, barevný televizor, gramofon, magnetofon atd. V posledních letech se významně zvýšila vybavenost domácností. Současně však požadavky v této oblasti vzrostly ještě více. Například v roce 1975 mělo automatickou pračku 0,5 %–2,5 % dotázaných, avšak přání koupit si takovou pračku projevilo 43 %–68 % všech dotázaných. Barevný televizor mělo 0,2 %–1,0 % dotázaných, přání mít jej vyjádřilo 46 % až 68 % dotázaných.

Studium rodinných rozpočtů ukazuje, že obyvatelstvo žijící na venkově, avšak pracující mimo zemědělství, je úrovní spotřeby a požadavků blíže městskému obyvatelstvu. Pokud jde o strukturu výdajů soukromých rolníků a jejich požadavků v oblasti spotřeby, odlišují se od struktury výdajů a spotřebitelských požadavků městského obyvatelstva zvláště v oblasti výdajů na oblečení, byt, kulturu a odpočinek. Význam těchto výdajů je v rozpočtech zemědělců menší než v rozpočtech ostatních společenských skupin, mnohem větší význam se zde přikládá tzv. nespotebním výdajům, které zahrnují zejména splátky úvěrů, platby do spořitelny a na saldo účtů spojených s výrobní činností zemědělských hospodářství.

Na základě analýz a diskusí dochází nyní k přeskupení sil a prostředků, k vymezení priorit v prováděcích plánech. První celostátní prioritou současně pětiletky je, jak známo, podstatné rozšíření bytové výstavby. Předpokládá se, že do roku 1980 bude předáno obyvatelstvu 1 575 000 bytů. Bez ohledu na toto ohromné úsilí nebudou bytové podmínky mnohých rodin, tak jako dříve, dobré, což pramení ze zaostávání bytové výstavby v předchozím období a ze zvýšení počtu nových rodin. Avšak úsilí vynakládané v současné době na rozšíření průmyslového potenciálu bytové výstavby umožní vyřešit v osmdesátých letech tento tíživý společenský problém takovým způsobem, aby každá rodina měla svůj samostatný byt.

Dalšími prioritními úkoly v plánu na léta 1976–1980 je zvýšení výroby spotřebního zboží a služeb a také růst zemědělské výroby s cílem zajistit obyvatelstvu větší množství masa, tuků, ovoce a zeleniny.

Důležitým úkolem je ovlivňování modelu spotřeby a jeho přizpůsobení realizaci cílů, které si staví socialistická společnost; to je obtížný a složitý proces. Nelze se spokojit pouze se znalostí vzoru a skutečného obrazu potřeb různých skupin obyvatelstva. Je nezbytné mít odpovídající míry ekonomického, společenského a kulturního charakteru.

Zde je třeba zdůraznit význam výchovné činnosti. Důležitým úkolem systému výchovy musí být příprava člověka pro racionální využívání rodinného rozpočtu a vhodnou volbu každodenních rozhodnutí. Taková výchova je důležitým faktorem formování socialistického životního způsobu, který musí být charakterizován racionalitou činností, péčí o kvality osobnosti, o kulturu soužití, o intelektuální, kulturní a společenskou aktivitu jednotlivých lidí a společenských skupin.

Rozvoj aktivity v různých sférách života současně obohacuje socialistický životní způsob, rozšiřuje rozpětí životních cílů a hodnot i rozsah spokojenosti. Zdrojem uspokojení je nejen získání hmotných statků, ale i aktivní profesionální činnost, účast ve společenském životě, získání znalostí a aktivní účast v kulturním životě.

Plánovité působení na jednání lidí je mnohem složitějším úkolem než plánovité formování životních podmínek. Jednání lidí jako spotřebitelů má nepochybně spontánní charakter, což platí i pro společenskou nebo kulturní aktivitu. Spontánnost jednání ovšem neznamená, že nemůže být předmětem plánovitého působení. Znalost priorit spotřebitelů, motivací společenské a kulturní činnosti umožňuje plánovitě formovat podmínky napomáhající rozvoji všestranné aktivity lidí.

Tendence profesionální činnosti

Aktivita lidí ve sféře profesí se projevuje různým způsobem: dobrým plněním úkolů, zvyšováním produktivity práce, zaváděním objevů a novinek, změnou postavení. Na základě výsledků výzkumů můžeme osvětlit jen některé tendence profesionální aktivity různých společenských skupin.

Je třeba zdůraznit, že v posledních letech došlo k zlepšení podmínek práce, organizace, společenských vztahů, což mělo podstatný vliv na růst profesionální aktivity pracovníků i na snahy o další zlepšení výrobního prostředí. Předmětem výzkumů, které provedl *Ústav základních otázek marxismu-leninismu*, bylo zejména zhodnocení změn pracovních podmínek, výdělků, organizace práce, technické vybavenosti, produktivity práce a společenských vztahů.

Z celku výběrového souboru (2679 respondentů) většina odpověděla, že ve všech zkoumaných směrech se situace v jejich podnicích zlepšila. Menší část uvedla, že „situace se nezměnila“ a nejméně bylo těch, kteří poukazovali na zhoršení situace.

Většina dotázaných se domnívá, že v jejich podnicích se zvýšily: výdělky (81,6 %), produktivita práce a kvalita práce pracovních kolektivů (70,3 %), technická vybavenost (60,3 %), pracovní podmínky (60,1 %) a organizace práce (59,6 %); o něco menší skupina se domnívá, že se zlepšila sociální základna (43,8 %) a organizace odpočinku po práci (43,8 %). Kromě toho 59 % dotázaných vyjadřuje názor, že v jejich podnicích se zlepšily vztahy mezi vedením a pracovním kolektivem a 42 % uvádí, že se zlepšily vztahy mezi pracujícími.

Je třeba si všimnout velkého podílu těch, kteří vyjádřili přesvědčení, že v jejich podnicích vzrostla produktivita práce a zvýšila se kvalita práce. Otázka efektivnosti práce je spojena se všeobecným uspokojením z práce i se spoko-

jeností s podnikem. Šetření prováděná v různých profesních skupinách v Polsku ukazují, že podíl těch, kteří jsou spokojeni se svou profesionální činností, je dosti velký. Například z téměř 16 tisíc lidí (10 tisíc domácností) ekonomicky aktivních, kteří byli dotázáni spolupracovníky *Ústavu pro filozofii a sociologii Polské akademie věd a Hlavního statistického úřadu*, vyjádřilo 84 % uspokojení se svým pracovním místem a 46 % odpovědělo, že během posledních tří let postoupilo v práci, přičemž v drtivé většině případů to bylo spojeno se zvýšením mzdy. Více než 10 % dotázaných odpovědělo, že studují v odborných technických učilištích, na středních a vysokých školách a 13 % navštěvovalo kursy, v nichž si zvyšovalo kvalifikaci ve své profesi.

Z ostatních výsledků stojí za zmínku některé zajímavé momenty: Například větší část dělníků a inteligence tvoří ti, u nichž postup v práci znamená přechod do skupiny pracovníků s vyšší úrovní vzdělání. Uvedlo to 7 % vyučených dělníků, 8 % inteligence s ukončeným středním vzděláním, 12 % se středním a 16 % s vysokoškolským vzděláním. V obou skupinách vzrůstá podíl těch, u nichž je postup v práci důsledkem přechodu na novou funkci, spolu s růstem úrovně vzdělání. Podobné je to v případech, kdy přechod na novou funkci je spojen se současným zvýšením výdělku. Tato vazba je častější u pracovníků s vyšším vzděláním, a to jak u dělníků, tak u inteligence.

Naproti tomu pouhé zvýšení výdělku, bez přechodu na jinou funkci, je běžnější u dělníků s nízkou úrovní vzdělání. Dochází k němu také relativně častěji než v jiných vzdělanostních skupinách. To odpovídá tendenci vyrovnávání disproporcí ve výdělcích, jež je v souladu se sociální politikou prováděnou v Polsku.

Formy společenské aktivity

Socialistická koncepce života vysoce zhodnocuje jednání jednotlivých lidí ve prospěch ostatních, ve prospěch celé společnosti, které se uskutečňuje takovým způsobem, že přináší osobní uspokojení a posiluje pocity společenského prospěchu.

Z výzkumů, které provedl *Ústav základních otázek marxismu-leninismu*, vyplývá, že z výběrového souboru obyvatelstva (4904 respondentů) vyjádřilo více než 80 % přesvědčení, že se lidé zajímají o společenské problémy země, přičemž téměř 49 % se domnívá, že se o ně zajímají nezávisle na tom, zda se jich dotýkají osobně.

Z více než 22 tisíc lidí z 10 tisíc domácností, dotazovaných spolupracovníky *Ústavu pro filozofii a sociologii a Hlavního statistického úřadu*, 7786 odpovědělo (tj. 35,5 %), že se podílí na různých formách společenské činnosti. Z nich 49,7 % je společensky angažováno ve svém bydlišti, v podniku, kraji atd., 12,5 % v politických, společenských a mládežnických organizacích, 8,7 % v různých formách pomoci druhým lidem, 7,4 % v orgánech samosprávy a zemědělských kooperacích, 2,0 % ve funkcích lidového soudce, kurátora, společenského pěstouna.

Analýza odpovědí ukazuje, že ve všech společenských skupinách existuje vzájemná závislost mezi společenskou činností a úrovní vzdělání. Dělníci, inteligence a zemědělci s vyšší úrovní vzdělání se častěji podílejí na společenské činnosti. Přitom je patrná tendence, že například u vyučených dělníků je podíl

veřejně činných stejný jako u inteligence s nižší úrovní vzdělání. Předmětem další analýzy bude objasnit, jaké další faktory ovlivňují určité formy společenské aktivity jednotlivých sociálních skupin.

Vzdělání a zvyšování kvalifikace

Velký počet výzkumů potvrzuje, že vzdělání je v polském národě vysoce hodnoceno. Je základem profesionální kvalifikace, faktorem, který umožňuje získání společenské prestiže i bohatší využití kulturních statků.

Přes toto vysoké hodnocení vzdělání se v dostatečné míře neobjevuje zájem o zvýšení kvalifikace u osob s nízkou úrovní vzdělání. Týká se to více dělníků než inteligence. Je zde však určitá analogie: nejmenší zájem o zvýšení kvalifikace projevují dělníci s neukončeným základním vzděláním a s ukončeným základním vzděláním; srovnatelně malý zájem projevuje inteligence se středním vzděláním.

Z výzkumů vyplývá, že pouze 0,9 % dělníků s neukončeným základním vzděláním a 1,7 % s ukončeným základním vzděláním pokračuje ve studiu v různých školských zařízeních; 5,2 % vyučených dělníků a 6,5 % dělníků se vzděláním vyšším než vyučení navštěvuje školy různého typu.

Ve skupině inteligence se vzděláním nižším než střední prohlásilo 11,8 %, že studuje ve školách různého typu. U inteligence se středním vzděláním to bylo 7,5 %, u vysokoškolsky vzdělaných 12 % (v postgraduálních kurzech).

Otázka aktivity v oblasti získávání a zvyšování úrovně vzdělání silně souvisí s hodnocením vlastního společenského postavení. Je možné předpokládat, že osoby, které nejsou spokojeny se svým společenským postavením a snaží se jej zvýšit, jsou více zainteresovány na zvýšení své kvalifikace.

Účast v kulturním životě

Není možné použít jakoukoli jednotlivou míru kulturní aktivity. Je třeba využívat různé ukazatele v závislosti na tom, jakou sféru účasti v kulturním životě zkoumáme. Je rovněž důležité brát v úvahu rozdílnou přístupnost kulturních statků lidem z různých společenských skupin, zvláště obyvatel velkých měst, malých měst a vesnic.

Výzkumy ukazují, že úroveň vzdělání je faktorem, který určuje kulturní potřeby a zájmy. Lidé s vyšší úrovní vzdělání projevují větší aktivitu v oblasti kultury. Avšak kulturní aktivita může být rozdílná i u lidí se stejnou úrovní vzdělání. Důležitou věcí je objasnění složité podmíněnosti různých forem kulturní aktivity lidí, kteří patří k určitým třídám, vrstvám a společensko-profesionálním skupinám.

Velký rozsah empirických výzkumů umožňuje analyzovat vzájemnou závislost mezi aktivitou v kulturním životě a aktivitou v jiných oblastech života, mezi profesionální aktivitou a společensko-politickou aktivitou, úrovní vzdělání a úsilím o zvýšení vzdělání a kvalifikace. Současný stav analýz však ještě neumožňuje provést zevšeobecnění. Všeobecnou tendencí ve všech třídách a vrstvách je růst kulturních potřeb a zájmů. To se projevuje zejména v přání vydávat větší částky na uspokojení kulturních zájmů.

Úmysl zvýšit výdaje na kulturu projeví nejčastěji dělníci s vyšší úrovní vzdělání a příslušníci inteligence. Tyto dvě skupiny mají i podobné kulturní zájmy, i když ve výběru konkrétních kulturních hodnot a statků existují rozdíly.

* * *

Uvedené výzkumy jsou předpokladem pro poznání tendencí objevujících se v procesu změn životních podmínek a životního způsobu různých skupin obyvatelstva. Potvrzují fakt, že spolu se všeobecným zlepšením životních podmínek, které se dotýkají všech společenských skupin, hraje důležitou roli růst potřeb ve sféře životních, společenských a kulturních zájmů. Zřetelně se projevuje sblížování snah dělníků, inteligence a zemědělců o dosažení stejných cílů.

Aspirace dávají směr životním snahám lidí. To je zvláště důležité v podmínkách, kdy při obdobné úrovni životních podmínek zaostává — díky nižší úrovni vzdělání nebo skupinovým vzorům jednání — uspokojování určitých potřeb, zvláště společenských; zaostává úroveň vzdělání, a proto zavedení povinného středního vzdělání rozhodujícím způsobem ovlivní životní podmínky a životní způsob v období výstavby rozvinuté socialistické společnosti.

Obecný růst životní úrovně, zmenšení disproportionality v úrovni vzdělání a sblížení aspirací přispěje ve významné míře ke sblížení společenských tříd a vrstev, k jednotě společnosti, což je jedním z nejdůležitějších cílů perspektivního plánu společensko-ekonomického rozvoje země.

(Přeložil Milan Znoj)

Literatura

Lange, O.: *Ekonomika politiczna socjalizmu*. W.: Materiały do studiowania ekonomii politicznej socjalizmu. Warszawa 1964.

Резюме

3. Суфин: Плановое формирование условий и образа жизни

Планирование — это деятельность, заключающаяся в фиксировании общих и частных целей социалистического общества и в выработке программ, нацеленных на достижение данных целей, равно как и в анализе выполнения запланированных задач, целью которого — внести необходимые поправки в следующий этап планирования. Из специфики общественной жизни вытекает, что некоторые цели данной сферы разрабатываются в общих чертах, так как их смыслом является направлять деятельность отдельных организаций, институтов и общественных групп. Взаимная зависимость жизненных условий и образа жизни имеет большое значение для комплексного подхода к процессам развития и преобразования социалистического общества. Основные проблемы образа жизни связаны с процессом усвоения условий жизни и их преобразования. Планомерное преобразование условий жизни требует основательных знаний реального состояния данных условий, равно как и знания потребностей и запросов различных групп населения.

Важной задачей в этой связи является необходимость влиять на модель потребления с целью преобразовать его согласно целям, которые ставит перед собой социалистическое общество. Подвергать плановому воздействию поведение людей задача гораздо более сложная, чем планирование формирования жизненных условий. Поведение людей

в качестве потребителей несомненно носит стихийный характер, однако стихийность этого поведения еще не значит, что оно не может стать предметом планового воздействия. Выявление шкалы приоритетов потребителей, мотивировок общественной и культурной деятельности может оказаться весьма ценным для планового формирования именно тех условий, которые способствуют развитию всесторонней деятельности людей. С этой точки зрения имеет большое значение выявление тенденций профессиональной деятельности, уровня образования и повышения квалификации, равно как и форм участия в области культурной деятельности.

Вместе с всеобщим улучшением условий жизни, затрагивающим все общественные группы, важную роль играют потребления в сфере жизненных, общественных и культурных интересов. Отчетливо проявляется тенденция сближения запросов рабочих, интеллигенции и крестьян, ставящих перед собой одни и те же цели. Общее повышение жизненного уровня, уменьшение диспропорций уровня образования и сближение устремлений внесет ценный вклад в процесс сближения общественных классов и слоев.

Summary

Sufin Z.: Planned Formation of Living Conditions and of the Way of Life

Planning is an activity based on the determination of the socialist society's general and partial goals, on the formulation of programmes aimed at attaining these goals, and on the analysis of the realization of planned tasks for the purpose of introducing necessary changes in the next planning stage. It follows from the specific character of social life that some goals in this area are solved generally: they are to direct the activities of organizations, institutes and social groups. The interdependence of living conditions and the way of life is of extraordinary importance for the complex approach to development processes and to the transformation of socialist society. The basic problem of the way of life rests in the process of the appropriation of living conditions and their transformation. A planned formation of living conditions makes essential a good knowledge of the actual state of these conditions as well as of the needs and efforts of various population groups.

It is an important task to influence the model of consumption and to reform it for the purpose of realizing the goals set up by the socialist society. A planned influence exerted on the people's behaviour is a much more complicated task than a planned formation of living conditions. The behaviour of people as consumers is indubitably endowed with a spontaneous character, yet the spontaneity of this behaviour does not imply the impossibility of its being subjected to planned influence. The acquaintance with the consumers' priorities, with the motivations of social and cultural activities, may be advantageous for the planned formation of conditions fostering the development of the people's many-sided activity. From this aspect it is substantial to become acquainted with the tendencies of professional activity, the forms of social activity, the level of education and raising one's qualification, as well as with the forms of participation in cultural life.

Hand in hand with the general improvement of living conditions within all social groups, the growth of needs in the area of living, social and cultural interests is playing an important role. An increasing homogenization of endeavours on the part of workers, intelligentsia and farmers to attain similar goals is becoming evident. The general growth of the living standard, the decrease of disproportions in the education level, and the assimilation of endeavours are sure to contribute significantly to the homogenization of classes and strata of the society.

**Dynamika sociálně třídní struktury
a změny ve způsobu života
v Československu**

JIŘÍ LINHART
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

V marxistickém pojetí dějin je studium sociálně třídní struktury jedním ze základních přístupů k analýze historického procesu. Třídy jako základní články sociální struktury přitom vystupují v dvojím, navzájem propojeném kontextu.

Na jedné straně jsou vymezeny jako velké skupiny lidí, které se liší svým postavením v historicky určeném systému společenské výroby, vztahy k výrobním prostředkům, rolí ve společenské organizaci práce a způsobem nabývání společenského bohatství a tvoří tedy základní *zprostředkující článek mezi výrobním způsobem, společensko-ekonomickou formací a jednotlivcem*. (1) Na druhé straně představují i rozhodující *subjekty* společenského pohybu (a tím i způsobu života), přetvářející v průběhu třídních bojů abstraktní možnosti společenského vývoje v konkrétní historickou skutečnost.

Na sociální a zejména třídní strukturu nemůžeme pohlížet jen jako na určitou podmínku způsobu života. Pohyb sociální struktury napomáhá svými charakteristikami krystalizaci určitého způsobu života celé společnosti (akcentujícího v různé míře homogenizační či naopak diferenciací procesy) a je současně i jedním z podstatných sociálních mechanismů, jimiž se prosazují, institucionalizují a společensky kodifikují sociokulturní změny ve způsobu života. V třídních a meziskupinových rozporech a konfliktech se utváří vědomí objektivních rozdílů v postavení tříd a vrstev společnosti a z nich vyplývajících zájmů. V rámci boje, kooperace i koexistence tříd, vrstev i sociálních skupin dané společnosti se vyhraňují i specifické formy a projevy způsobu života jednotlivých tříd, vrstev a společenských skupin, představující koncentrovaný a historicky podmíněný výraz sociálního postavení a životních podmínek tříd v určité etapě vývoje dané společenské formace.

Třídně vyhraněné způsoby života ve svém úhrnu upřesňují možnosti rozvoje společnosti i člověka v konkrétních podmínkách určité etapy společensko-ekonomické formace a jejich poznání má proto značný význam pro pochopení vnitřní struktury kultury společnosti [Orlova 1978: 99–100].

Nezbytnou součástí procesu ideologické a politické emancipace tříd je i aktivní formování *vzorů způsobu života* vyjadřujících základní hodnoty, normy, cíle i prostředky té které třídy. Ty se transformují do etických, estetických, politických, hospodářských i filozofických (sociologických, historických

(1) „Jednotlivá individua tvoří třídu jen potud, pokud musí vést společný boj proti jiné třídě; jinak si zase navzájem konkurují jako nepřátelé. Na druhé straně se třída osamostatňuje zase vzhledem k individuům, takže ta se dostávají už do životních podmínek, které jsou jim předurčeny, třída jim určuje jejich životní postavení a tím i jejich osobní vývoj, individua jsou jí podřízována. Tohle je též jev jako podřízení jednotlivých individuí dělbě práce a může být odstraněn jen zrušením soukromého vlastnictví a práce samé“ [Marx-Engels 1958: 67].

a dalších) koncepcí, jsou však především zakotveny v postojích a jednání lidí, ve způsobech, jimiž příslušníci tříd řeší každodenní situace v intenci svých třídních, skupinových i individuálních cílů. Ztotožnění se se zájmy určitých tříd, přijetí určitého způsobu života individuem je především důsledkem tlaku objektivních společenských poměrů, reálného sociálně ekonomického (třídního) postavení. Tento proces však může být urychlen (nebo naopak značně komplikován) i konfrontací internalizovaných hodnot, potřeb a norem s fakticitou sociálního postavení té třídy, s níž se jedinec identifikuje, nebo k níž je logikou svého sociálního postavení přitahován.⁽²⁾ Vzory způsobu života proto nejsou jen po výtce intelektuálními výtvary prosazujícími se originalitou, vnitřní koherencí a prostředky ideologického působení. Jsou především abstrakcí reálného společenského postavení tříd, vrstev a skupin ve společnosti, ve vědomí mas, a každým sociálním konfliktem, každou historickou zkouškou se konkretizují, pozměňují a dotvářejí. Každá třída, vrstva či skupina vytváří vzory způsobu života především tím, jak řeší sociální, ekonomické a mravní problémy doby a tím jak a s jakým výsledkem je schopna naplnit v konkrétních historických podmínkách převažující potřeby širokých vrstev obyvatelstva.

Třídy, vrstvy a velké sociální skupiny jsou složitými *produkty historického vývoje*. Kumulovaná historická zkušenost, zafixovanost určitých rysů a vzorů způsobu života i stabilita životních podmínek a okolností (zejména spjatých s rozvojem výrobních sil a dělbou práce) vždy tvoří výraznou a dlouhodobě působící determinantu způsobu života každé společnosti. Vzory způsobu života, jako výraz historické zkušenosti tříd, vrstev, skupin i jednotlivců, ovšem nezmizí, přežívají i reálný zánik vlastních tříd a sociálních vztahů, v nichž se tyto třídy, vrstvy i skupiny zformovaly a v nichž působily. Jsou aktualizovány „právě tehdy, kdy jsou lidé zdánlivě plně zaujati tím, aby provedli převrat v sobě a kolem sebe, aby vytvořili něco nebývalého“. Právě v těchto „epochách revolučních krizí“ lidé „vyvolávají úzkostlivě duchy minulosti, aby jim sloužili, vypůjčují si od nich jména, bitevní hesla, kostýmy, aby v tomto starém a ctihodném převlečení a s touto vypůjčenou řečí sehráli nový výstup světových dějin“ [Marx 1960: 141].

Sociálně třídní diferenciaci předmnichovské republiky a vzory způsobu života

Současná úroveň sociálně třídní diferenciaci způsobu života v Československu je výsledkem dlouhodobého historického procesu, jehož základní dějinnou intencí (bezprostředně vyplývající ze socialistického charakteru naší společnosti) je překonání třídní strukturace způsobu života, posílení celkové homogenizace společnosti a rozšíření možností individualizace životního stylu každého jedince. Analyticky můžeme dosud rozlišit několik podstatných zdrojů sociální, zejména vnitrotřídní diferenciaci v podmínkách i způsobu života, přičemž právě historicky nejstarší vrstvu představují rezidua svými kořeny spjatá se sociální strukturou kapitalistické společnosti.

Specifickým rysem současného způsobu života v naší společnosti pak je, že pozůstatky staré třídní diferenciaci se prolínají s některými novými, specificky socialistickými formami diferenciaci způsobu života, které vyrůstají zejména z rozdílů v podílu jednotlivců na tvorbě celospolečenských zdrojů, ze vztahu k práci, z politické angažovanosti a kvalifikace. I když tyto nové typy diferen-

(2) Viz Marxovu myšlenku o tom, že „vědomí nutnosti radikální revoluce, komunistické vědomí“ se může díky „pozorování postavení“ dělnické třídy „vytvořit i u jiných tříd“ [Marx-Engels 1958: 82]

ciace jsou dnes převládající a jejich účinné využívání je nezbytné pro další optimalizaci ekonomického a sociálního rozvoje naší společnosti, je třeba neustále věnovat značnou pozornost překonávání pozůstatků staré sociálně třídní diferenciaci a celkové optimalizaci homogenizačních a diferenciacních procesů.

Značný význam má i překonávání starých, tradičních, s kapitalistickou společností spojených vzorů způsobu života, vzniklých zejména v řadách maloburžoazie, které dosud různými formami a v různých modernizovaných podobách do určité míry ovlivňují společenské vědomí i reálný způsob života našeho obyvatelstva.

V politickém a ekonomickém systému Rakouska-Uherska získávaly poměrně nepočetné *vládnoucí třídy* českého a slovenského národa jen pozvolna nezbytný vliv a soustřeďovaly kolem sebe s politickým životem a ideologickým bojem spjatou inteligenci. Vezmeme-li za základ příjmové poměry jednotlivých domácností, můžeme odhadnout jejich počet zhruba na 15 000 domácností, přičemž počet osob se skutečně velmi vysokými příjmy nad 1 000 000 předválečných korun (příjem 88 % obyvatelstva nepřesahoval 9000 Kčs) nepřesáhl v roce 1927 365 osob [Chyba-Tlustý 1974: 74]. V roce 1918, tedy v okamžiku vzniku samostatného československého státu, kontrolovala česká buržoazie maximálně jednu třetinu průmyslové výroby v českých zemích a pozice slovenské buržoazie na Slovensku byla v této době ještě daleko slabší. Pokud jde o vědomí souvislosti mezi realizací třídních zájmů buržoazie a procesem národní emancipace, existovaly uvnitř této třídy výrazné rozdíly, promítající se i do jejího způsobu života. Česká průmyslová velkoburžoazie se (zejména od přelomu století) orientovala dlouhodobě na kompromis s domácí německou buržoazií, podmíněný společným zájmem o prosazení na zahraničních trzích. Naproti tomu nositelem vypjatých forem českého, slovenského, německého i maďarského nacionalismu v ekonomické, politické i kulturní oblasti byla malá a střední buržoazie [Horská-Vrbová 1965], dlouhodobě usilující o jakýsi „kulturní izolacionismus“, ztěžující aktivní přejímání nových trendů myšlení i využívání volného času, zábavy i spotřeby.

Rozvoj svébytného způsobu života českých a slovenských vládnoucích tříd byl v těchto podmínkách *podstatným způsobem limitován*, přičemž i možnosti navázat na způsob života hospodářských a politických elit Rakousko-Uherska (zejména šlechty, velkoburžoazie, kléru a důstojnického sboru) byly značně omezeny. Teprve vznik samostatného československého státu umožnil národní buržoazii plně rozvinout všechny podstatné atributy svého vedoucího postavení. *Relativně krátké období první republiky však neumožnilo, aby v rámci vládnoucí třídy vykrytalizoval výraznější svébytný životní styl*, poskytující vzory pro malou a střední buržoazii a některé skupiny inteligence a byrokracie.

Všechny tyto skutečnosti vtiskovaly celému způsobu života předmnichovské republiky daleko plebejštější a egalitárnější ráz než v jiných evropských zemích (včetně zemí střední a jihovýchodní Evropy) (3), a to přesto, že sociálně

(3) Podle R. Kvačka [1976: 83] se aristokraticky smýšlejícím anglickým diplomatům v Praze před válkou příliš nelíbilo, především pro „plebejský“ ráz způsobu života a nedostatek společenských příležitostí. Na tento problém poukazuje i Bláha ve svých článcích z let 1918–1922 shrnutých v publikaci *K psychologii doby* (Praha 1922).

Například Tomáš Bafa, který byl jedním z nejbohatších průmyslníků v předválečném Československu, bydlel ve Zlíně v menší vilce zhruba o čtyřech pokojích a jeho náklad na domácnost se pohyboval kolem 500 000 Kčs ročně (převážnou část z toho pohltily různé dary a plat čtyřčlennému personálu). Byl osobně nepřijemný, nedovedl se oblékat, nepil, nekouřil. Jeho čtenba se omezovala především na studium životopisů významných průmyslníků (Ford, Carneggieho, Rockefellera atd.) [Erdély 1932: 137 a další].

třídní polarizace způsobu života byla v Československu neméně ostrá a probíhaly zde tytéž procesy sociálně třídní diferenciace a separace jako v jiných kapitalistických zemích [Charvát-Linhart-Večerník 1978]. Situace v Československu se tak výrazně odlišuje od tradic způsobu života v jiných socialistických zemích, kde (ať již jde o Polsko, Maďarsko, NDR, Rumunsko) existovaly dlouhodobé a živé tradice specifického způsobu života vládnoucích tříd spjatých s institucí soukromého vlastnictví a třídními zájmy majetných vrstev společnosti.

V období druhé světové války (zejména v důsledku mnichovské zrady) ztratila česká a slovenská buržoazie politický i morální kredit, což ještě více podlomilo přitažlivost jí prezentovaných vzorů způsobu života. Za této situace naopak podstatně vzrůstal význam městské maloburžoazie, popřípadě některých skupin inteligence a byrokracie jako center utváření vzorů života vládnoucí třídy.

Přes řadu krizových výkyvů, jimiž *městská maloburžoazie* za Rakousko-Uherska i předmnichovské republiky prošla, uchovala si poměrně vysokou stabilitu svého sociálně ekonomického postavení a ani její objem v sociálně třídní struktuře se podstatněji nezměnil. Mezi léty 1900–1930 tvořila přibližně 9 až 10 % ekonomicky aktivních (bez pomáhajících rodinných příslušníků) a zaměstnávala zhruba 26–38 % všech námezdně pracujících [Chyba-Tlustý 1974: 73].(4) Její odvětvové a profesionální těžiště bylo v průmyslu a řemeslech (54 až 62 % celé městské maloburžoazie). Teprve období krize třicátých let a protektorátu podstatně oslabilo její společenskou pozici, zvýraznilo její pauperizaci a proletarizaci a vytvořilo i příznivější podmínky pro její politickou radikalizaci a zčásti i přechod na pozice dělnické třídy a komunistické strany.(5)

Z hlediska způsobu života představovala městská maloburžoazie značně diferencovanou skupinu, zahrnující kromě pauperizovaných vrstev i nepočetné relativně bohaté a kultivovaným „měšťanským“ způsobem života žijící skupiny. Těžiště způsobu života bylo (právě tak jako u zemědělské maloburžoazie) velmi výrazně vázáno na rodinu, která byla „především ekonomickou a pak teprve společenskou jednotkou“ [Horská-Vrbová 1970: 162], přičemž kontinuitě rodového majetku byly výrazně podřízeny i individuální zájmy, potřeby a aspirace.

I pro část méně vyspělých příslušníků dělnické třídy však představoval život maloburžoazie ještě v období první republiky poměrně přitažlivý model způsobu života i zakotvení v sociálně třídní struktuře kapitalistické společnosti, přestože možnosti založit si vlastní živnost byly poměrně velmi malé. Tato přitažlivost vyplývala nejen z vyšší úrovně sociálních jistot, ale i z obsahu práce. Zejména česká průmyslová a řemeslnická maloburžoazie byla výrazně orien-

(4) První číslo udává počet dělníků pracujících v závodech do 5 námezdních pracovníků, druhé do 20.

(5) Na VIII. sjezdu bylo konstatováno, že kolem roku 1946 bylo v KSČ organizováno více živnostníků než za první republiky v Živnostenské straně. Živnostníci a řemeslníci tvořili v této době 4,1 % členské základny KSČ, ve městech bylo jejich zastoupení poněkud menší.

tována na uchování a rozvoj kvalifikačních předpokladů vlastní profese a představovala v tomto směru určitý vzor kvalifikované „nerozdrobené“ a „řemeslným fortem“ prosycené práce. Podle údajů z roku 1946 pracovalo v řemeslech 62,8 % kvalifikovaných pracovníků, 17,9 % učňů, ale jen 16,5 % pracovníků bez kvalifikace [Družstevnictví 1968: 193].

Značnou váhu při formování vzorů života předmnichovské republiky si uchovala *zemědělská maloburžoazie*, ačkoli její kvantitativní zastoupení v sociálně třídní struktuře se stále zmenšovalo.

Od sedmdesátých let minulého století začal na české vesnici (na Slovensku podstatně později [Cambel 1972]) postupný rozklad tradičního polofeudálního venkovského způsobu života [Urban 1978], přesto však zde způsob života zůstával značně odlišný. Rozhodujícím zdrojem těchto diferencí byl především rozdílný stupeň vyzrálosti kapitalistických výrobních vztahů, podmiňující menší míru emancipace od feudálních přežitků a politické i duchovní (lidové) kultury feudalismu.

Životní způsob rolnictva vylučoval „dělbu práce při obdělávání (půdy), vylučoval použití vědy, a tedy i rozmanitost vývoje, rozmanitost talentů, vylučoval bohatství společenských vztahů“. Každá rolnická rodina byla do značné míry soběstačná, vyráběla „přímo pro sebe největší část spotřeby a své životní prostředky získávala tak spíše výměnou s přírodou než směnou se společností“ [Marx 1960: 229]. Výzkumy realizované za první republiky [Reich 1934] plně prokázaly, že v zemědělství bylo běžné naturální odměňování, odpracování pronájmu, naturální směna, přenechání části úrody k prodeji. Ještě po druhé světové válce mohl Cambel [1972] doložit řadu výrazných přežitků spjatých s tímto typem odměňování.

I když v mezinárodním srovnání nebylo postavení československé (či spíše české) zemědělské populace co do životních podmínek a vzdělanosti i kulturní úrovně nejhorší [Reich 1934: 174], přesto se životní styl venkovského obyvatelstva vyznačoval značnou zaostalostí a kulturní uzavřeností. Volný čas téměř neexistoval, v bydlení a spotřebě se projevovala řada vážných nedostatků a na velmi nízké úrovni byla i péče o tělesnou čistotu. Lidová kultura dožívala a nové typy účasti na kultuře byly přijímány s nedůvěrou. Vztahy mezi lidmi byly prosyceny patriarchalismem, paternalismem a majetkovými ohledy, značný vliv měla církev a politické uvědomění bylo velmi nízké.

Přesto svými životními orientacemi a aspiracemi ovlivňovala agrární maloburžoazie nejenom zemědělské dělnictvo, ale i průmyslový proletariát a živnostníky žijící trvale na vesnici. Tyto vrstvy ovšem nepřebíraly její způsob života komplexně, ale výběrově. Kromě identifikace s některými aspekty mezilidských vztahů, vyznačujících se větší mírou neformálnosti, soudržnosti i sousedské solidarity, působil zde především příklad svébytného modelu tvorby životní úrovně, založený na kombinaci příjmu ze zaměstnání a poměrně vysokou produkci řady základních potravin určených pro vlastní potřebu a zaručující relativní nezávislost na výkyvech mezd i cen. Stabilita tohoto modelu tvorby životní úrovně je překvapivě dlouhodobá a prakticky dodnes, přes intenzivní růst životní úrovně i změny v sociální struktuře vesnice, významně ovlivňuje způsob života venkovského i příměstského obyvatelstva.

Přestože *inteligence* vytvořila v období první republiky v prostředí umělecké a zčásti i vědecké inteligence pozoruhodné formy kultivovaného stylu života, její vliv na širší veřejnost byl v tomto směru jen velmi malý. Vyplývalo to ostatně i z dosaženého stupně jejího rozvoje. Podíl technické inteligence, bezprostředně spjaté s prací i životem na závodech, byl v té době ještě

poměrně malý a technické i technicko-ekonomické kádry představovaly podstatnější složku továrních zaměstnanců pouze ve velkých podnicích (Baťovy závody, komplex továren Škoda, Českomoravská Kolben-Daněk). Rovněž v zemědělství nebyly podmínky pro výraznější transfer náročnějších vzorů způsobu života.

Rovněž s byrokratickým aparátem spjatá národní inteligence se v Československu začala intenzivněji vytvářet až po vzniku samostatného československého státu. Základní sociální „transmise“ umožňující zprostředkovat životní způsob inteligence nejširším masám se tedy začaly teprve formovat, což značně limitovalo její možnosti ovlivňovat každodenní způsob života nejširších vrstev obyvatelstva. Tento bludný kruh *prolomila*, především díky své politické a publicistické aktivitě, *jen levicově (a především komunisticky) orientovaná inteligence*, úzce spolupracující s dělnickým hnutím. Vytvořila tak dosud akceptovaný vzor „revolučního intelektuála oddaného dělnické třídě a jejím zájmům“, avšak vzor svým zaměřením i hodnotami zcela se vymykající světovému názoru i životní orientaci vládnoucích vrstev předmnichovské republiky.

Ideál života vrstev konformních s kapitalistickým společenským řádem byl spojen spíše s některými skupinami *byrokracie, úřednictva, zřizenců, státních zaměstnanců a tzv. dělnické aristokracie*, a to zejména díky některým atributům jejich sociálního postavení (zajištění ve stáří, pojištění, tzv. definitiva) vytvářejícím poměrně účinnou bariéru proti nezaměstnanosti a poklesu životní úrovně. V roce 1930 tvořily tyto skupiny (spolu s rodinnými příslušníky) přibližně 8–9 % obyvatel Československa. V meziválečném období jejich počet neustále vzrůstal, zejména na Slovensku, což dávalo jejich způsobu života ráz reálné alternativy k proletářskému způsobu života. Ačkoliv značná část z nich se charakterem ani obsahem práce nijak podstatněji neodlišovala od dělnické třídy (zejména v dopravě, kde jich bylo zaměstnáno nejvíce) vytvářely si samostatné odborové a zájmové organizace a projevovaly snahu odlišit se od dělnické třídy [Svetoň 1958: 132–133].

Není proto náhodné, že právě tyto skupiny se staly předmětem ideologických spekulací reformistických sociologů i profesionálních politiků, kteří právě ve srůstání sociálního postavení a způsobu života „městských dělníků, zřizenců, nižších a středních úředníků“ viděli nejpřesvědčivější důkaz postupné anihilace tříd [Ullrich 1937: 42–43].

Jednotlivé třídy hledaly v sociální struktuře reprezentanty žádoucího způsobu života v souladu se svými třídními zájmy i politickými i ekonomickými možnostmi. Jestliže z pozic vládnoucí třídy poskytovala vhodné žádoucí vzory způsobu života zejména maloburžoazie a byrokratický aparát, pak uvnitř pracujících tříd a vrstev byly představy o způsobu života nejvýrazněji ztělesněny v životě *průmyslového proletariátu*, který se stával stále četnější. Podle rakousko-uherských statistik bylo v Čechách již kolem roku 1853 spjato se zemědělstvím jen 54,4 % obyvatelstva (na Moravě a ve Slezsku 53,0 %) zatímco na Slovensku se pohyboval počet zemědělského obyvatelstva mezi 80–90 % [Horská-Vrbová 1970: 103]. Dělnický způsob života, spjatý s prostředím velkých závodů, dělnických obytných městských čtvrtí, ovládnutím poměrně složitých technik a vyžadující nejenom řemeslné znalosti, ale též schopnost kolektivní spolupráce a kolektivního řešení technologických a především ekonomicko-sociálních a s třídním bojem spjatých problémů, měl proto na Slovensku podstatně menší tradici než v českých zemích, kde již v první polovině devatenáctého století vznikly v Praze, Brně, Liberci a na severu Čech poměrně mohutné velkožávody i první dělnické organizace [Mrázek 1964].

Sociální složení dělnické třídy bylo ovšem dosti pestré. Zvláště výrazný byl rozdíl průmyslového proletariátu a zemědělského dělnictva, jehož život se

příliš nelišil (zejména na Slovensku) od života drobných vlastníků půdy. Do struktury dělnické třídy patřila též početná skupina dělnické aristokracie⁽⁶⁾ (před první světovou válkou odhadla Křepeláková [1974: 126] její počet na 10 % všeho českého dělnictva), která byla svým způsobem života, politickými i hodnotovými orientacemi takřka nerozeznatelná od maloburžoazních středních vrstev, dále domácí služebnictvo, skupiny částečně či jen periodicky zaměstnaných (zejména na Slovensku), domácí dělníci i lumpenproletariát. Lišil se však i životní způsob například dělníků v průmyslu či stavebnictví, ve výrobních a nevýrobních odvětvích, v různých dělnických profesích, z nichž některé (například havíři) si vytvářely svébytný životní styl v dlouhodobé kontinuitě, svými kořeny sahající až do středověku.

Dělnická třída prezentovala tedy hned celou stupnici různých způsobů života, od relativně vysoce stabilizovaných, v mezích možností kultivovaných a vyznačujících se vysokou mírou politické angažovanosti a třídního vědomí (jako tomu bylo zejména u kvalifikovaných průmyslových dělníků spojených s komunistickým a dělnickým hnutím), až po životní styly trvale se pohybující na hranici životního minima.

I když krize třicátých let dočasně zvýraznila početní zastoupení dělníků žijících na hranici životního minima [Kollar 1933], vývoj jednoznačně směřoval k posílení sociální základny způsobu života spjatého s průmyslovým dělnictvem, jeho potřebami, normami, politickou kulturou i vysokým třídním uvědoměním. Již v období protektorátu došlo k rychlému růstu průmyslové dělnické třídy koncentrované do velkých závodů a tento proces byl v období poválečné rekonstrukce národního hospodářství i socialistické industrializace ještě posílen [Huláková 1979]. Tisíce zemědělských dělníků, nádeníků, drobných zemědělců, soukromých živnostníků i řemeslníků, ale i úředníků a příslušníků inteligence si postupně osvojovalo životní způsob dělnické třídy, její hodnoty, normy a politickou kulturu. Do zápasů o nový charakter republiky vstupovala po druhé světové válce dělnická třída morálně a ideově sjednocená kolem KSČ.

Postavení dělnické třídy jakožto *subjektu tvorby vzorů života* bylo v *předmnichovské republice ovládáno především dvěma základními momenty*. Identifikace s dělnickým způsobem života a jeho hodnotami představovala na jedné straně pro značnou část populace *logické završení industrializačních, urbanizačních a modernizačních procesů*; na druhé straně pak dělnická třída *svoji dějinnou intencí negovala stávající buržoazní a maloburžoazní způsob života* a v této negaci vytvářela *perspektivní model svobodného a vykořisťování zbaveného stylu života, umožňujícího všestranný rozvoj osobnosti*.

Všestranně a dlouhodobě působil i vlastní proces politické emancipace dělnické třídy v podmínkách kapitalistické společnosti. V předválečném Československu ovlivňoval tento faktor zejména inteligenci, jejíž kvalitativně nejvyspělejší jádro se identifikovalo se zájmy dělnické třídy a do určité míry i s politickou praxí komunistické strany. V období před Únorem 1948 tvořila inteligence a úřednictvo 9,2 % členů komunistické strany a po Únoru 1948 její organizovanost ve straně rychle narůstala. Životní způsob dělnické třídy nebyl ovšem uvnitř inteligence akceptován jako vzor ve své celistvosti, tj. včetně

(6) Vliv dělnické aristokracie byl velmi silný, neboť v období před první světovou válkou ovládala podstatnou měrou dělnické hnutí [Křepeláková 1973] a formovala tak vzory politické aktivity dělnické třídy. Teprve v etapě bolševizace KSČ byl její vliv podstatně oslaben.

těch aspektů, které (zejména v oblasti spotřeby, bydlení, volného času i obsahu práce) byly výrazem nerozvinutosti a důsledkem kapitalistického vykořisťování. Motivem příklonu k dělnické třídě byla v řadě případů i vážná snaha o prosazení maloburžoazně pojatých ideálů rovnosti, bratrství a svobody ve společnosti a místy i romantický únik z podmínek života vlastní třídy.

Z hlediska vzorů způsobu života i jeho reálné diferenciaci bylo předválečné Československo nepochybně méně výrazně stratifikováno než stavovsky organizované Rakousko-Uhersko či většina tehdejších průmyslově vyspělých společností, v nichž každý stupeň společenské hierarchie byl „podepřen“ komplikovanou sítí společenských konvencí. Šlo však současně o soustavu životních vzorů výrazně třídně rozpornou, v níž životní vzory dělnické třídy byly jak objektivně, tak svou dějinnou intencí protikladně modelům života vládnoucích tříd a maloburžoazie.

Byla to logika sociálního postavení jednotlivých tříd, vzájemná provázanost pauperizace života nejširších vrstev a parazitismu vládnoucích elit, která nejenom díky objektivním sociálně ekonomickým souvislostem, ale i v důsledku změn v politickém a etickém smýšlení doby (silně ovlivněnou zejména Říjnovou socialistickou revolucí a poté úspěchy SSSR), vedla nejširší vrstvy pracujících k identifikaci s dělnickou třídou. Homogenizační tendence ve způsobu života za první republiky nevyplývaly z orientace na jednotnou „masovou kulturu dneška“ [Ullrich 1937: 43], ale především z pokračujícího zbídačování nejširších lidových vrstev (zejména v období krize a Protektorátu) [Chyba — Tlustý 1974], [Král 1959] a dlouhodobé stagnace životní úrovně,⁽⁷⁾ což samo o sobě *vylučovalo masovější přechod k náročnějším a kultivovanějším formám spotřeby, bydlení a využívání volného času*. I tam, kde náročnější standardy „měšťanského stylu života“ hlouběji zakotvily v dělnickém prostředí (jako tomu bylo zejména u kvalifikovaného průmyslového dělnictva) došlo v tomto období k podstatnému narušení těchto hodnot, norem a standardů [Kollar 1933: 106]. Výsledkem intenzivní propagandy vzorů života vládnoucích vrstev proto nebylo stále „sblížování jednotlivých vrstev obyvatelstva... a mizení všech prvků, které společnosti rozdělují v jednotné, jasně oddělitelné a alespoň po určité stránce homogenní vrstvy“ [Ullrich 1937: 33]. *Vývoj naopak směřoval k polarizaci objektivně existujícího způsobu života československé společnosti na straně jedné a na straně druhé k politické radikalizaci, vyústující v postupné ztotožnění s dlouhodobými zájmy dělnické třídy, s její politickou kulturou, s politikou komunistické strany a v přesvědčení, že je nezbytné změnit společnost a tím i celý mechanismus tvorby způsobu života.*

Socialistické přeměny společnosti a sociálně třídní diferenciaci způsobu života

/Socialistické přeměny naší společnosti po únoru 1948, zejména pak změny ve výrobních vztazích, sociálně třídní struktuře, mezinárodní dělbě práce i ve výrobních silách, vytvořily základní makrosociální předpoklady pro radikální změny v životě pracujících a proměnu třídně vymezených způsobů života i jejich vzorů. Vládnoucí třídou, vyjadřující dlouhodobé zájmy všeho pracujícího lidu, se stala dělnická třída, a proto i *ji akceptované vzory způsobu života* (odvozené z životního způsobu nejuvědomělejších příslušníků dělnické třídy

(7) S výjimkou období 1925–1930 byla v Československu až do počátku padesátých let nižší reálná životní úroveň než v roce 1914. Reálné mzdy městského obyvatelstva byly 4krát nižší než v USA, 3krát nižší než v Kanadě a Austrálii, 2krát nižší než v Anglii, Dánsku a dalších severských zemích. Nižší mzdy byly v Evropě jen v Itálii, Rakousku a Polsku [Chyba-Tlustý 1974: 76].

a jejich spojenců: drobných rolníků a pokrokové inteligence) *se staly součástí oficiální ideologie.* Na rozdíl od předmnichovské republiky vystoupily do popředí takové hodnoty, jakými jsou: hodnota tvořivé, celospolečensky prospěšné práce, kolektivismus, vědomí třídní solidarity s pracujícími všech zemí, hluboký demokratismus a odpor proti projevům kastovních výsad a privilegií. Výrazně se proměnilo i celé společenské klima, v němž se utvářely nejenom vzory způsobu života, ale i život sám.

Způsob života se rozvíjel v mírových podmínkách a při plném respektování národních zájmů. Plně byla zabezpečena základní sociální občanská práva i svobody pro pracující, zejména pak právo na práci, vzdělání, společenské uplatnění a zdraví. Rozvinula se a prohloubila socialistická demokracie jako základ účinné účasti pracujících na politickém i veřejném životě i při řízení všech podstatných sociálně ekonomických procesů v naší společnosti. Veřejná správa, kultura, školství i každodenní život byly výrazně zdemokratizovány. Důležitým faktorem formování způsobu života byl i trvalý růst životní a kulturní úrovně pracujících, který doslova zrevolucionizoval celou oblast hmotné spotřeby, zejména na vesnici, a vymanil z existenčních podmínek na pokraji životního minima prakticky veškerou populaci.(8)

Komplex změn v sociálně třídní struktuře a vedoucí úloha dělnické třídy vytvořily *novou sociální bázi rozvoje způsobu života.* Vznikly základní sociálně třídní předpoklady pro to, aby se rozvíjely homogenizační tendence v podmínkách a způsobu života. Byly odstraněny sociální zdroje třídní polarizace způsobu života a vytvořil se prostor pro jeho cílevědomé a plánovité ovlivňování socialistickými organizacemi a institucemi. Základem sociálně třídní struktury se staly socialistické formy vlastnictví sjednocující společenské postavení jednotlivců i sociálních skupin na základě jejich pracovního přínosu pro společnost, tj. kvantity i kvality vykonané práce. Byly odstraněny vykořisťovatelské třídy a vrstvy a současně skupiny pauperizovaných příslušníků dělnické třídy a drobných výrobců. Socialistické formy vlastnictví se v Československu prosadily v celé šíři ekonomiky, včetně zemědělství, služeb a obchodu, a i podíl družstevního sektoru (spojeného s nižší formou socialistického vlastnictví) je v Československu menší než v jiných evropských socialistických zemích [Charvát — Linhart — Večerník 1978: 166]. Rodina přestává být dominantním nositelem kontinuity třídní a profesionální pozice i subjektem tvorby soukromého vlastnictví (její úloha subjektu osobního vlastnictví ovšem zůstává zachována), což výrazně ovlivňuje i její možnosti udržovat kontinuitu způsobu života, jeho zaměření, vzorů a hodnot.

Prohloubil se *dělnický charakter naší společnosti.* V letech 1930 a 1975 se zvýšil počet dělníků z 49,7 % na 61,3 %, přičemž se především výrazně posílilo její, s prací ve velkých závodech spojené, jádro. Na Slovensku se vytvořila v průběhu socialistické industrializace nová dělnická třída spjatá s moderní průmyslovou výrobou a progresivními technickými obory (chemie, elektronika, jaderná energetika, přesné strojírenství). Výrazně se zvýšil i počet inteligence, a to jak v českých zemích, tak na Slovensku. Zemědělská výroba, která před druhou světovou válkou byla z hlediska produktivity na Slovensku na dvakrát nižší úrovni než v českých zemích [Cambel 1972: 25], byla v obou částech republiky plně kolektivizována, přičemž na Slovensku se dnes moderní formy

(8) Hirschl [1979: 72–73] uvádí, že v roce 1976 žily na hranici existenčního minima jen 2 % osob a zhruba 10 % na hranici sociálního minima. Tato situace je podstatně příznivější než ve většině ekonomicky vyspělých kapitalistických států. V USA například žilo na přelomu 60. a 70. let pod hranicí existenčního minima zhruba 13 % obyvatel, a to při téměř trojnásobném hrubém národním produktu na obyvatele.

kooperace a integrace zemědělské výroby prosazují rychleji než v českých zemích [Trávníček 1975]. Sociální struktura českých zemí a Slovenska se vyrovnala již na počátku šedesátých let.

Z hlediska formování socialistického způsobu života má značný význam skutečnost, že přes velký objem mobilních přesunů i široce rozevřené možnosti přechodu příslušníků dělnické třídy do nemanuálních profesí si *dělnická třída* (zejména v českých zemích) *uchovala značnou míru třídně profesionální stability a intergenerační návaznosti*. Počet dělníků dlouhodobě, po několika generacích spjatých s prací v továrnách a průmyslovou výrobou je v Československu (práve tak jako v NDR) velmi vysoký a výrazně přesahuje podíl dělníků druhé generace v těch zemích, kde intenzivní industrializace následovala až po uchopení moci dělnickou třídou (Maďarsko, Bulharsko, Rumunsko, Polsko, částečně SSSR).

Z hlediska mezinárodního srovnání je naproti tomu u nás velmi *nízký stupeň* intergenerační profesionální *kontinuity v zemědělství i u inteligence*. Reprezentativní výzkumy z poslední doby [Kolektiv 1978: 57] ukázaly, že původní zemědělské obyvatelstvo (pokud neodešlo do průmyslu) se zapojilo především do práce v rostlinné a živočišné výrobě a v oblasti řízení zemědělské výroby, tedy v těch oborech, kde možnost uplatnit tradiční zemědělské zkušenosti byla největší. Naproti tomu nové obory zemědělské výroby, převážně dělnického typu, vykonávají velmi často pracovníci, kteří nepocházejí z rodin zemědělců, vyučili se ve městě a v dělnických profesích. Počet těchto osob (převážně z rodin průmyslových dělníků) dosahuje dnes téměř padesáti procent všech pracujících v zemědělství (40,7 % v JZD a 50,9 % ve státních statcích). Stoupá rovněž počet družstevních rolníků, kteří ani přímo, ani zprostředkovaně nemají žádný vlastnický vztah k pozemkům a nemovitostem obhospodařovaným JZD. Počet členů s vloženým podílem činil v roce 1974 jen 35–37 % členské základny družstev, což znamená, že přibližně 63 % členů družstev má k němu „prakticky zaměstnanecký vztah“ a nelze u nich hovořit o kontinuitě původního vlastnického vztahu k polnostem a do družstva vloženého majetku. I u dětí zakladatelů (zhruba 32 % členské základny) je vztah k družstvu ovlivňován především momenty vztahů pracovními a zaměstnaneckými, „tj. výhodami vyplývajících z členství obecně a v daném družstvu zvláště“, a původní vlastnické vazby ve smyslu „to bylo naše“ již téměř nejsou“ [Trávníček 1975: 79–86].

Zanikl tak jeden z podstatných rysů tradičního zemědělského života, v němž princip soukromého vlastnictví zemědělské půdy a usedlosti podmiňoval nejenom předávání majetku, ale i typu práce z otce na syna. Socializace vesnice tak v základech podlomila řadu důležitých komponentů tradičního venkovského způsobu života, především těch, které byly předválečnými reformistickými sociology pokládány přímo za konstitutivní a nezrušitelné rysy venkovského stylu života: dominující vlastnický vztah k půdě a majetku, ztotožnění se se zemědělskou prací i venkovskou komunitou a její tradicí [Bláha 1968].

Komplexní přeměny sociální struktury i změny v dělbě práce a struktuře výrobních sil výrazně ovlivnily možnosti rozvíjet tradice vlastního specifického způsobu života v jednotlivých třídních a sociálních skupinách.

Největší možnosti rozvíjet způsob života na historickém kulturním základě (a to jak ve smyslu reprodukce pozitivních stránek, tak některých rysů nerozvinutosti např. v oblasti materiální kultury) má *dělnická třída*, u níž existuje *kontinuita základních hodnot a cílů* i silná profesní návaznost generací, podpořená profesní homogenitou rodin. Na rozdíl od zemědělství, kde technologický

pokrok odvíjející se ze změny vlastnických vztahů na vesnici byl jedním z důležitých faktorů diskontinuity způsobu života a jeho vzorů, v průmyslu naopak jistá stabilita dělby práce i technicko-organizačních podmínek působila ve smyslu posílení dílčích tradičních stránek života dělníků, ale i úředníků a technicko-ekonomické inteligence.(9) Vědeckotechnický pokrok vede sice neustále ke snižování rozdílů mezi duševní a manuální prací, ke zvýšení intelektuální obsažnosti i prvků kreativity a k omezování namáhavých a zdraví škodlivých prací, tento proces se však neprojevuje ve všech dělnických profesích se stejnou intenzitou. Ruční mechanizované práce představují zatím podle některých dílčích výzkumů 99 % všech dělnických pracovních činností a ani v roce 2000 nedosáhne počet plně automatizovaných pracovních míst 10 % [Filipec — Filipcová 1976: 306].

Základním zdrojem diskontinuity způsobu života dělnické třídy byla změna jejího celkového společenského postavení, výrazně stimulující rozvoj její politické aktivity, vzdělanosti i kvalifikace, a to v kontextu plné zaměstnanosti, rozsáhlých sociálních jistot a vzrůstající životní úrovně. Do popředí se dnes dostávají nové formy sociálních rozdílů uvnitř dělnické třídy, spjaté mimo jiné s rozdíly mezi novými a starými závody, dělníky ve státních a družstevních podnicích (do nichž se promítá i řada rozdílů spjatých s velikostí podniku a úrovní technického a organizačního začlenění práce), městskými dělníky a kovozemědělci, dělníky v různých odvětvích národního hospodářství a v neposlední řadě i rozdíly odvozené od věku a pohlaví. Velmi výrazné, a to i z hlediska způsobu života, zůstávají dosud i rozdíly mezi nekvalifikovanými a kvalifikovanými dělníky. Výzkumy [Archiv 1977] ukazují, že i když skupina nekvalifikovaných dělníků je stále méně zastoupena v populaci, některé podstatné rysy jejich způsobu života si udržují dlouhodobější platnost a částečně ovlivňují i způsob života kvalifikovaných dělníků i nemanuálních pracovníků. Život dělnické třídy se především proměnil jako celek; výrazně se zvýšila životní a kulturní úroveň dělnictva, její politická a společenská angažovanost, třídní vědomí i internacionální citění.

Typologicky vzato je způsob života dělnické třídy dosud značně diferencovaný. I pokud uvažujeme pouze velkoměstské dělnictvo, můžeme rozlišit přibližně tři velké skupiny, lišící se dosti výrazně způsobem využití mimopracovní doby, a zejména volného času, podílem vzdělávacích a s účastí na politickém životě spjatých aktivit i úrovní bydlení, vybavenosti domácnosti, a do určité míry i obsahem práce [Archiv 1977].(10)

První skupina navazuje, pokud jde o využívání volného času a mimopracovní doby, na způsob života nekvalifikovaných dělníků, vyznačující se zejména nízkým zastoupením vzdělávacích a s politickou aktivitou spjatých činností a málo vykrystalizovaným a vyhraněným stylem trávení volného času, v němž převažují pouze nejméně náročné typy aktivit: četba novin a časopisů, sledování televize a rozhlasu, využívání víkendů mimo místo bydliště, přátelské kon-

(9) Výzkum starých zaměstnanců AZNP Mladá Boleslav z roku 1974 ukázal, že dělníci i techničtí zaměstnanci si uvědomují (a kladně hodnotí) především změny v sociálně politickém klimatu práce (nové vztahy k nadřízeným a podřízeným, sociální jistoty atd.), zatímco obsah práce se podle jejich názoru téměř nezměnil.

(10) Výsledky jsou založeny na diskriminační analýze 37 indikátorů využívání mimopracovní doby, politické aktivity, vybavení domácnosti a bydlení a jsou volně korelovány s charakteristikami obsahu práce. Z hlediska těchto indikátorů bylo analyzováno v tabulce uvedených 11 skupin, přičemž závěry jsou odvozeny především z klasifikační fáze diskriminační analýzy. Metodika je značně složitá a její výklad se vymyká možnostem daným zaměřením článku.

*Tabulka 1. Třídně profesní diferenciací bydlení, vybavení domácnosti a využívání časového fondu Pražanů.
Podobnost individuální situace a skupinových standardů podle jednotlivých skupin činností (%)**

Třídně profesní skupina	Skupina aktivit (podmínek života)														
	Bydlení a vybavení domácnosti			Vzdělávání a politická aktivita			Péče o domácnost a domácí hospodářství			Sport, zábava a rekreace			Účast na kulturním životě		
	D	U	Int.	D	U	Int.	D	U	Int.	D	U	Int.	D	U	Int.
1. Průmysloví dělníci	57,9	20,1	22,0	66,9	4,3	28,8	18,3	73,2	6,1	64,0	18,9	17,1	64,6	19,5	15,9
2. Dělníci v ostatních odvětvích	60,2	15,3	24,5	62,2	4,1	33,7	25,6	60,2	10,2	73,2	11,3	15,5	64,3	19,4	16,3
3. Provozni pracovníci	57,6	17,5	24,9	75,1	2,0	22,9	14,5	81,3	3,4	63,8	20,2	16,0	59,4	24,5	16,1
4. Dělníci a provozní pracovníci v družstevním sektoru	50,7	24,6	24,6	82,6	0,0	17,4	14,5	78,3	5,8	55,1	23,2	21,7	57,9	17,4	24,7
5. Úředníci	39,7	16,9	43,4	61,6	5,4	33,0	5,4	90,5	3,7	41,0	29,3	29,7	39,7	28,9	31,4
6. Nemanuální pracovníci v družstevním sektoru	30,3	27,3	42,4	48,5	15,2	36,3	18,2	78,8	3,0	33,3	33,3	33,4	36,4	48,5	15,1
7. Inteligence ve výrobních odvětvích	30,9	19,1	50,0	28,0	5,3	66,7	21,3	69,9	6,0	47,0	31,1	21,9	36,5	22,1	41,4
8. Inteligence v nevýrobních odvětvích	32,7	17,0	50,3	22,7	1,3	76,0	11,5	83,3	4,5	31,7	16,0	52,3	24,4	18,9	56,7
9. Svobodná povolání	11,1	16,7	72,2	16,7	0,0	83,3	33,3	61,1	5,6	33,4	22,2	44,4	5,6	0,0	94,4
10. Podíl na celku populace	44,1	18,2	37,7	51,6	4,0	44,4	15,6	78,1	6,3	51,0	20,7	28,3	45,5	22,8	31,7
11. Hodnota nejvyšší kánonické korelace	,334			,526			,249			,347			,455		

Pramen: Archiv sondy 1979

*) Ve sloupci D (respektive U a Int.) je uvedeno, kolik procent osob z dané třídně profesní skupiny vykazuje v bydlení nebo vybavení domácnosti či struktuře činnosti standardy obvyklé ve skupině dělníků, respektive úředníků, inteligence. Výsledky byly získány na základě diskriminační analýzy souboru 2000 osob.

takty apod. Sociální základnou tohoto způsobu života, k němuž se přiklání zhruba 22 % dělníků, jsou především starší a starší příslušníci dělnické třídy, dělníci pracující mimo státní sektor a přirozeně nekvalifikovaní dělníci. Přesto je tento způsob života typický i pro 22,1 % dělníků v průmyslu a (což je zvlášť zajímavé) pro 8 % úředníků a příslušníků inteligence.

Druhá skupina dělníků (45,8 %) rozvíjí podmínky života dělnické třídy především ve směru modernizace prvků tradiční „dělnické subkultury“, jejíž základní prvky se vyhranily již před druhou světovou válkou především v prostředí kvalifikovaného městského, průmyslového dělnictva. Menší část (celkem 15,3 % dělníků), zejména učňů a mladých svobodných dělníků, rozvíjí tuto tradici především ve směru posílení zastoupení relaxačních a zábavných aktivit (sportu, návštěvy sportovních utkání, návštěvy tanečních zábav a diskoték, biografu i posezení s přáteli v restauracích) ve struktuře mimopracovní doby. Sociální základnu tohoto stylu využívání volného času tvoří především dělníci mimo průmyslových odvětví, především ze stavebnictví, a provozní pracovníci z terciární sféry.

Druhá, početnější skupina (30,5 %) je tvořena především staršími dělníky z průmyslu (zejména tradičně vysoce kvalifikované dělnické profese: nástrojaři, modeláři, strojvedoucí apod.), pro něž je typická koncentrace na určité náročnější typy koníčků, především manuálních, spjatých s údržbou domu, chaty, auta, zahrádkařením či chovem drobného zvířectva. Zaměřenost na tento typ aktivit je zřejmě v mnoha případech posilována i postupnou devalvací tradičních prvků řemeslné dělnické práce (vyznačující se vysokou kvalifikací a současně vysokou mírou komplexnosti, různorodosti, tvořivosti i nerozdrobenosti) v soudobém průmyslu. Není bez zajímavosti, že v této skupině pracovníků jsou rovněž nejintenzivněji akcentovány tradiční hodnoty řemeslné práce: „fortel“ (tedy řemeslná zručnost a obratnost), samostatnost při práci i jisté nedocenení vzdělávacích aktivit [Archiv sondy 1979]. Z hlediska politické aktivity patří tito pracovníci vesměs k poměrně aktivním členům společenských organizací, představují do značné míry hlavní základnu zlepšovatelského a racionalizačního hnutí, jsou aktivně zapojeni do brigád socialistické práce a obvykle se i výrazněji podílejí na brigádnické činnosti v závodech i v místě bydliště [Archiv sondy 1979]. Rovněž tento typ způsobu života dělnické třídy je poměrně často přejímán zejména úředníky a technickou inteligencí (12,2 %).

Konečně *třetí typ dělníků* (32,2 %) spojuje nároky dělnické práce se způsobem bydlení, vybavení domácnosti i využívání mimopracovní doby typickým pro osoby se středním a vysokoškolským vzděláním, tedy vesměs charakterizovaným vysokou úrovní materiálních podmínek života i orientací na náročnější aktivity volného času (kulturní aktivity, veřejně politická činnost apod.), dělníci se rekrutují ze skupin s nejvyšší úrovní kvalifikace a lze předpokládat, že v souvislosti s rychlým rozvojem středoškolského vzdělání i rychlejším zapojováním osob s maturitou i vysokoškolským vzděláním do výroby bude tato skupina osob početně stále vzrůstat. Je přitom zajímavé, že i ve skupinách dělníků, u nichž se nejenom styl bydlení, vybavení domácnosti a využívání mimopracovní doby, ale i samotný obsah práce a vzdělávací struktura velmi těsně přibližují práci nemanuálních pracovníků (zejména technické inteligence), zůstávají zachovány tradiční hodnoty dělnické práce, byť obohacené o celou řadu nových rysů akcentujících zejména pečlivost, schopnost vypořádat se s nepředvídanými skutečnostmi, intelektuální náročnost a kreativitu [Archiv sondy 1979].

Homogenizační procesy ve způsobu života jsou, jak naznačují nejrůznější

výzkumy, velmi výrazně spjatý s extenzí standardů i vzorů způsobu života vzniklých v rámci dělnické třídy do života všech tříd a vrstev naší společnosti (viz tabulka 1).

Standardy a vzory rozvíjené uvnitř dělnické třídy samozřejmě nezaručují ve všech případech, že rozvoj osobnosti i účast na životě společnosti bude probíhat u všech jedinců optimálně. Například pokud jde o vzdělávání a účast na řízení (jak vyplývá již z výše uvedených analýz), jsou tyto standardy založeny spíše na kumulaci individuální zkušenosti z výrobního procesu a méně již na institucionalizovaných formách účasti na řízení společenských procesů. Současné období rozvoje socialismu však vyžaduje spíše pravý opak: docenění teoretického a systematického vzdělávání (včetně osvojování si marxismu-leninismu jako teoretického výrazu dlouhodobých zájmů dělnické třídy) i masové zapojení dělníků do funkcí ve společenských organizacích a komunistické straně. Přes tyto dílčí výhrady je však třeba konstatovat, že standardy obvyklé v rámci dělnické třídy jsou dnes ve všech sférách života s výjimkou některých oblastí pracovních činností poznamenány nízkou úrovní technizace a intelektualizace, monotónností a zaostalými pracovními podmínkami poměrně rozvinuté. Umožňují kontakt se všemi rozhodujícími segmenty společnosti (politickým a vzdělávacím systémem, kulturou i sférou informací), nevedou k sociální ani kulturní separaci a poskytují přiměřený komfort, možnost odpočinku i relaxace. Ve svém úhrnu vytvářejí tak poměrně dobrý základ pro realizaci vedoucí úlohy dělnické třídy ve společnosti, průběžnou kultivaci způsobu života i rozvoj osobnosti. Svědčí o tom ostatně i vysoké procento studentů dělnického původu, kteří jsou přijati na vysokou školu (tvoří 44,6 % všech studentů prvního ročníku) a s úspěchem ji dokončí.

Menší možnosti kontinuity způsobu života (ve srovnání s dělnickou třídou) jsou u nemanuálních pracovníků, včetně inteligence. Převážná část inteligence dnes pochází z dělnického prostředí, což znamená, že i v této sociální vrstvě se prohlubují podmínky pro konfrontaci různorodých tradic, vzorů způsobu života i s nimi spjatých hodnotových orientací. Podstatně se změnil jak sociálně třídní kontext postavení inteligence ve společnosti, tak i vlastní obsah práce (např. narůstáním technické a s řízením i politickým životem spjaté inteligence). Jádro sociální skupiny inteligence představuje dnes skupina inženýrsko-technických pracovníků, kteří spolu s technicko-hospodářskými pracovníky tvoří 70 % veškeré inteligence a podmínkami způsobu života i (částečně) strukturou realizovaných aktivit se nejvíce přibližují dělnické třídě) [Archiv 1977]. Vznikla nová skupina zemědělské inteligence, podstatně rozšiřující řady inteligence a nemanuálních pracovníků na vesnici. Sociální propojení inteligence a širokých lidových vrstev se neobyčejně prohloubilo a našlo svůj základ především v každodenní spolupráci při řešení pracovních a politickoorganizačních problémů.

Inteligence sice dosud představuje materiálně nejlépe situovanou společenskou skupinu, avšak rozdíly mezi ní a ostatními skupinami jsou plynulé a neplatí (zejména pokud jde o celoživotní příjmy) bez výhrad. Obdobně plynulé rozdíly nacházíme i v jiných charakteristikách životních podmínek, například v indikátorech bydlení a vybavení domácnosti. Postupně se stírají rozdíly i v oblasti politické aktivity a veřejné angažovanosti. Naproti tomu značné rozdíly přetrvávají dosud ve využívání mimopracovní doby, zejména v zájmu o kulturní dění a sebevzdělávání, tedy v těch oblastech, kde působí

Třídně profesijní struktura	Činnosti osvojené	
	plně	částečně
1. Průmysloví dělníci	sledování televize, novin a časopisů, kontakty s přáteli a známými, dovolená mimo místo bydliště	práce přesčas, domácí práce, údržba bytu, domu, auta; brigádnická činnost a účast na schůzích společenských organizací; manuální koníčky, víkendy v létě i zimě mimo bydliště; četba beletrie a návštěva kina
2. Dělníci v ostatních odvětvích	sledování televize, novin a časopisů, kontakty s přáteli a známými, dovolená mimo místo bydliště, údržba bytu, domu, auta	domácí práce, víkendy v létě i zimě mimo bydliště; četba beletrie, návštěva kina, restaurací, sportovních utkání, manuální koníčky
3. Provozní pracovníci	sledování televize, novin a časopisů, kontakty s přáteli a známými, dovolená mimo místo bydliště	domácí práce, víkendy v zimě i v létě mimo místo bydliště; četba beletrie, návštěva kina
4. Dělníci a provozní pracovníci mimo státní sektor	sledování televize, novin a časopisů, dovolená mimo místo bydliště	domácí práce, víkend v zimě i v létě mimo místo bydliště, kontakty s přáteli a známými, manuální koníčky, četba beletrie, návštěva kina
5. Úředníci	domácí práce, údržba domu, bytu, auta, víkend v zimě a dovolená mimo místo bydliště, sledování televize, novin a časopisů, kontakty se známými a přáteli	víkend v létě mimo bydliště, manuální koníčky, účast na schůzích, návštěva kina a divadla
6. Nemanuální pracovníci mimo státní sektor	domácí práce, víkend v zimě a dovolená mimo domov, sledování televize, novin a časopisů, četba beletrie, návštěvy přátel a známých	víkend v létě mimo bydliště, účast na schůzích, návštěva kina, divadla
7. Inteligence v průmyslu	údržba bytu, domu, auta; víkendy v zimě a v létě i dovolená mimo místo bydliště, návštěvy přátel a známých; účast na schůzích; četba beletrie, novin, časopisů	práce přesčas, domácí práce, večery mimo domov, výkon funkcí, studium, manuální koníčky, sledování televize, návštěvy kina, divadla, výstav, výlety
8. Inteligence v nevýrobních odvětvích	údržba domu, bytu, auta; studium, účast na schůzích, dovolená mimo místo bydliště, četba beletrie, novin a časopisů, kontakty s přáteli a známými	práce přesčas, domácí práce, výkon funkcí, večery mimo domov, výlety, manuální koníčky, návštěva kina, divadla, výstav, sledování televize
9. Svobodná povolání	práce přesčas, studium, víkendy v létě i v zimě a dovolená mimo místo bydliště, údržba bytu, domu, auta; brigády, četba beletrie, novin a časopisů, návštěva kina, divadla, výstav, kontakty s přáteli a známými	domácí práce, výlety, večery mimo domov, návštěva restaurace, sledování televize

nejvíce pozitivní vlivy jak vyššího vzdělání, tak rodinné výchovy (viz tabulka 2).(11)

V oblasti kulturního života může také inteligence do značné míry navazovat na tradice způsobu života předválečné inteligence, byť i zde se vkusová a především ideová orientace podstatně změnila. Naproti tomu v jiných oblastech (ať již jde o politickou aktivitu, péči o domácnost, tvorbu životní úrovně, ale do určité míry i profesionální návyky) to bezprostředně možné není a inteligence musí přizpůsobovat „cizí vzory“ svým potřebám. Pro současnou etapu vývoje společnosti je signifikantní, že výsledek tohoto procesu vyúsťuje (a to i ve velkých městech) často v přejímání zvyklostí a standardů vzniklých na bázi dělnické třídy, zejména pokud jde o rekreaci a styl zábavy, často však i pokud jde o zvyklosti ve sféře kultury. Ve skupině nemanuálních pracovníků v Praze představují osoby „se standardy dělnické třídy v oblasti mimopracovní doby a vybavení domácnosti“ zhruba 22 %, přičemž v celku společnosti je jejich podíl pravděpodobně daleko větší.

Nepochybně nejsložitější situace je, pokud jde o možnosti kontinuity způsobu života *městské i venkovské maloburžoazie*. V obou případech ztratil styl života maloburžoazie svoji sociální a třídní základnu; existuje však řada přímých a nepřímých indikátorů dokládajících, že s těmito skupinami spjatý životní styl dosud ovlivňuje životní aspirace i zvyklosti nejrozličnějších skupin obyvatelstva, včetně části dělnické třídy. Jistá atraktivita těchto z hlediska rozvoje socialistického způsobu života disfunkčních vzorů života je založena především na hypertrofii ekonomické funkce rodiny, která ani za socialismu není jen biologickoreprodukční a spotřební jednotkou a institucí rozvíjející citové a intelektuální potence svých členů, ale i subjektem tvorby osobního majetku a zčásti i malovýrobní jednotkou [Šolcová 1979]. Ekonomické chování rodin (zahrnující i rozhodování o počtu dětí, směrech jejich ekonomicko-sociálního uplatnění a mnohdy i volbu partnera) je stále ještě jedním z podstatných sociálních mechanismů, jimiž se poměrně nivelizovaná příjmová struktura společnosti transformuje v relativně výraznou majetkovou diferenciaci.

Zejména prostřednictvím tohoto mechanismu se (vedle vlivů souvisejících s přetrváváním pozůstatků nemarxistického světového názoru či působením ideologické diverze ze zahraničí) zřejmě stále aktualizují určité vzory životního způsobu městské maloburžoazie, odtrhující tvorbu životní úrovně od podílu na celospolečensky organizované práci a přeceňující možnosti hmotného standardu v utváření způsobu života, pevných partnerských i přátelských vztahů i životní spokojenosti.

Naproti tomu přitažlivost tradičního způsobu života zemědělské maloburžoazie ve všech vrstvách obyvatelstva neobyčejně poklesla. Drobní soukromí zemědělci (k nimž patří celkem 1,5 % ekonomicky aktivní populace ČSSR) poskytují vesměs příklady poměrně chudobného a nerozvinutého způsobu života, pohybujícího se na samé hranici běžně osvojovaných standardů bytové kultury, vybavení domácnosti i využívání volného času (Archiv mikrocensu 1967). Soukromí rolníci představují svým způsobem života nejvíce starý, tradiční způsob

(11) Zařazení činnosti vychází z intenzity výkonu určité aktivity v čase. Za postačující intenzitu bylo například pokládáno denní sledování novin a televize, 1krát za měsíc pokud jde o výkon funkce, účast na schůzích, návštěvu kina či divadla (v sezóně). Za plně internalizované jsou pokládány ty činnosti, které vykonává intenzivně více než 50 % jedinců dané sociální skupiny, za částečně pak ty, kde jejich počet je sice nižší, ale počet osob, které se jim vůbec nevěnují, nedosahuje 50 %.

života, jehož zaostalost ostře kontrastuje s životem dnešních družstevních rolníků, zemědělských dělníků a prakticky všech vrstev našeho obyvatelstva.

Život *zemědělské populace* se proměnil snad nejvíce a jeho specifické formy, odpovídající skupinovému, družstevnímu vlastnictví se teprve tvoří. Při jeho krystalizaci hraje významnou úlohu JZD jako základní sociálně ekonomická instituce této třídy. Jednotné zemědělské družstvo není jen výrobní jednotkou, ale i významnou politickou a sociální institucí vytvářející specifické formy účasti na řízení i zajišťování základních potřeb. V souvislosti s rozvojem kooperace a koncentrace se však v činnosti JZD stále více prosazují ty momenty, které sblíží život družstevních rolníků s životním způsobem dělníků. Netýká se to jen systému odměňování, postupného „odbourávání“ instituce záhumenku, dělby a specializace práce, sblížení kvalifikačních profilů pracovníků v průmyslu a zemědělství a zčásti i zkvalitnění pracovních podmínek, ale i účasti na řízení. Způsob účasti na řízení se v družstvech postupně přibližuje k postupům obvyklým v průmyslových závodech. Stále větší význam zde mají odborní a placení funkcionáři, kteří zajišťují převážnou část operativního řízení a rozhodování. Přímá účast družstevníků se projevuje zejména v koncepčních záležitostech a je pojímána výrazně jako nástroj „sociální kontroly vůči profesionálnímu řídicímu aparátu“ [Blaas 1974: 155].

Současně výrazně vzrůstá úloha pracovního kolektivu jako základního článku řízení i účasti pracujících na řízení družstva. Na rozdíl od tradiční vesnice, kde se pracovní kolektiv skládal vesměs z lidí navzájem spojených příbuzenskými svazky (jak to vyplývalo ze skutečnosti, že rodina byla bezprostředně výrobní jednotkou), v současné době se pracovní kolektiv vytváří na zcela jiném základě. Rozhodující jsou principy dělby práce a efektivity výroby, což ovšem výrazně oslabuje dříve platné principy autority a sociální kontroly stimulující intenzitu a kvalitu práce. Podle dílčích výzkumů pracuje dnes v zemědělství společně s příbuznými jen 9–13 % pracovníků a sociální koheze skupiny se odvíjí spíše od přátelských než příbuzeneckých vztahů [Hudečková 1974: 76]. Na rozdíl od průmyslu i dalších odvětví národního hospodářství jsou však zde účinné formy stimulace společenské aktivity v pracovních kolektivech teprve rozpracovány.

Z hlediska příjmů a kumulovaného osobního majetku patří dnes družstevní rolníci k nejlépe situovaným sociálním skupinám naší společnosti. Jejich průměrné příjmy se pohybují nad průměrem příjmů dělnických a i bytová kultura a vybavenost domácností, zejména osobními auty, je poměrně velmi vysoká. Život na hranici životního minima, který byl charakteristický pro drobnou venkovskou chudinu před druhou světovou válkou, je dnes téměř neznámým jevem. Pod hranicí životního minima žije necelé procento družstevníků, pod hranicí sociálního minima necelá 3–4 % [Hirschl 1979: 72–73]. Přes vysoký životní standard nedošlo však dosud v zemědělství k širšímu rozvinutí náročnějších návyků v oblasti mimopracovní doby, volného času a rekreace, právě tak jako hodnotových orientací souvisejících s vysoce organizovanou dělbou a specializací pracovních činností [Archiv sondy 1979]. Pracovní a mimopracovní doba není zatím důsledně oddělena. Ačkoli družstevní rolnictvo jako celek pracuje dnes v podmínkách velkovýroby, svoji mimopracovní dobu modeluje spíše podle potřeb přetrvávající zemědělské malovýroby (dané institucí záhumenku, chovem domácích zvířat i obsluhou zahrady a péčí o dům), z jejichž „pravidel“ se vymaňují především mladší pracovníci. Na rozdíl od dělnické třídy, zaměstnanců i inteligence, jejichž životní způsob se vyznačuje značnou vnitřní diferenciací a individualizovaností, v životním způsobu družstevního

rolnictva zatím převládají spíše jednotící prvky, přičemž stávající diferenciaci vyplývá především z jednotlivých fází přejímání městských vzorů bydlení, spotřeby a využívání volného času i standardů zprůmyslněné práce.

Krystalizace nových vzorů života

I když nelze podceňovat hloubku přeměn, jimiž prošly jednotlivé třídně a skupinově vymezené způsoby života v naší společnosti, je třeba zdůraznit, že *život lidí se změnil především jako celek*.

(Životní způsob příslušníků všech tříd a vrstev byl ovlivněn novými skutečnostmi, bezprostředně vyplývajících z nových, socialistických výrobních a společenských vztahů.) Příjmy ani osobní majetek nelze převrátit v kapitál a i jejich kumulace je výrazně oslabena. Peníze již dávno nejsou univerzálním klíčem k uspokojení téměř všech podstatných lidských potřeb, ale naopak v rozhodujících oblastech lidského života, zejména pokud jde o přístup ke vzdělání, moci, vlivu, péči o zdraví, je jejich úloha téměř anulována a i v ostatních oblastech života, například ve sféře bydlení či využívání volného času, je jejich funkce dosti podstatně limitována. V utváření potřeb, zájmů a hodnot společnosti hrají dominantní roli společenské organizace a instituce, jejichž činnost je ovládána dlouhodobými i krátkodobými zájmy dělnické třídy, jejími hodnotami a normami, internacionálním spojením i dějinnými aspiracemi; individuální i skupinové zájmy se proto ve stále větší míře musí realizovat v návaznosti na tyto principy a jejich prostřednictvím. Profesionální, vzdělanostní i spotřební standardy se ve všech oblastech života stále více sblížují, přičemž oficiální ekonomická, kulturní a v užším slova smyslu sociální politika státu vychází především ze sociálně homogenizačního principu a akceptovaná úroveň diferenciaci je dána spíše pochopením nezbytnosti individuální variability potřeb, zájmů a hodnot než snahou formovat rozdílné sociálně ekonomické standardy jednotlivých tříd a vrstev.

Tyto (i další) *principy socialistické výstavby a konstanty způsobu života* v naší společnosti jsou samozřejmě přijímány v různých třídách a vrstvách i sociálních skupinách s odlišnou mírou porozumění. Zajišťují však, že *přes přetrvávající tradice určitých způsobů života spjatých svou podstatou s kapitalistickou společností nemůže žádná třída, vrstva či skupina žít jakýmsi (neo)proletářským, (neo)měšťanským či (neo)rolnickým způsobem života*. Životní způsob všech tříd a vrstev prošel rozsáhlou přeměnou vytvářející kvalitativně odlišný typ jeho sociálně třídní diferenciaci, jejímž základním atributem je, že zajišťuje podmínky pro jistý rozvoj všech [Filipcová 1979: 42] a vytváří již dnes vysokou míru společenské rovnosti jak v oblasti životních podmínek, tak jejich přetváření v systém činností. *Tradice diferencovaných způsobů života přirozeně nezmizela, promítá se však spíše v jednotlivostech, v dotváření dílčích hodnot, norem a standardů* v oblasti bydlení, spotřeby, rodinného života, práce a politického života i využívání volného času.

Skutečnost, že určité vrstvy či jednotlivci *přejímají určité prvky tradičních vzorů života, ovšem nutně neznamená kontinuitu způsobu života*. Naopak, mnohdy právě zintenzívnění přejímání těchto prvků, zejména z životních způsobů odlišných tříd a vrstev, je výrazem zřetelné diskontinuity ve vývoji způsobu života, překonávajícím rozdíly jeho původní diferenciaci. Například skutečnost, že dělnická třída si osvojila náročné avšak co do podstaty tradiční standardy péče o byt a domácnost (které za první republiky byly typické jen pro střední vrstvy a pro vládnoucí špičky společnosti), představuje z hlediska celkové logiky utváření jejího způsobu života nepochybně výrazný moment

diskontinuity, který v širší perspektivě otevírá, i přes řadu problémů, prostor pro rychlé osvojení náročných forem využívání mimopracovní doby, lepší realizaci sociálních a kulturních funkcí rodiny i celkovou kultivaci způsobu života.

Intenzivní přejímání různorodých prvků způsobu života ze života jiných tříd a vrstev stírá celkovou sociokulturní diferenciaci společnosti a je důležitým momentem homogenizace jejího způsobu života. I když rozdíly mezi třídami a vrstvami naší společnosti jsou dosud patrné, sociokulturní vyhraněnost způsobu života tříd a vrstev se postupně stírá a vzory způsobu života se postupně sjednocují.

Základními sociálními ohnisky tvorby nového socialistického způsobu života zůstávají rozhodující třídy a společenské vrstvy naší společnosti: dělnická třída, družstevní rolnictvo a inteligence, přičemž ústředním momentem, kolem něhož se utvářejí diferencované způsoby života, je princip dělby práce, zejména pak dělby práce na plně zespolečenštěnou a částečně zespolečenštěnou, na fyzickou a duševní. Je příznačné, že přes značný nárůst skupiny administrativních pracovníků i početných skupin zřízců spjatých terciární sférou neprosadily tyto skupiny — které jsou podle stratifikačních teorií hlavními nositeli obecných norem a hodnot životního stylu — vlastní model životního způsobu. Jádrem, kolem něhož se vytváří jednotný způsob života naší společnosti, jsou především standardy dělnické třídy, fungující ve stále větší míře jako životní vzory jak pro zemědělskou populaci jako celek, tak i pro nemanuální pracovníky zejména nižší kvalifikace.

Postavení dělnické třídy jakožto hlavního subjektu přeměn naší společnosti je tedy klíčové nejen z hlediska utváření naší společnosti jako celku, ale i z hlediska utváření způsobu života. Je proto třeba i nadále věnovat neobyčejně intenzivní pozornost otázkám jejího všestranného rozvoje.

Prameny a literatura

Prameny:

- Archiv Mikrocensu 1967. Bratislava, Sociologický ústav SAV 1967.
Archiv sondy „Průmyslové závody v Praze“ a „Způsob života měst a regionů“. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1979.
Archiv výzkumu „Názory Pražanů na životní prostředí v Praze“. Praha, Ústav marxismu-leninismu UK 1977–1979.

Literatura:

- Blass, G.: *K podmienkam a formám účasti družstevníkov na riadení v súvislosti s ďalším rozvojom koncentrácie a špecializácie výroby v poľnohospodárstve*. In: Sociologie zemědělství. Sborník UVTI 1974, č. 2.
Bláha, J. A.: *Sociologie*. Praha, Academia 1968.
Cambel, S.: *Slovenská agrárna otázka 1944–1948*. Bratislava, Pravda 1972.
Družstevníctví. Praha, ÚRD 1968.
Erdély, E.: *Bata, švec, který dobyl svět*. Praha, Novina 1932.
Filípec, J. — Filipcová, B.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
Filipcová, B.: *Socialistický způsob života a formování socialistické osobnosti*. Nová mysl 1979, č. 11.
Hirschl, M.: *Analýza skupin obyvatelstva s omezenými možnostmi spotřeby v roce 1976*. Výzkumná práce VÚPASZ, řada B, č. 78, Praha 1979.
Horská-Vrbová, P.: *Český průmysl a tzv. druhá průmyslová revoluce*. Praha, Rozpravy ČSAV 1965.
Horská-Vrbová, P.: *K otázce vzniku české průmyslové buržoasie*. Československý časopis historický 1962, č. 2.
Horská-Vrbová, P.: *Kapitalistická industrializace a středoevropská společnost*. Praha, Academia 1970.
Hudečková, H.: *Strídání pracovních skupin v zemědělství a jeho význam pro plánování v zemědělském podniku*. In: Sociologie zemědělství. Sborník UVTI 1974, č. 1.

- Huláková, M.: *Realita, pojetí a výzkum dělnické třídy*. In: Sociologický časopis 1979, č. 1.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociální mobilita v socialistických a kapitalistických zemích*. Sociologický časopis 1978, č. 1.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociálně třídní struktura Československa*. Praha, Horizont 1978.
- Chyba, A. — Tlustý, A.: *Akumulace kapitálu a postavení dělnické třídy za kapitalismu*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1974.
- Kolektiv: *Sociální a profesijní mobilita v zemědělství*. Sociologie zemědělství 1978, č. 2.
- Kollar, R. a kol.: *Vliv krize na rodiny nezaměstnaných dělníků*, Praha, Československý ústav sociální 1933.
- Král, V.: *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích 1938—1945*. I.—III. Praha, Nakladatelství ČSAV 1957—1959.
- Křepeláková, V.: *Struktura a sociální postavení dělnické třídy v Čechách 1906—1914*. Praha, Univerzita Karlova 1974.
- Kvaček, R.: *Historie jednoho roku*. Praha, Mladá fronta 1976.
- Marx, K.: *18. brumaire Ludvíka Napoleona*. In: Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 8. Praha, SNPL 1960.
- Marx, K. — Engels, B.: *Německá ideologie*. In: Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1958.
- Mrázek, O.: *Vývoj průmyslu v českých zemích a na Slovensku od manufaktury do roku 1918*. Praha, SNPL 1964.
- Orlova, E. A.: *Někotoryje poznatělnyje aspekty ponjatija „obraz žizni“*. In: Sovremennye koncepcii urovnja, kačestva i obraza žizni. Moskva, AN SSSR 1978.
- Průcha, V.: *Vývoj reálné mzdy průmyslového dělnictva v předmnichovském Československu*. Revue dějin socialismu 1969, č. 4.
- Reich, E.: *Základy organizace zemědělství Československé republiky*. Praha, Ministerstvo zemědělství 1934.
- Siciński, A.: *Styl życia. Przemiany we współczesnej Polsce*. Warszawa, PWN 1978.
- Svetoň, J.: *Obyvatelstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry 1958.
- Šolcová, M.: *Socialistický způsob života a jeho formování v rodině*. Praha, Horizont 1979.
- Trávníček, Z.: *Sociálně ekonomický vývoj jednotlivých zemědělských družstev*. In: Sociologie zemědělství. Sborník UVTI 1975, č. 2.
- Ullrich, Z.: *Sociální struktura dneška*. In: Boháč, A.: *Populační, hospodářský, ideový a politický dnešek*. Praha, Orbis 1937.
- Urban, O.: *Kapitalismus a česká společnost*. Praha, Svoboda 1978.
- Wesołowski, W.: *Teoria — Badania — Praktyka. Z problematyki struktury klasowej*. Warszawa, PWN 1975.

Резюме

И. Линхарт: Динамика социально-классовой структуры и изменения образа жизни в Чехословакии

Статья подвергает анализу динамику социально-классовой структуры в Чехословакии с точки зрения формирования определенных образцов стиля жизни и условий их континуального и дисконтинуального развития. Для довоенной Чехословакии характерно, что здесь не образовались своеобразные, аттрактивные образцы образа жизни внутри правящего класса и слоев интеллигенции. По этой причине особенно значительную роль в процессе формирования образа жизни правящих классов и мелкой буржуазии сыграли некоторые прослойки государственных служащих и рабочей аристократии. Яркая социально-классовая дифференциация свойственна не только образу жизни, но и его образцам. Фокусом формирования образцов образа жизни был рабочий класс (в частности его промышленное ядро), который оказывал идейное и политическое влияние на значительную часть интеллигенции и обедневших средних слоев.

Социальные преобразования общества, в частности сильная динамика социально-классовой структуры общества, существенно изменили реальный образ жизни и его образцы. Наиболее последовательную континуальность образа жизни можно наблюдать в среде рабочего класса; образ жизни интеллигенции и крестьян связан с традициями довоенного образа жизни в гораздо меньшей степени. Массовой социальной опоры лишен мелкобуржуазный образ жизни, социальным базисом которого служила городская мелкобуржуазия. Тем не менее он до сих пор удерживает некоторые свои позиции, именно благодаря имеющимся мелкопроизводственным функциям семьи (рыночным

и внеерыночным), которые, однако, являются выражением не частной, а личной собственности.

Основные социалистические преобразования общества и тенденции углубляющейся однородности образа жизни являются гарантом того, что ни один класс, и ни одна социальная группа (или индивид) не могут вести образ жизни в духе традиций старого образа жизни, хотя бы так или иначе модернизированный (т. е. «новомещанский», «новокрестьянский» и т. д.). Однако в образе жизни различных классов и слоев заявляет о своем существовании тенденция моделировать те и другие сферы образа жизни согласно исторической традиции, в частности, что касается оценки труда, обеспечением домашнего быта, образцов жизненного уровня социальной предпочтении, межчеловеческих контактов и способов использования свободного времени.

Фокусом формирования образа жизни является в настоящее время — если отвлечься от класса крестьян, занятых в кооперативах, образ жизни которых находится в процессе становления — рабочий класс и интеллигенция. В частности среди рабочего класса формируются в настоящее время модели и стандарты образа жизни, объединяющие широкие слои населения. Однако речь идет уже не о образах образа жизни, носящих отпечаток долговременной депривации рабочего класса в условиях капитализма, а о новом образе жизни, отличающемся относительно широким участием трудящихся в процессе освоения культурного наследия, их политической активностью, развивающимся смыслом для творческих достижений труда (физических и духовных) и классовой сознательностью.

Summary

Linhart J.: Dynamics of Social-class Structure and Changes in the Way of Life in Czechoslovakia

The paper presents an analysis of the dynamics of Czechoslovakia's social-class structure from the aspect of the formation of particular style-of-life patterns, and conditions of their continuity and discontinuity. In pre-war Czechoslovakia no clear-cut, self-contained, attractive way-of-life patterns arose within the ruling class and the intelligentsia. This is why the petty bourgeoisie and some strata of civil servants, inclusive of the working-class aristocracy, were playing a dominant role in the process of constituting the life patterns of the ruling class. Not only the way of life but also its patterns bore the traces of a very clear social-class differentiation. The working class (and particularly its industrial core), influencing a considerable part of the intelligentsia and the pauperized middle classes both ideologically and politically, represented a significant focus of the formation of way-of-life patterns.

The socialist transformations of society and, in particular, the dynamics itself of the society's social-class structure have brought about a conspicuous change in the real image of the way of life as well as in its patterns. The greatest continuity of the way of life may be seen to prevail in the working class, while, in substance, the way of life of the intelligentsia and that of the farmers can be connected with the traditions of the pre-war way of life only with difficulty. Also the bourgeois way of life whose social basis was provided by the urban petty bourgeoisie is at present lacking social support on a mass scale. Yet it continues to maintain certain positions due to the existing small-scale production function of the family (both in and outside the market) which, however, finds expression in reinforcing the continuity of personal and no longer that of private ownership.

The basic socialist transformations of society and the homogenization tendencies asserting themselves in the way of life are a guaranty that today no class, no social group (and no individual) can live in a way derived from the tradition of old ways of life subjected to partial modernization (the so-called neo-bourgeois, neo-farmers', etc., styles of life). Nevertheless, in the way of life of different classes and strata there appears a tendency to model partial spheres of the way of life in harmony with historical tradition — this concerns particularly values of work, work in the household, models of forming the way of life, sociopreferential and interhuman contacts, and ways of leisure utilization.

In our time, the working class and the intelligentsia represent significant foci of the formation of the way of life — besides the class of co-operative farmers whose style of life is only just being formed. It is particularly the working class within which models and standards of a way of life unifying broad population strata are nowadays taking shape. What is involved here, of course, are no longer models of a way of life affected by the long-lasting deprivation of the working class under the conditions of capitalism, but a new style of life characterized by a relatively broad participation in cultural life, political activity, a developed sense for the creative values of work (both manual and intellectual), and class consciousness.

Poznámky k určení úlohy a místa politické aktivity ve způsobu života

FRANTIŠEK ZICH

Úvod

Revoluční přeměny společnosti, přeměny všech jejích složek jsou současně procesem tvorby socialistického způsobu života. Význam formování a vývoje socialistického způsobu života vyvolává všestrannou pozornost. Poznání této oblasti je však mimořádně náročné, neboť způsob života představuje mnohostranný komplex jevů a procesů se složitou vzájemnou determinací a dynamikou. Výzkum a odhalení zákonitostí vytváření způsobu života má velký význam pro prohloubení řízení společnosti. Vystupuje do popředí zejména v souvislosti s nutností komplexního řízení, jež musí respektovat všechny základní, podstatné souvislosti řízených procesů. Kategorie způsobu života v tomto směru má značný teoreticko-metodologický význam právě pro svou relativní ucelenost a konceptuálnost. Současně je nezbytné dostatečně podrobně poznat reálný způsob života naší společnosti jako celku i jejích základních třídně sociálních skupin.

Stav výzkumu životního způsobu

Pozornost, kterou marxistická společenská věda věnuje zkoumání procesů tvorby socialistického způsobu života je dána aktuálností a významem této problematiky. Vystupuje do popředí zejména v souvislosti s budováním rozvinuté socialistické společnosti. Formování socialistického způsobu života je náročný a komplikovaný úkol, jehož vědecká reflexe je jedním z gnoseologických předpokladů prohlubování optimalizace a cílevědomosti řídicích procesů ve všech oblastech společenského života. Zkoumání tvorby socialistického způsobu života je obtížné také proto, že dosud není dostatečně rozpracován teoreticko-metodologický aparát této problematiky, zvláště ve vztahu k jeho empirickému zkoumání. Řada prací, jež se v naší i zahraniční literatuře věnuje otázkám způsobu života, je orientována převážně na teoretické vymezení pojmu.⁽¹⁾

Z tohoto zorného úhlu je nutné posuzovat stav rozpracovanosti teoreticko-metodologických přístupů k řešení kategorie způsobu života.

Ještě složitější situace se nám jeví v oblasti empirického sociologického zkoumání životního způsobu, v němž dosud převažují spíše parciální přístupy (například zkoumání volného času, pracovní či jiné aktivity lidí, časového rozpočtu apod.). Příčiny tohoto stavu jsou podle našeho názoru v již zmíněném nedostatečně propracovaném pojetí kategorie *způsobu života* v oblasti marxistické teorie. Práce, které byly publikovány, se v podstatě shodují v konstato-

(1) Mezi zajímavé a pro oblast empirického zkoumání způsobu života inspirující československé práce je možno zařadit například studii I. Hružy [1979] a B. a J. Filipcových [1977].

vání, že způsob života lidí je struktura činností (životních), jimiž lidé naplňují svůj čas, svůj život. Toto vymezení doplňují zdůvodněním rozhodující úlohy výrobního způsobu pro charakter konkrétně historické podoby způsobu života, popřípadě se dále zabývají vlivem ostatních faktorů a podmínek na formování způsobu života. Tyto teoreticko-metodologické práce jsou bezesporu přínosné. Sehrály zvláště významnou úlohu v nezbytném vyvracení různých nemarxistických přístupů k chápání způsobu života, prezentujících zpravidla normativisticko-idealistické postuláty jeho vymezení, jeho nedialektické, statistické popisování apod.(2)

V pracích marxistických autorů nacházíme současně podněty i formulace úkolů dalšího, hlubšího zkoumání zákonitostí tvorby socialistického způsobu života. V oblasti konkrétního marxistického sociologického výzkumu jde podle našeho názoru především o tyto úkoly:

1. Zjištění dynamické struktury činností lidí a vzájemných vazeb mezi nimi, charakterizující jejich současný životní způsob, diverzifikovaný podle rozhodujících třídně sociálních skupin, spojené se zjištěním obsahu funkce a s hodnocením společenského významu jednotlivých činností. Nejde tedy pouze o časový snímek (i když je patrně důležitým metodickým prostředkem), který poskytuje příliš hrubou kategorizaci času, ale o hodnocení činností lidí z hlediska fungování a rozvoje společenského systému i z hlediska podmínění obsahu činností historicky určujícími souvislostmi.

2. Druhým okruhem úkolů je podle našeho soudu bližší poznání mechanismů determinace životního způsobu rozvíjejícím se výrobním způsobem. Jde o poznání souvislostí mezi obsahem, strukturou, návazností, pravidelností činností lidí a rozvojem výrobních sil a socialistických výrobních vztahů, právě tak jako o poznání aktivní úlohy a forem působení socialistických výrobních vztahů na tyto činnosti.

Význam politických činností při formování způsobu života

Proces tvorby života je složitý a nemá přímočarý charakter. Nelze jej jednoduchým způsobem odvodit ze základních podmínek života společnosti. Pochoopení jeho komplikované determinace předpokládá analýzu vztahu způsob výroby — způsob života, v němž funguje řada zprostředkujících mezičlánků. Je například nezbytné zkoumat úlohu nadstavby vůči základně, úlohu subjektivního činitele v těchto procesech, funkci potřeb a zájmů lidí, morálních hodnot, a to nejen jako faktorů, jež ovlivňují způsob života, ale i jako jeho výsledků. Jde o náročné úkoly, jež vyžadují komplexní dlouhodobý výzkumný plán s řadou empirických šetření.(3)

(2) Zajímavá je studie R. Růžičky informující o přístupech k pojetí způsobu života v sovětské literatuře. Upozorňuje na rozmanitost pohledů a přístupů k pojmovému vymezení tohoto jevu a zdůrazňuje nutnost dialekticko-materialistického pojetí problému [viz Růžička 1979: 196].

(3) Velmi cenné poznatky v tomto směru přinesl například výzkum *Životní způsob Pražanů*, uskutečněný kolektivem pracovníků v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV.

Právě v této souvislosti pokládáme za velmi významné zkoumání politické činnosti lidí. Nepopíráme přitom samozřejmě úlohu ostatních faktorů působících na tvorbu způsobu života. Ve vztahu k rozvoji společnosti jsou však rozhodující takové činnosti, které bezprostředně vyplývají ze společenské základny, z výrobních vztahů jí odpovídajících, ze zájmů rozhodujících třídních subjektů.

Politická činnost jednotlivců, skupin, tříd je v konečné instanci dána jejich ekonomickými zájmy. Konkrétní chování sociálních subjektů však může být a často také je dosti rozdílné, podléhá krátkodobým vlivům, je zprostředkováno ideologickými faktory apod. Souvisí to se složitou zprostředkovaností, jíž se ekonomický základ života tříd, skupin i jednotlivců prosazuje jako dlouhodobě působící zákonitost.

Specifický charakter politických činností ve způsobu života lidí je tedy dán především tím, že jsou to činnosti, jimiž lidé realizují své konečné ekonomicky determinované třídní zájmy. V socialistické společnosti, v podmínkách existence neantagonistických tříd, má ve všech oblastech rozhodující úlohu politická aktivita dělnické třídy, jak to plyne z postavení této třídy ve výrobních vztazích. Prostřednictvím politických činností, které jsou cílevědomě řízeny a umocňovány předvojem dělnické třídy – (komunistickou stranou, ovlivňuje tato třída všechny zásadní společenské procesy. Politická činnost dělnické třídy má tedy rozhodující význam v cílevědomém budování rozvinuté socialistické společnosti. Prostřednictvím politické praxe (činnosti) uplatňuje dělnická třída svou vedoucí úlohu vůči ostatním třídám a sociálním skupinám. Současně v této praxi dochází k sebereflexi třídy, k prohloubení poznání vlastního postavení a úlohy, možností, úkolů, cílů atd. Význam rozvoje politické aktivity třídy jako celku, všech jejích oddílů i jednotlivých dělníků je tedy značný.

Také politické činnosti ostatních sociálních skupin ve společnosti budující rozvinutý socialismus (především družstevních výrobců a vrstvy inteligence a zaměstnanců) jsou důležité. V podmínkách neantagonistických výrobních vztahů je obsah těchto činností velmi blízký činností dělnické třídy. V rámci politického systému tyto základní sociální celky spolupracují pod vedoucím a určujícím vlivem dělnické třídy. Mezi nejzajímavější témata zkoumání procesů formování socialistického způsobu života proto bezesporu patří výzkum procesů rozvoje politické aktivity dělníků v rámci politického systému socialistické společnosti.

Pojem politická činnost a její empirický výzkum

Z výše naznačených východisek plynou pro sociologický výzkum rozvoje politické činnosti pracujících jako nedílné součásti formování socialistického způsobu života důležité metodologické závěry. Koncentrují se do problému vymezení pojmů „politická činnost“, „politická aktivita“ a dále do otázek rozpracování těchto pojmů do systému znaků pro empirické sledování.

Tradičně (i v odborných publikacích) je politická aktivita chápána značně zjednodušeně. Předně se nedůsledně používá samotných pojmů aktivita a činnost. Pojmem aktivita se rozumí často nejen činnost, ale vyjadřuje se jím zpravidla stupeň, intenzita provozování činností určitého druhu, či vztah, postoj určitého subjektu k nějaké skutečnosti. Domníváme se, že by bylo vhodné rozlišovat význam obou pojmů: Činnost chápat ve smyslu přímého působení subjektu na nějaký předmět a aktivitou rozumět vlastnost subjektu vyjadřující

intenzitu realizace určitých činností, spojenou s hodnocením jejich významu. (4)

Politická činnost bývá pak dále v té či oné míře nesprávně směřována s ostatními sociálními a pracovními činnostmi. Zaměřuje se často vlastní činnostní stránka určitého procesu za její výsledný efekt. Je skutečností, že pracovní i ostatní sociální činnosti lidí mohou mít a většinou mají politický význam nebo alespoň určitý politický aspekt. Ztotožňovat však tento význam s vlastní politickou činností je nesprávné. Při vymezení politické činnosti je třeba vyjít z obecného chápání pojmu činnost. Lidský čin, uvádí V. Seiler, „je jednotou dialektického působení jeho prvků, a to cíle, prostředku a předmětu (respektive výsledků)“ [Seiler 1974: 12]. Domníváme se, že jedině při respektování významu všech těchto složek lidského činu je možné činnost lidí určitým způsobem hodnotit a klasifikovat. Nemůže jít pouze o výsledek, ale také o ostatní složky lidské činnosti, včetně charakteru samotného subjektu a jeho cílů.

Lidské činnosti jsou různého druhu, mají různý obsah, funkci a efekt. Jsou to nástroje přeměny světa, působení na přírodu, tvorby užitečných hodnot, uspokojování i tvorby potřeb. Nemají pouze jeden jednoznačný význam. Člověk jako součást složitého sociálního systému, jako průsečík společenských vztahů svým aktivním působením na jakýkoli předmět mění nejen tento předmět sám o sobě, ale současně i sama sebe, své vztahy k jiným lidem, podílí se na změnách v celé společnosti. Z toho je zřejmé, že žádná lidská činnost sama o sobě nemá jen jediný význam, ale plní také další funkce, má různé významy a hlavní a vedlejší efekty. Přesto z řady lidských činností můžeme vydělit takové, které jsou obecně shodné svým obsahem, funkcí a efektem. Je to například pracovní činnost, vzdělávací činnost, zábavné činnosti atd.

Při vymezování obsahu politické činnosti lidí je třeba vyjít z marxistického chápání pojmu politika. Není zde místo na rozsáhlejší osvětlení tohoto mnohознаčného a mnohohrstevnatého jevu. Ostatně právě tato složitost a komplexnost politiky a jejího fungování ve společnosti je také jednou z příčin mnohознаčného výkladu pojmu politická aktivita. Připomeňme proto především, co tvoří podstatu politiky jako složitého společenského jevu. V. I. Lenin, který se hluboce teoreticky i prakticky zabývá problematikou politického života společnosti, píše: „Politika je koncentrovaný výraz ekonomiky“ [Lenin 1955: 70]. Na jiném místě uvádí, že politika je poměr mezi třídami [Lenin 1955: 80]. Podobný závěr můžeme vyčíst i z prací K. Marxe a B. Engelse.

Z marxistického vymezení politiky tedy můžeme odvodit i podstatu politické praxe a každé politické činnosti. Je jí působení určitého třídního subjektu (nebo jeho části, instituce apod.) na jinou třídu, sociální skupinu či jednotlivce. Cílem tohoto působení je prosazení vlastních zájmů. V souladu s mnohознаčnou, komplexní a masovou povahou politiky jsou i formy prosazování těchto třídních zájmů velmi rozmanité, což samozřejmě souvisí také s rozmanitostí projevů a forem vlastní politické činnosti.

V souladu s tímto chápáním politiky je nutno přistupovat i k vymezování politické činnosti lidí. Jsou jí takové lidské činnosti, které obsahují politicko-organizační a ideologické působení lidí na jiné lidi. To znamená, že cíle

(4) Je přirozené, že toto rozlišení nelze ve všech souvislostech důsledně dodržet, že významy obou pojmů se v konkrétních případech prolínají. V pracích sovětských autorů se v této souvislosti používá pojmů „dějatelnost“ a „aktivnost“. Viz práci M. Jovčuka a L. N. Kogana [1974: 39].

a prostředky tohoto působení vyplývají v konečné instanci z třídních zájmů. I když bezprostředním předmětem působení mohou být různé politické instituce nebo vztahy, je třeba vidět, že cílem tohoto působení je především prosazení zájmu ve prospěch (či na úkor) určité třídy. Z toho je rovněž zřejmé, že charakter politické aktivity je závislý na konkrétně historické podobě dané společnosti/ především na tom, která společenská třída je vládoucí, v zájmu které třídy fungují rozsáhlé politické a ostatní instituce.

Cíle, jichž chce určitý třídní subjekt prostřednictvím politické činnosti dosáhnout, mohou být z hlediska stávajícího politického uspořádání společnosti pozitivní (v případě, že usilují o rozvoj tohoto systému), nebo negativní (směřují-li k jeho negaci, nebo brzdí-li jeho optimální fungování). Je zřejmé, že v podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti v důsledku působení různých retardačních vlivů existují obě orientace politické aktivity lidí. Můžeme se setkat nejen s převažující pozitivně orientovanou politickou aktivitou, tj. takovou, která prohlubuje procesy budování socialismu a socialistického způsobu života, ale i s politickými činnostmi, které tento proces brzdí, směřují proti němu. To se pak odráží v současném způsobu života naší společnosti, v určité nevyváženosti životních aktivit některých lidí a sociálních skupin, v diferenciaci způsobu života ale i v některých negativních efektech (výsledcích) této aktivity. (Jde například o existující maloměstské tendence, ale patří sem i lhostejnost vůči společenským záležitostem, nevyužívání pracovní doby, nekritičnost atd.) Pozitivní politická aktivita v socialistické společnosti jako zákonitý, prohlubující se proces se v neefektivnější podobě může uplatňovat pouze ve složkách politického systému společnosti, který je veden předvojem dělnické třídy — komunistickou stranou. Tato aktivita je současně předpokladem rozvoje politického systému.

V podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti je možné politickou aktivitu lidí konkrétně identifikovat v politicko-organizačnické a ideologické praxi v rámci stranických organizací, dále ve společenských organizacích Národní fronty, v rámci fungování státních orgánů národních výborů a jejich komisí. Dále se projevuje účastí na řízení výrobních procesů, připomínkami v systému výrobních porad apod. Vedle toho můžeme identifikovat i „neinstitucionální“ politickou aktivitu, a to například v podílu na tvorbě a ovlivňování veřejného mínění, v rámci lokálních společenství a malých skupin apod.

Zkušenosti s empirickým zkoumáním politické aktivity lidí

Náročnou otázkou při sociologickém zkoumání politické aktivity lidí a jejího místa v procesu formování socialistického způsobu života je již zmíněný problém jejího empirického zjišťování. Setkáváme se zde téměř tradičně s redukcionistickými přístupy. Politická (nebo sociálně politická) aktivita je zpravidla měřena členstvím lidí v různých organizacích a jejich funkcemi, v lepším případě účastí nebo aktivitou na schůzi apod. Někdy se setkáváme se značně globálním zjišťováním sociálně politické aktivity, například v souvislosti s hodnocením práce organizací. Mluví se o vysoké, nebo naopak malé aktivitě organizace, členů atd., aniž se vůbec blíže specifikuje, co se touto aktivitou rozumí a jakým způsobem byla zjišťována. Toto pojetí, jak jsme se zmínili již výše, není vhodné pro analýzu funkcí politické aktivity. Pro vědecký výzkum úlohy politických činností lidí, skupin a tříd v procesu formování socialistického životního způsobu jsou tyto postupy zjišťování naprosto nedostatečné. Z pouhého členství v organizaci je možné usuzovat na politickou aktivitu jen velmi

přibližně, už vůbec nic nelze říci o jejím obsahu, funkcích a efektu, neboť členství samo o sobě vlastně činností není, je spíše podmínkou pro její existenci a rozvoj.

Zjišťování a měření sociálně politické aktivity lidí je však značně obtížné, zvláště má-li být postižena její intenzita, zaměření, efekt a popřípadě motivace. V námi provedeném sociologickém výzkumu politické aktivity dělnické třídy⁽⁵⁾ jsme učinili pokus zjišťovat tuto aktivitu podrobněji. Zaměřili jsme se na reflexi vlastního obsahu politické aktivity, tj. na identifikace činností, jejichž obsahem je alespoň částečně politicko-organizační či ideologická práce. Bylo použito celkem 64 identifikačních otázek, jimiž jsme zjišťovali aktivitu dělníků. Indikační otázky postihovaly jak oblast, v níž je jádro politické aktivity, tak i aktivitu v zastupitelských orgánech, společenských organizacích, účast na řízení, jakož i některé aspekty pracovní aktivity. Záměr mimo jiné počítal se zjištěním intenzity sociální a politické aktivity dělníků, souvislostí práce, kvalifikace apod. Dále šlo o zjištění konzistentnosti pracovní, sociální (činnost v rámci společenských organizací) a politické aktivity z hlediska ucelenosti jednání člověka.

Měření aktivity pomocí otázek v dotazníku skrývá nebezpečí subjektivistického zkreslení v důsledku možných tendenčních odpovědí respondentů. Proto byl použit kontrolní instrument, v němž byla aktivita zkoumaného dělníka posouzena zodpovědným funkcionářem základní organizace strany. Byla prokázána statisticky významná korelace mezi tímto hodnocením aktivity dělníka a zjištěním aktivity pomocí otázek v dotazníku. To nás do velké míry utvrzuje v přesvědčení o možnostech zjišťování stupně aktivity touto metodou.

Indikátory pro jednotlivé oblasti byly sestaveny tak, aby postihovaly předpokládané kontinuum, tedy aby umožňovaly měřit intenzitu příslušné aktivity. Tak například aktivita v rámci komunistické strany byla měřena na škále, v níž nejnižší stupeň byl indikován faktem členství, další účastí a aktivitou na schůzích, podílem na tvorbě usnesení, na jejich realizaci a prosazování politiky strany. (Některé problémy, které se v této souvislosti objevují, tj. zejména poznávací hodnota jednotlivých indikátorů, jejich návaznost a jednoznačnost, tedy fakticky možnosti jejich použití pro konstrukci škály, jsou předmětem dalšího ověřování.) Podobným způsobem byly voleny indikátory i pro další oblasti projevu sociálně politické aktivity (aktivita v místě bydliště, ve volených orgánech a komisích národních výborů apod.).

Tento způsob měření sociálně politické aktivity umožnil posoudit její strukturu a intenzitu u zkoumaných souborů dělníků vybraných průmyslových závodů. Přinesl zajímavé poznatky například o konzistentnosti jednotlivých typů aktivity podle místa projevu a o některých faktorech, jež formují tuto aktivitu. Otevřenou otázkou zůstávají však další problémy empirického měření úlohy politické aktivity v současném životním způsobu dělníků. Je to především problém výsledného efektu politických činností, který podle našeho soudu je konečným kritériem posouzení významu jakékoliv činnosti. V obecné rovině úvah se nabízí několik možností zjišťování efektu politické činnosti. Může být

(5) Uvedený výzkum je součástí výzkumného úkolu *Zákonitosti rozvoje politické aktivity průmyslových dělníků při růstu vedoucí úlohy dělnické třídy v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR* katedry VK VŠP ÚV KSČ, který je součástí řešení tématu č. 6 JPSV. Byl proveden v roce 1978 v záměrně vybraných výrobních kolektivech průmyslových závodů. Výběrový soubor činil na 600 respondentů z řad dělníků.

zjišťována v rovině plnění pracovních úkolů, dosahování stanovených cílů, dále také na základě poznání akceschopnosti stranické nebo společenské organizace, morálně politické vyspělosti pracovního nebo jiného kolektivu apod. Je ovšem zřejmé, že tato obecná hlediska neumožňují dostatečně exaktně posoudit aktivitu jednotlivců. Úroveň plnění pracovních úkolů, úroveň řídicí práce atd. jsou současně podmínkami pro rozvoj sociálně politických činností jednotlivců. Jde tedy na jedné straně o předpoklad a současně i o efekt činností, jež se mohou realizovat jen za existence těchto určitých předpokladů.

Sociologické zkoumání úlohy sociálně politických aktivit v procesu formování socialistického způsobu života prokázalo vzájemné souvislosti politických aktivit a ostatních aktivit ve struktuře životních činností. V kvantitativním aspektu (v časovém rozpočtu) se to projevuje pouze částečně. Mnohem výrazněji je to patrné na vlivu politických činností na ostatní činnosti. Vyplývá to z porovnání vývoje politicky aktivních dělníků na jedné straně a málo aktivních na straně druhé. Zatímco u politicky aktivních zjišťujeme například ve sféře volného času výraznější orientaci na společenské činnosti, u neaktivních se objevují spíše tendence k činnostem rodinného typu. Podobná souvislost je patrná při srovnání vlastní politické aktivity s aktivitou v oblasti společenských a zájmových organizací a s aktivitou pracovní, do níž zahrnujeme i účast na řízení v oblasti výroby v rámci závodu (výrobní porady ap.). Jinými slovy, politicky aktivní dělníci se liší od neaktivních vyšší aktivitou i v ostatních sférách.

Analýza dalších souvislostí sociálně politických aktivit je rovněž zajímavá. Běžně se například uvádí významný vliv faktorů vzdělání na stupeň a rozvoj sociálních i politických činností a na celkovou politickou aktivitu vůbec. Domníváme se, že tento závěr je poněkud zjednodušující právě ve vztahu k úloze politické aktivity dělníků. Současně je do určité míry poplatný i povrchnímu chápání politické aktivity pro potřeby empirické reflexe v důsledku zjednodušeně stanovených ukazatelů. Nelze samozřejmě nevidět kvantitativní i kvalitativní rozdíly v sociálně politické aktivitě například inteligence a dělníků. Jsou logickým důsledkem rozdílného postavení lidí ve společenské dělbě práce, rozdílného obsahu této práce i přípravy k jejímu výkonu, což implikuje i předpoklady pro další odlišné činnosti člověka. Tomto případě však nelze postupovat cestou prosté komparace jednotlivců z rozdílných sociálních skupin. Takové srovnání je metodologicky nesprávné, neboť se fakticky srovnává nesrovnatelné. V rovině analýzy sociálně politických činností různých sociálních skupin je nezbytné opustit statisticko-strukturní přístup, který je založen na popisu základní jednotky (člověka) a sumace zjištěných údajů v rámci příslušných souborů, statistických tříd. Statisticko-strukturní popisy v tomto případě neumožňují proniknout hlouběji k systémovému, dynamickému pojetí společnosti a jejích relativně samostatných částí, neumožňují chápat tyto části jako celostné sociální systémy, které ve vztahu k jiným podobným systémům vystupují právě jako relativně samostatné, ucelené objekty. I když se lidská aktivita projevuje koneckonců v činnostech jednotlivců, jsou organické sociální celky rozhodující pro určování těžiště a směru společenského pohybu. Jinými slovy, dělnická třída vystupující jako celostní sociální systém je tvořena takovými podsystémy a prvky, které umožňují znásobení každé aktivity jednotlivce. Ve svém celkovém působení tento systém pak překonává některé negativní vlivy a podmínky bránící optimálnímu fungování jeho jednotlivých prvků.

Rozhodujícím prvkem celostního sociálního systému — dělnické třídy — je její politický předvoj, komunistická strana, která svým rozsahem a významem překonává hranice třídy a je základem projevů politické aktivity a pro-

sazování třídních zájmů v mnohem intenzivnější a umocněnější podobě. Právě výstavba celostního systému třídy umožňuje překonat historickou omezenost podmínek pro rozvoj aktivity všech členů třídy.

Podle našeho soudu je třeba úlohu vzdělání posuzovat právě z tohoto hlediska. Vzdělání je bezesporu nástrojem zvyšování sociálně politické aktivity příslušníků dělnické třídy i předpokladů pro ni, nemůže však být nástrojem jediným ani rozhodujícím, neboť obsah vzdělání je koneckonců závislý na potřebách rozvoje základních společenských procesů. Funguje především jako prostředek výchovy k funkční kvalifikaci, je tedy také vždy konkrétně historicky limitovaný a má — byť i velmi významnou — především zprostředkující úlohu.

Závěr

Z uvedených poznámek k úloze politických činností a celkové politické aktivity při formování způsobu života je zřejmé, že právě tento typ lidské činnosti je pro svou komplexnost a koncentrovanost velmi obtížně teoreticky a zvláště pak empiricky identifikovatelný. Nezbytnost měření sociálních aktivit lidí pro potřeby vědecké analýzy vede k používání především statistických postupů a metod sociologického výzkumu. Výzkumné zkušenosti však již ukazují, že tyto postupy nemohou vést k odhalení zákonitostí rozvoje socialistického způsobu života, nebudou-li realizovány v organické jednotě s teoretickými principy vycházejícími z metodologie materialistické dialektiky. Cesty dalšího zkoumání úlohy jednotlivých typů lidských aktivit při formování způsobu života jsou tedy určeny teoreticko-empirickou metodou marxistické sociologie.

Literatura

- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
Hrůza, I.: *Formování a vývoj socialistického způsobu života*. Praha, materiál katedry VK VŠP ÚV KSČ 1979.
Jovčuk, M. T. — Kogan, L. N.: *Sovětskaja socialističeskaja kul'tura*. Moskva, Politdob 1974.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 32. Praha, Svoboda 1955.
Růžicka, R.: *K pojetí způsobu života a podmínek života v současné sovětské literatuře: přístupy, závěry, konsekvence*. Sociologický časopis 1979, č. 2.
Seiler, V.: *Struktura lidského činu*. Bratislava, Pravda 1974.

Резюме

Ф. Зих: Замечания к определению роли и места политической активности в образе жизни

Статья касается проблематики, рамки которой определены ролью политической активности людей в процессе формирования образа жизни социалистического общества.

В первой части статьи показывается сложность и динамика процесса формирования образа жизни. Подчеркиваются методологические трудности, связанные с эмпирическим исследованием образа жизни, которые вытекают из недостаточной разработанности этой проблематики в общетеоретическом плане.

Далее подчеркивается значение политической деятельности для социальных процессов, в частности для процесса формирования социалистического образа жизни. В связи с данной проблематикой делается попытка уточнить понятие политической активности. Показывается неоднозначное понимание содержания понятия политическая активность, его смешивание с политическим значением трудовых и других социальных деятельностей. Во избежание этих неясностей проводится различие между понятием политическая деятельность, содержание которой составляет воздействие определенного политического субъекта на тот или иной социальный объект, и понятием политическая активность, которое выражает свойство определенной деятельностью, связанной с оценкой значения этой деятельности. Политическая активность людей выводится из

сущности политики, которая усматривается в экономически детерминированном отношении социальных классов. В условиях строительства развитого социалистического общества можно выявить положительную политическую активность людей в политико-организаторском и идеологическом труде, в пределах его политической системы, в участии в управлении производством и т. д.

Затем в статье приводятся данные методологического опыта в некоторые результаты эмпирических исследований политической активности трудящихся. Политическая активность измерялась 64 индикаторами в анкете, познавательная ценность которой в целом подвергалась обсуждению непричастными наблюдателями за поведением опрошенных. Была установлена сильная корреляция между тем и другим способом оценок активности.

Результаты показывают статистически значимую конзистенцию активности людей. Те, которым свойственна интенсивная активность в политической области, сильно активны и в трудовой и общественной сферах. Кроме того удалось выявить явную связь между образом жизни людей и степенью их политической активности.

В общем исследование показали, что несмотря на многие до сих пор нерешенные методологические вопросы, можно, идя по этому пути, изучать политическую активность людей, равно как и функцию политической деятельности в процессе формирования образа жизни.

Summary

Zich F.: Comments on the Definition of the Role and Position of Political Activity in the Way of Life

The present paper comments upon problems connected with defining the role of the people's political activity in the process of forming the way of life in a socialist society.

In the first part, the complexity and dynamics of the process of forming the way of life are briefly discussed. Methodological difficulties involved in the empirical way-of-life research ensuing from an insufficient elaboration of this problem area on the theoretical level are pointed out.

The paper goes on to stress the significance of political activities in social processes, particularly in the process of forming the socialist way of life. The discussion about these problems is followed by an attempt at defining the concept of political activity with more precision. Attention is drawn to the ambiguous conception of the content of the concept "political activity", to its confusion with the political relevance of working and other social activities. This is why distinction is made between the concept "political action" whose content is the influence exerted by a particular political subject upon a social object, and the concept "political activity" designating the subject's quality expressing the intensity of performing certain activities, connected with the evaluation of their significance. The political activity of people is derived from the substance of politics considered to lie in the economically determined inter-class relation. Under the conditions of building up a developed socialist society, the people's positive political activity may be identified in the politico-organizational and ideological work performed within the framework of the components of its political system, in the participation in the management of production, etc.

In the following part, the methodological experience and some results obtained by the empirical research into the working people's political activities are briefly referred to. Political activity was measured by 64 questionnaire indicators whose cognitive value as a whole was evaluated by unconcerned observers of the respondents' behaviour. A high correlation was ascertained between both ways of evaluating activity.

The results reveal a statistically significant consistency of the activity of people. Those who are markedly active in the political area are also strongly active in the working or social sphere. Further, a significant relation between the people's way of life and the level of their political activity was found to exist.

In general, the research proved the possibility to examine, in this way, the political activity of people as well as the function of political actions in the process of forming the way of life.

Súčasnú úsilie orgánov spoločenského riadenia o včlenenie spôsobu života obyvateľstva do sféry spoločenského plánovania a riadenia súvisí s radom príčin. Za rozhodujúcu z nich treba pokladať vzrast úlohy subjektívneho faktora v procese reprodukcie spoločenského života, ktorý vyvoláva čoraz naliehavejšiu potrebu cieľavedomého regulatívneho prístupu k subjektívnym zdrojom a momentom spoločenského pohybu. Pozornosť sa sústreďuje týmto smerom najmä preto, že spôsob života tvorí dôležitý priesečník subjektívnej motivácie a objektívnej determinácie spoločenskej aktivity obyvateľstva a spolu s tým aj empiricky sledovateľný a regulovateľný praktický prejav jeho životných názorov, zámerov a orientácií.

Zdokonaľovanie spôsobu života obyvateľstva spoločenským riadením stáva sa dnes dôležitým nástrojom riešenia závažných sociálnych problémov socialistickej spoločnosti, znižovania hladiny konfliktnosti každodenného života, zvyšovania úrovne a kvality života, upevňovania sociálnej istoty a rozvíjania životnej spokojnosti obyvateľstva. Optimalizačné zásahy do spôsobu života obyvateľstva majú všestranne pozitívne spoločenské účinky a výdavky na ne sa rýchlo vracajú v ekonomických a sociálnych efektoch, ktoré prinášajú uvoľnením rozsiahlych rezerv spoločenskej aktivity, iniciatívy a angažovanosti pracujúcich.

Cieľavedomým utváraním socialistického spôsobu života podchytuje spoločenské riadenie podmienky funkčnej integrácie a kontinuálnej organizácie životných činností obyvateľstva, ktoré bezprostredne ovplyvňujú povahu, smer a tempo objektívnych spoločenských procesov, a tým aj celkové fungovanie spoločenského systému.

Pre cieľavedomé riadenie rozvoja socialistického spôsobu života má význam nielen zlepšovanie vonkajších životných podmienok obyvateľstva, ale aj priama optimalizácia jeho životných činností, ich foriem a štrukturálnych väzieb. Vzťahy, zjednocujúce rozličné životné prejavy sociálnych subjektov v celok, majú podstatný vplyv na súhrnný ľudský a spoločenský zmysel daného spôsobu života. Na rozdiel od hľadiska „kvality života“ upriamuje hľadisko „spôsobu života“ pozornosť práve na túto vzťahovú previazanosť rozličných životných kvalít sociálnych subjektov, požaduje skúmanie vzájomnej interakcie životných činností týchto subjektov, ich zákonitostí a účinkov, ktoré vyvolávajú v hodnotových orientáciách obyvateľstva, v prioritách a proporciách životných prejavov sociálno-triednych skupín, na základe ktorých možno predvídať trendy vývinového smerovania životného procesu obyvateľstva a hodnotiť ich zmysel v konfrontácii s programovými cieľmi socializmu.

Na rozdiel od faktických zmien v životnom procese obyvateľstva, ktoré sú dosiahnuteľné cestami rezortného riadenia v jednotlivých oblastiach spoločenského života, vyžaduje si uskutočnenie štrukturálnych zmien v spôsobe života obyvateľstva osobitný komplexný prístup, vytvárajúci v systéme a procese spoločenského riadenia novú špecifickú dimenziu.

Opustenie praxe partikulárnych zásahov do životného procesu sociálnych subjektov a prechod k jeho sústavnému komplexnému riadeniu vyžaduje predovšetkým sformulovať perspektívny program rozvoja socialistického spôsobu života, premyslieť formy začlenenia problematiky spôsobu života do sústavy spoločenského riadenia, zaradiť ho do mechanizmov plánovania a vyriešiť napokon aj organizačné otázky praktickej realizácie vytýčeného programu.

Niektoré z uvedených úloh sa nachádzajú v stupni značnej rozpracovanosti, iné stále ešte čakajú na svoje riešenie. Jednou z takýchto úloh je rozpracovanie sústavy modelov socialistického spôsobu života, poskytujúcich jednotné koncepcné východisko pre jeho analýzu, prognózovanie, programovanie a vlastné riadenie.

1. Modelovací prístup k spôsobu života

V kontexte vedeckého poznania spôsobu života vystupuje modelovací prístup na samom okraji jeho teoretickej analýzy ako svojbytná forma uplatnenia teoretických poznatkov v empirickom a aplikovanom poznaní spôsobu života. Tvorba modelov je zvláštnym prípadom využitia teoretických poznatkov pri riešení problémov celkového poznania a riadenia spôsobu života a v tomto zmysle ju možno označiť za spojovací článok medzi teóriou, skúsenostným a aplikovaným poznaním a samou praxou.

Sprostredkujúcu úlohu plní však modelovanie aj v opačnom smere a modely spôsobu života slúžia preto tiež ako významné prostriedky generalizácie, organizácie a včleňovania výsledkov empirického poznania do ústavy teoretického poznania.

Vo väčšine názorov na podstatu modelovania prejavuje sa v tomto smere značná obozretnosť. Z jednej strany sa zdôrazňuje gnozeologická špecifickosť modelov, ktoré nemožno chápať ako „obrazy“ modelovaných objektov, z druhej sa zvažuje objektívnosť výpovednej hodnoty modelov, pokiaľ sa chápu ako súhrn poznatkov. „Model je (v našom chápaní)“, píše napríklad A. A. Zinovjev a I. I. Revzin, „iba prostriedok získavania poznatkov (obrazov objektov vo filozofickom zmysle), ale sám sa nekryje s týmito poznatkami. Pomocou modelu sa dá rozvinúť teória určitej oblasti objektov, ale daný model sám nie je ešte teóriou, a to ani vtedy nie, keď je matematickou konštrukciou. Model je názorný v tom zmysle, že sa vníma ako zvláštny objekt; i znaky v matematických výrazoch sa tak vnímajú. Nie je však názornou analógiou objektu vo filozofickom zmysle tohto slova“ [Zinovjev — Revzin 1967: 13].

Modelovanie spôsobu života je nepochybne v prvom rade tvorbou prostriedkov ďalšieho rozvíjania jeho faktického obsahového poznania. Bolo by však krátkozraké popierať, že z obsahového hľadiska prinášajú modely novú organizáciu a štrukturáciu jestvujúcich poznatkov, ktoré nesporne predstavujú heuristickú kvalitu a teda samé o sebe nový poznatok všeobecnej povahy.

Autonómnou poznávaciu hodnotu prisudzuje logickým modelom (tj. „formálnym“, ideálnym alebo znakovým modelom, na rozdiel od materiálnych) aj J. Forrester. Podľa neho je každý myslený obraz skutočnosti svojou podstatou modelom a v tomto zmysle predstavuje teda aj každý model účelovo zjednotený obraz skutočnosti.

Myšlienkové modely individuálneho vedomia nie sú však vzhľadom na svoju psychickú sprostredkovanosť veľmi dokonalé. „Myšlienkový model“, ako píše

Forrester, „nie je striktný, ale ‚rozmazaný‘. Navyše sa dokonca u jednej a tej istej osobnosti časom mení, napríklad v priebehu besedy... Akonáhle sa mení subjekt, mení sa i model“ [Forrester 1978: 26–27].

Modely sa zbavujú nedostatkov daných ich sprostredkovanosťou individuálnou psychikou na úrovni spoločenského vedomia transformáciou na modely konštituované postupmi vedeckého poznania a vyjadrované rozmanitými znakovými prostriedkami od verbálnych až po matematické. Kvantifikované, matematicky vyjadrené modely predstavujú bezprostredne využiteľný výsledok modelovacieho procesu, ktorý sa preto mnohokrát identifikuje s modelom vôbec. V skutočnosti sú však iba špecifickým výrazom fundamentálnejších logických úvah, ktorý rozvíja zjednodušujúcu tendenciu logického zobrazovania skutočnosti matematickými prostriedkami a dovádza ju do polohy umožňujúcej maximálne exaktné vyjadrenie modelovanej skutočnosti. Matematické výsledky modelovania sú však v tomto smere významovo predurčené logickým modelom zobrazovanej skutočnosti, ktorý v danom prípade už nie je označením formy, ale významového obsahu modelového zobrazenia.

Termín „logický model“ má teda dva odlišné základné významy, ktoré sú v procese konštitúcie teórie modelovania predmetom častých zámien a zdrojom polemík. V jednej z nich sa v súčasnosti zdôrazňuje potreba diferencovať obsahovú a výrazovú stránku modelového zobrazenia a v súvislosti s tým „... presne rozlišovať medzi matematickými konštrukciami akožto opismi určitých modelov a medzi znakovými konštrukciami akožto modelmi, ktoré samé môžu byť opísané istou sústavou súdov. Ako vidno, termín ‚matematický model‘ nie je jednoznačný. Zdá sa nám preto vhodné označovať modely druhej skupiny (t. j. znakové, ideálne modely – J. S.) ako logické, lebo tento názov lepšie zodpovedá ich podstate“ [Zinovjev – Revzin 1967: 18]. V zmysle tejto argumentácie je možné matematické modely označiť za ďalší krok vo formalizácii zobrazovanej skutočnosti či dokonca za púhy matematický opis jej východiskového logického modelového zobrazenia.

Modelovacie procedúry a ich výsledky majú rozhodne samostatnú teoretickú relevanciu. V tomto zmysle nemožno ani modely spôsobu života oceňovať len v inštrumentálnych súvislostiach ako prostriedky rozvíjania empirického a aplikovaného poznania a treba plne doceniť aj ich teoretický význam ako konštruktov všeobecného poznania životného procesu obyvateľstva v jeho podstatných všeobecných súvislostiach.

Bez podceňovania významu modelovacieho prístupu pre teoretické poznanie spôsobu života v globalizujúcich, štrukturálnych, funkčných a genetických súvislostiach je zrejmé, že jeho potreba je v súčasnosti prvorade daná praktickými zreteľmi výhodnosti využitia modelových predstáv pre predikciu, prognózovanie, programovanie a vlastné riadenie objektívneho vývinového procesu spôsobu života.

Táto výhodnosť úzko súvisí s podstatnými vlastnosťami modelov ako prostriedku poznania zložitých, bohaté štruktúrovaných javov. Pojatie, podľa ktorého je model „... niečo, s čím operujeme namiesto nezachytiteľnej skutočnosti“ [Frey 1967: 62], vyjadruje, napriek svojej príkrosti, prevládajúce názory na príčiny vzrastajúceho záujmu empirických vied o modelovací prístup a vyzdvihuje schopnosť modelov stimulovať teoretickú generalizáciu, zjednodušenie, redukciu, verifikáciu a rozširovanie daných poznatkov, podávať vysvetlenie, konkretizovať, globalizovať poznatky a napokon aj sprostredkovať experimentovanie a účelové konanie [Apostel 1967: 241].

Cez tieto funkčné vlastnosti modelov sme sa priblížili k vymedzeniu ich pojmu. Modelom rozumieme predovšetkým také logické zobrazenie objektu, ktoré má čiastkový a vzhľadom na to aj zjednodušujúci charakter. Parciálnosť modelovacieho prístupu k objektu však nemá konkrétny, ale abstraktný charakter, a nesprostredkuje preto partikulárny, ale totalizujúci obraz objektu. V súvislosti s tým sa hovorí o vzťahu medzi modelom a jeho objektom v kategóriách parciálneho zobrazenia, analógie, homológie, alebo dokonca metafor. „Model sa musí,“ ako ho charakterizuje Afanasjev, „určitým spôsobom zhodovať (analógia) s originálom, no nemôže ísť o úplnú totožnosť, pretože v takom prípade sa stráca špecifikum modelu a jeho poslanie. Zároveň model nemôže byť vytvorený tak, že by sa originálu nepodobal. V takom prípade model nemôže poskytnúť predstavu o origináli, a teda opäť nemôže plniť poslanie modelu“ [Afanasjev 1975: 413].

Vďaka týmto vlastnostiam modelov stáva sa ich tvorba – modelovanie – vysoko účinným prostriedkom poznania štruktúry, funkcií a chovania zložitých objektívnych systémov a veľmi produktívnym logickým východiskom myšlienkových experimentov s nimi, ako aj ich praktického riadenia. Vo všeobecnosti možno modelovanie vymedziť ako súhrn procedúr produkcie, reprodukcie a využívania materiálnych alebo ideálnych javov k analogickému či homologic-kému zobrazeniu modelovaných objektov, ich štruktúr, zmien a celkového vývinu [Paul 1978: 97–100].

Zmyslom modelovania je účelová exploatácia modelu, ktorá spočíva buď v *exploratívnom využití* modelového zobrazenia ako experimentálneho prostriedku získania informácií o chovaní objektu v zámerne zadávaných podmienkach, alebo v jeho *regulatívnom využití* ako metodologického nástroja cieľového riadenia reálneho objektu.

Tým prirodzene nie je o podstate modelu povedané všetko. Jedným z bezprostredných dôsledkov zjednodušujúcej povahy modelového zobrazenia je obnaženie podstatných, alebo hľadaných väzieb, spájajúcich prvky modelu buď medzi sebou navzájom, alebo s intervenujúcimi javmi vonkajšieho prostredia. Najmä s touto skutočnosťou súvisí vysoká poznávacia efektívnosť modelov. schopných priradovať k zadaným vstupom príslušné výstupy a kvantitatívne vyjadrovať ich parametry. Modely možno na tomto základe prirovnávať k „počítaciemu stroju“ [Lewontin 1967: 72], umožňujúcemu rozsiahle uplatnenie výpočtovej techniky pri ich využívaní. Z tohto hľadiska treba súhlasiť s názorom, že „...modelovanie javov tvorí najvyššiu formu ich poznania dovedeného do miery, nakoľko model ako dvojník príslušného javu umožňuje pri jeho skúšaní a výskume (menením skladby faktorov a pod.) získavať rovnaké, alebo podobné závery, k akým by sa dospelo v skutočnosti pri zodpovedajúcich zmenách podmienok a faktorov priebehu procesov“ [Aganbegjan – Osipov – Šubkin 1966: 19].

V ďalších vlastnostiach sa už modely líšia podľa svojej povahy a určenia a ich charakteristika nemôže byť korektná bez ich predbežnej klasifikácie. Ale aj uvedené vlastnosti modelov dostatočne osvetľujú príčiny vysokej aktuálnosti uplatnenia modelovacieho prístupu, menovite aj vo vzťahu k tak zložitému sociálnemu javu, akým je spôsob života obyvateľstva, toho, prečo sa modelovanie aj vo vzťahu k nemu stalo, ako uvádza V. G. Afanasjev, „...jedným z najnovších a najefektívnejších prostriedkov poznávania a riadenia spoločnosti“ [Afanasjev 1975: 413].

2. Modely socialistického spôsobu života

Modelovací prístup sprevádza výskum spôsobu života v socialistických krajinách takmer od jeho počiatkov. Prvé funkčné modely socialistického spôsobu života boli rozpracované na pôde viacerých výskumných ústavov AV ZSSR ešte počiatkom sedemdesiatych rokov a odvtedy sa na základe skúseností s ich užívaním sústavne zdokonaľujú. Podobne aj na výskumných pracoviskách ďalších socialistických krajín vznikli viaceré modely spôsobu života, sledujúce rozličné ciele.

Niektoré z týchto modelov plnili iba elementárne funkcie modelovania a slúžili v podstate k redukcii empirických údajov, ich zovšeobecňujúcemu vyjadreniu a vyjasneniu ich interakcie ako faktorov determinácie spôsobu života. Príkladom takéhoto uplatnenia modelovacieho prístupu je modelová interpretácia životných prejavov človeka A. Grzegorzcykom. Grzegorzcyk zobrazil podstatné väzby životného chovania človeka výrazom

$$\langle W, B, S, C, D_1, D_2 \rangle,$$

v ktorom W = podmienky života, B = podnety, S = množina vnútorných stavov jednotlivca, C = jeho reakcie, D_1 = funkcia definovaná na podmienkach W a nadobúdajúca hodnôt z množiny podmnožín množiny S a D_2 = funkcia definovaná na stavoch a podnetoch $S \times B$ a nadobúdajúca hodnôt z množiny podmnožín množiny C [Grzegorzcyk 1967: 287]. Svojím modelom zachytil hlavné faktory determinácie životných prejavov individuálnych subjektov na všeobecnej, špecificky nerozlišujúcej úrovni. V kvalitatívnej všeobecnosti daného modelu tkvie súčasne ako výhodnosť, tak aj medze jeho využiteľnosti.

Iné modely sa spravidla uberajú opačným smerom a snažia sa o kvalitatívne rozlišujúci prístup a postihnutie spôsobu života v jeho konkrétnych črtách. S tým súvisí aj snaha modelov tohto typu o kvantitatívne vyjadrenie sledovaných charakteristík spôsobu života. Tohto druhu sú taxonomické modely spracúvané na Ústave sociologických výskumov AV ZSSR v rokoch 1971–1973. Cieľom modelovania bol v tomto prípade prevod kategoriálneho opisu spôsobu života do ucelenej sústavy ukazovateľov, pomocou ktorých by sa dala „... zostaviť kvalitatívno-quantitatívna charakteristika (model) daným pojmom opisovaného objektívneho sociálneho javu“ [Mansurov 1974: 75].

Tomuto cieľu zodpovedala aj použitá metodologická koncepcia modelovania. „Modelovať sociálne javy“, charakterizuje ju Mansurov, „znamená ukázať, poprvé, z akých najdôležitejších častí sa jav skladá, po druhé, v akých vzájomných vzťahov sa tieto časti nachádzajú, po tretie, aké sú podstatné kauzálne vzťahy skúmaného javu s druhými javmi, dôležitými z hľadiska výskumníka, a po štvrté, aké sú ukazovatele daných kauzálnych vzťahov, ktoré by sa dali vyjadriť kvantitatívne a spolu s tým boli podstatné a nevyhnutné“ [Mansurov 1974: 74].

Predmetom modelovania však nemusí byť iba globálny komplex spôsobu života, ako bol v prípade zmienených modelov, ktoré akcentovali predovšetkým komponentárne a štrukturálne aspekty spôsobu života. Jestvuje celý rad modelov, predmetom ktorých sú čiastkové komponenty či ich významové bloky, ktoré umožňujú sústrediť pozornosť na zmeny a vývinový pohyb, ktorý v nich prebieha. Dynamické modelovanie sa dostáva najmä v súčasnosti do popredia záujmu vedecko-výskumných pracovísk socialistických krajín ako najvhodnejší nástroj praktických optimalizačných zásahov do životného procesu obyvateľstva [Problemy 1978].

Napokon dnes vznikajú aj modely implementácie programových predstáv spôsobu života a mechanizmu jeho cieľavedomého formovania orgánmi spoločenského riadenia. Tohto druhu je napríklad model vývojových podmienok sociálnych komplexov, vytvorený O. Šulcom, ktorý cez dynamiku vývinu životných podmienok identifikuje rozširujúci sa priestor pre realizáciu programových cieľov rozvoja socialistického spôsobu života [Šulc 1979: 103–105].

Aj z tohto zjednodušeného prehľadu jestvujúcich modelov socialistického spôsobu života vyplýva, že jeho modelovanie slúži rozličným účelom, plní rozmanité funkcie a využíva diferencované metodologické postupy. Akákoľvek klasifikácia týchto modelov vyžaduje preto predbežné ujasnenie si možných kritériálnych hľadísk triedenia. Spomedzi rôznych kritérií triedenia modelov socialistického spôsobu života vystupuje do popredia predovšetkým metodologické hľadisko, ktoré súhrnne ovplyvňuje povahu vytvoreného modelu a spolu s ňou aj možnosti a spôsob jeho využitia.

Z tohto hľadiska má rozhodujúci význam členenie modelov spôsobu života na:

- a) *štrukturálne* (taxonomické) a
- b) *dynamické* (funkčné).

Túto klasifikáciu akceptuje väčšina autorov a jej terminologické výrazy patria k najfrekvencovanejším pojmom modelovania. Ako ukazuje O. Suša, dajú sa pri konštrukcii kvalitatívneho modelu spôsobu života „... voliť a kombinovať dva prístupy: taxonomický, ktorý rozkladá skúmanú kategóriu na štrukturálne elementy či komponenty a ďalej na subkomponenty, a dynamický, využívajúci už poznatkov o kauzálnych a funkcionálnych väzbách medzi prvkami spôsobu života a medzi týmito prvkami a vonkajšími faktormi. Na báze druhého prístupu sa dá konštruovať dynamický model javu ako fungujúceho systému, ktorý súčasne prechádza zmenou, a tak dosiahnuť adekvátnejšieho chápania, vyjadrujúceho komplexnosť spôsobu života aj potreby plánovitého riadenia rozvoja socialistickej spoločnosti“ [Suša 1979: 76].

V skutočnosti, pravda, nemožno oba typy modelov spôsobu života chápať izolovane ako alternatívne zobrazenia spôsobu života, ale skôr ako odlišné momenty jeho zobrazenia, ktoré sa navzájom podmieňujú, a to v oboch smeroch. Neplatí teda len, že dynamický model využíva výsledky štrukturálneho modelu, ale aj naopak, že každý štrukturálny model zobrazuje stav, opísaný a interpretovaný istým dynamickým modelom. Oba modely možno v tomto prípade chápať súčasne aj ako vzájomne sa sprostredkujúce fázy súvislého modelovacieho procesu, ako sa o tom ešte ďalej presvedčíme.

Spolu s tým treba opätovne zdôrazniť, že daná klasifikácia je len jednou z mnohých možností pojmového triedenia modelov socialistického spôsobu života, ktorá jeho úlohy v žiadnom prípade nevyčerpáva.

Zo všetkých jestvujúcich možností modelového zobrazenia socialistického spôsobu života má najbližšie k potrebám spoločenského plánovania a riadenia dynamické (niekedy aj: komplexné prognostické) modelovanie, ktoré rozvíja modelové predstavy o štruktúre spôsobu života v bezprostrednej nadväznosti na reálny systém hybných síl jeho rozvoja [Suchý 1978: 64]. Modelovanie spôsobu života vyúsťuje v tomto prípade predovšetkým v modelové zobrazenie interakčnej väzby medzi spôsobom života a spoločenským systémom ako jeho determináčnym okolím. Pochopenie určujúcej úlohy spoločenského systému vo vzťahu k spôsobu života je, na rozdiel od názorov preceňujúcich jeho samo-

regulatívne momenty, rozhodujúcim teoretickým a metodologickým predpokladom správnej interpretácie zákonitostí jeho dynamiky a rozvoja.

Dynamické modely socialistického spôsobu života majú vo všetkých ohľadoch oveľa zložitejšiu výstavbu ako jeho štrukturálne taxonomické modely. Náročnosť tvorby dynamických modelov vystupuje vypuklo aj v porovnaní s Forresterovou analýzou systémovej závislosti kvality života v jeho modeli dynamiky sveta. Hoci je kvalita života neporovnateľne jednoduchším sociálnym javom ako spôsob života, potreboval Forrester štyri funkčné súvislosti – s výživou, znečisťovaním životného prostredia, materiálnou úrovňou života a hustotou obyvateľstva [Forrester 1978: 79–80], aby dospel k najhrubšiemu vyjadreniu jej vývinových zmien.

Na základný problém formulácie dynamického modelu spôsobu života upozornil svojho času ešte I. V. Bestužev-Lada. „Nevyhnutným ‚výdavkom‘ tohto prístupu je“, podľa neho, „pomerná zložitost a ťažkopádnoť systému ukazovateľov ako východiskového modelu prognózy. Dokonca aj v najkompaktnejších systémoch tohto druhu sa vyskytuje viac ako 100 ukazovateľov (vo všetkých blokoch) a v najrozvinutejších systémoch až 400–500 ukazovateľov a viac“ [Bestužev-Lada 1974: 65].

N. S. Mansurov nachádza možnosť prekonania týchto ťažkostí v dvoj etapovitosti modelovacieho procesu, v ktorom by sa v prvej etape identifikovali základné analytické ukazovatele životných podmienok a k tvorbe modelu spôsobu života by sa prišlo až v druhej etape na základe zovšeobecnených ukazovateľov, vzťahujúcich sa už ku vlastným životným činnostiam sociálnych subjektov. Autor poukazuje na to, že pre riešenie „komplexných úloh“ nie sú prvotné ukazovatele bezprostredne potrebné a že pre tvorbu modelu sú nepostrádateľné až integrálne ukazovatele spôsobu života. Mansurov navrhuje prijať za takéto integrálne charakteristiky spôsobu života: 1. progresívnosť konkrétneho subjektu, 2. jeho politickú orientáciu a stupeň uvedomelosti, 3. jeho kolektívnosť, 4. úroveň života, 5. životný štýl, 6. organizovanosť a ustálenosť priebehu života, 7. stupeň aktivity subjektu, 8. stupeň socializácie jeho spôsobu života a napokon aj 9. typickosť jeho spôsobu života [Mansurov 1974: 79–80].

Hoci treba súhlasiť s myšlienkou agregácie ukazovateľov spôsobu života, nemožno ju prijať v navrhovanej podobe bez kritických výhrad k formálnosti a rozkolísanosti jej kritérií. Aj keď uskutočňuje krok od objektívnych podmienok života smerom k subjektu, vypovedajú navrhované ukazovatele skôr o vlastnostiach subjektu, ako o jeho životných prejavoch. Spôsob, akým sa okrem toho tieto ukazovatele interpretujú, nedovoľuje, aby vypovedali o podstatných obsahových aspektoch spôsobu života, nehovoriac o tom, že venujú väčšiu pozornosť spotrebným aspektom života a činnostiam voľného času, ako rozhodujúcim pracovným prejavom života sociálnych subjektov. V dôsledku toho sprostredkuje navrhovaný modelovací postup značne hmlistý obraz o spôsobe života, v ktorom vystupujú do popredia väzby jeho subjektívnej determinácie oveľa ostrejšie, ako jeho určujúca objektívna podmienenosť.

Vnútna nespojitosť zvolených ukazovateľov navyše spôsobuje, že navrhovaný model spôsobu života sklzáva v podstate do polohy modelu kvality života, ktorý prednostne ozrejmuje vzťahy životných aktivít k sociálnym subjektom a až v druhom rade ich vzájomnú prepojenosť a väzby k spoločenskému systému. Vzniklý model tak zanedbáva významový rozdiel medzi kvalitou života a spôsobom života, a hoci má kvalitatívny charakter, nevyťažuje špecifický

prínos kategórie spôsobu života pre skúmanie životného procesu spoločnosti v jeho plnej štrukturálnej členitosti a v jeho vývinových zmenách.

V chápaní vzťahu oboch týchto odlišných úrovní skúmania ľudského života panuje stále veľa nejasností, na ktorých sa v danej súvislosti netreba osobitne zastavovať. Rozhodne však treba poukázať prinajmenším na podstatu ich odlišnosti, spočívajúcu v sumatívnom zobrazení životného procesu v prvom a v štrukturálnom v druhom prípade — pri prevažujúcej väzbe prvého prístupu na subjekt života a druhého na objektívny vzťahový rámec jeho životného procesu.

Inou cestou k vytvoreniu dynamického modelu spôsobu života je využitie prostriedkov modelovania sociálnych objektov vytvorených tzv. systémovou dynamikou, predpokládajúce, pravda, prekonanie viacerých teoretických obmedzení, sprevádzajúcich jej prvé kroky.

Dynamické modelovanie spôsobu života ponúka možnosť postupnej identifikácie determinálnych väzieb jednotlivých komponentov spôsobu života ako s ich systémovým okolím, tak aj medzi nimi navzájom. Úspešné uplatnenie vysoko účinného výpočtového aparátu, ktorý bol v tejto súvislosti vytvorený, predpokladá však formuláciu takého logického (mentálneho, pojmového, špekulatívneho) modelu spôsobu života, ktorý by bol otvorený nielen kvantitatívnym, ale aj kvalitatívnym vývinovým zmenám.

Podobne ako sám tvorca systémovej dynamiky Forrester, upozorňujú aj iní autori na nebezpečenstvo „kognitívneho paradoxu“, spočívajúceho v nižšej informačnej nasýtenosti východiskového pojmového modelu oproti výsledkom jeho výskumnej aplikácie a jeho naplnenia kvantifikovanými údajmi, čo plodí nespokojnosť na oboch stranách. J. Alan a F. Gál v súvislosti s tým oprávnene konštatujú, že „...kvantitatívne modely sa často pokladajú za ustrnulé, že nahradenie kvality (či teórie) údajmi sa hodnotí ako „defaktizácia“, že ak údaje nasledujú teóriu, deformujú túto teóriu v jej posledných dôsledkoch atď. V protiklade k forresterovskému preceňovaniu metódy dynamických matematických modelov, ktoré nadovšetko trpia empirickou chudokrvnosťou, môžeme skôr akceptovať názor, že tieto modely nie sú súpermi, ale doplnkami „mentálnych“ (kvalitatívnych) modelov“ [Clark 1975: 33], [Alan-Gál 1978: 9].

Rozdiel logického a matematického modelu spôsobu života sa, ako vidno, nedotýka len rozdielu kvalitatívneho východiska modelovania a jeho kvantitatívnej aplikácie, či „rozmazaného“ a striktného zobrazenia spôsobu života spoločnosti, ale tiež rozdielu opisu štrukturálneho stavu jej spôsobu života na určitej vývinovej úrovni a procedúry vyvodenia jeho zmien na vyššej úrovni.

Pri nepretržitosti zmien, prebiehajúcich v životnom procese obyvateľstva, variabilite trendov rozvoja jednotlivých komponentov spôsobu života a zmenách štruktúry spôsobu života v závislosti na dynamike jeho rozvoja, je nevyhnutné koordinovať navzájom zadanie a podmienky synchronného a diachrónneho modelovania spôsobu života v časových (stanovením identických časových intervalov a horizontov) a obsahových (uplatnením identickej obsahovej štruktúry v štrukturálnom a dynamickom modeli) súvislostiach aj za cenu určitého zjednodušenia a simplifikácie empirickej skutočnosti. Pri jestvujúcom tempe zmien v spôsobe života predstavuje uvažované päťročné obdobie taký časový interval, v akom sa dajú vývinové zmeny štrukturálne stabilizovať bez závažných interpretačných nedostatkov.

Osobitný problém, ktorý sa v danej súvislosti vynára a ktorý má zásadnú prognostickú závažnosť, je vznik nových komponentov, nových štrukturálnych väzieb a, prirodzene, aj nových problémov spôsobu života v procese jeho rozvoja. Viaceré nové črty v spôsobe života majú emergentný charakter a nemožno

ich odvodzovať extrapoláčnými postupmi zo štruktúry spôsobu života na predchádzajúcej vývinovej etape. To, pravda, neznamená, že nemožno inými náročnejšími postupmi (napr. postupmi vyhľadávacieho prognózovania, prediktívnej hermeneutiky a pod.) identifikovať ich korene v objektívnych a subjektívnych podmienkach ich vzniku a rátať s nimi v diachronických súvislostiach ako s pravdepodobnými veličinami dynamických modelov spôsobu života.

Dá sa predpokladať, že dosiaľ málo využívané možnosti prognostického modelovania práve v tomto smere budú mať v budúcnosti, pri zrýchľujúcom sa tempe rozvoja socialistického spôsobu života, čoraz významnejšiu úlohu aj v procese jeho spoločenského plánovania a riadenia.

3. Integrácia modelových zobrazení socialistického spôsobu života

Základným predpokladom vysokej účinnosti modelov ako poznávacích nástrojov je ich schopnosť podávať zjednodušené, ale v celkových súvislostiach verné zobrazenie príslušného sociálneho javu. V tomto zmysle možno modely definovať aj ako parciálne zobrazenie modelovaných sociálnych javov.

Práve z tohto parciálneho charakteru modelových zobrazení vyplýva potreba kumulácie modelovacích prístupov k určitému objektu modelovania. Čím väčšia je obsahová bohatosť a štrukturálna zložitosť tohto objektu, tým viac modelov je potrebných na jeho všestranné zobrazenie. V prípade socialistického spôsobu života, ktorý sa vyznačuje nielen bohatou komponentárnou a štrukturálnou zložitosťou, ale aj vysokou dynamikou v ňom prebiehajúcich procesov, to predpokladá celú množinu, či presnejšie celý systém vzájomne sa prelínajúcich a dopĺňajúcich sa modelov.

Objektívna zložitosť spôsobu života je však len jednou z príčin mnohorozmernosti modelovacieho prístupu k jeho zobrazeniu. Druhou z nich sú rôzne subjektívne účely jeho modelovania. Aj tie vnášajú do modelovania variabilitu a spôsobujú, že ten istý spôsob života či jeho určitý čiastkový sociálny komplex sa zobrazuje pomocou viacerých funkčne odlišných modelov.

V gnozeologických súvislostiach sa multidimenzialita modelovania socialistického spôsobu života javí ako dôležitý predpoklad úplnosti, pravdivosti, účelnosti, efektívnosti a sociálnej využiteľnosti jeho poznania. Bezprostredným dôsledkom multidimenziality modelovacieho prístupu k socialistickému spôsobu života je vznik osobitného okruhu metodologických otázok jeho poznania, súvisiacich s potrebou klasifikácie, integrácie a hierarchizácie rozličných modelov spôsobu života a s voľbou optimálnej stratégie koordinovaného rozvíjania modelovacieho procesu v záujme všestranného, uceleného a jednotného zobrazenia spôsobu života ako dynamicky sa rozvíjajúceho systému.

Obíďme zámerne prvý okruh nadhodených otázok a pokúsme sa k nim vyjadriť nepriamo zodpovedaním druhého problémového okruhu: voľby optimálnej stratégie modelovania spôsobu života.

Voľba správnej stratégie závisí v podstatnej miere od dvoch skutočností:

1. od správnej orientácie modelovacích postupov vo formálnom ohľade a 2. od produktívnej voľby predmetu modelovania.

Z formálneho hľadiska sa v modelovaní socialistického spôsobu života, ako sme videli, ponúka množstvo odlišných modelovacích postupov, ktoré vyúsťujú v rozmanité výsledky a sú vyjadrované rozdielnymi prostriedkami. Voľba vhodných postupov neprináša však len úsporu času, ale sprostredkovaním

súvislého rozvíjania celkového procesu modelovania socialistického spôsobu života významne zvyšuje aj jeho myšlienkovú efektívnosť. V tomto prípade nadobúda voľba vhodnej stratégie modelovacieho prístupu hodnotu heuristického princípu, ktorý ovplyvňuje súvislosť, bezkonfliktnosť, sústavnosť i tempo postupu od jednoduchších modelov k zložitejším, od formálnych k obsahovým, od statistických k dynamickým, od štrukturálnych ku genetickým a od deskriptívnych k pragmatickým a sprostredkuje tak cieľavedomé zvyšovanie ich súhrnného prínosu k tvorbe globálneho obsahového modelu socialistického spôsobu života.

Napriek tomu, že existujú viaceré čiastkové pokusy o globálne modelové zobrazenie socialistického spôsobu života a jeho kvalít [Bestužev-Lada 1974; Mansurov 1974: 72–75; Hankiss 1976; Suchý 1978: 64–66; Butenko 1978: 221–236 a iní], nevyústili doposiaľ v taký výsledok, ktorý by bol všeobecne prijateľný a zrelý na využitie v praxi spoločenského riadenia. Potiaľ možno dať zapravdu tvrdeniu S. Widerszpila, že „... model socialistického spôsobu života sa doposiaľ vedecky nerozpracoval a nezdôvodnil“ [Widerszpil 1978: 22].

Z úvodného prehľadu jestvujúcich modelov socialistického spôsobu života je však naproti tomu zrejmé, že toto tvrdenie nemožno vzťahovať na uplatňovanie modelovacieho prístupu vo vzťahu k problematike spôsobu života a nemožno ho chápať ani ako paušálne hodnotenie doteraz dosiahnutých výsledkov. Globálne modelové zobrazenie socialistického spôsobu života je mimoriadne mnohostranná úloha, ktorá predpokladá úspešné prepojenie celého radu modelov, vytváraných na rôznych úrovniach systémovej komplexnosti reálneho spôsobu života.

Modelovanie socialistického spôsobu života treba vzhľadom na to chápať nielen ako predmetne, ale aj časovo štrukturovanú úlohu, riešenie ktorej bude len postupne zlepšovať predpoklady integrácie čiastkových modelov a vytvorenie globálneho modelu spôsobu života. Uplatňovanie modelovacieho prístupu k problematike spôsobu života má tak v každom prípade procesualný charakter, v ktorého dynamike hrá cieľavedomosť jeho postupu a nadväznosť jeho jednotlivých fáz krajne dôležitú úlohu.

Rozhodujúcim faktorom urýchlenia tohto procesu je rozvoj marxisticko-leninskej teórie socialistického spôsobu života. Nadväzujúc na úvodné poznámky je v tejto súvislosti potrebné opätovne zdôrazniť zložitosť a nejednoznačnosť vzťahu medzi modelovaním a teoretickým poznaním, medzi formálnymi a meritornými stránkami poznania spôsobu života.

Akékoľvek modely sú sprostredkované vždy nielen formálnou, ale aj istou meritornou teóriou zakotvenou v určitej úrovni špecifického empirického poznania. V súlade s tým vznikajú aj modely spôsobu života ako zvláštne formálne konkretizácie určitých vecných teoretických východísk na samej hranici ich dotyku s empirickým poznaním. Metodologický status modelov nie je preto celkom jednoznačný, ale pre ich prevažujúcu závislosť na teórii prevláda dnes čoraz viac stanovisko, že „... použitie modelov je dôležitou súčasťou neempirického postupu v sociálnom výskume“ [König 1967: 7].

Z povahy modelu ako zjednodušujúceho analogického zobrazenia skutočnosti však vyplýva v tomto smere závažné obmedzenie, ktoré nedovoľuje pokladať modely samé za bezprostrednú integratívnu zložku teórie. Takisto ani poznatky modelmi produkované nenadobúdajú teoretickú relevanciu bez predbežného overenia ich objektívnej pravdivosti. Precíznosť a exaktnosť vyvodzovania modelových výpovedí (ich formálna korektnosť) neposkytuje teda záruku vecnej

pravdivosti získaných poznatkov a túto treba vždy znova overovať cestou empirického poznania. V tomto zmysle modely nanehrádzujú empirické poznanie, ale iba urýchľujú proces jeho napredovania ako formálne prostriedky teoretických generalizácií a praktických aplikácií.

Z toho všetkého vyplýva, že modelovací prístup k socialistickému spôsobu života nemožno v žiadnom prípade chápať ako surogát jeho empirického a tým menej teoretického poznania. Preceňovanie jeho možností je nemenej škodlivé, ako podceňovanie jeho významu pre rozvoj vedeckého poznania a praktického riadenia tohto zložitého sociálneho javu. Opätovne treba zdôrazniť, že len na komplexnej teoretickej úrovni sa sústreďuje celý súbor pravdivých poznatkov o objektívnom procese formovania a rozvoja socialistického spôsobu života, smerodajných ako pre konštrukciu modelov samých, tak aj pre využitie nimi generovaných poznatkov v riadiacej praxi.

4. Modelovanie ako nástroj cieľavedomého riešenia problémov rozvoja socialistického spôsobu života a zdroj formulácie jeho cieľov

Napriek tomu, že v súhrne dôvodov modelovania socialistického spôsobu života prevažujú dnes potreby prognózovania jeho rozvoja, nie sú tieto jedinými dôvodmi, pre ktoré sa danou problematikou treba zaoberať.

Zdá sa dokonca, že najbližšie k svojmu praktickému využitiu majú čiastkové modely socialistického spôsobu života vytvárané v súvislosti s konkrétnymi sociálnymi problémami, zauzľujúcimi sa medzi jednotlivými komponentami spôsobu života a v ich väzbách k štruktúram spoločenského systému, či dokonca vo vnútornej štruktúre komponentov samých. Modelové zobrazenie štruktúry a determináčnych súvislostí týchto komponentov poskytuje zásadnú poznávaciu orientáciu v prístupe k problémom rozvoja socialistického spôsobu života a ozrejmjuje cesty ich efektívneho a perspektívneho riešenia. Vzhľadom na to, že objasňuje podstatné súvislosti zmien v spôsobe života, umožňuje modelovanie spoločenskému riadeniu koncentrovať pozornosť na riešenie kľúčových problémov spôsobu života, prostredníctvom ktorých sa s minimálnymi spoločenskými záťažami a nárokmi optimalizuje aj široký okruh podriadených problémov. Modelovanie navyše sprostredkuje také riešenia, ktoré neprinášajú iba krátkodobú nápravu jestvujúcich problémov, ale umožňujú elimináciu príčin, ktoré ich vyvolávajú, a včasné výhľadové urovnávanie cesty nevyhnutným vývinovým zmenám v spôsobe života obyvateľstva. Modely socialistického spôsobu života tak otvárajú možnosti operatívnych, ale spolu s tým aj koncepcných regulatívnych zásahov orgánov spoločenského riadenia do vývinového procesu socialistického spôsobu života, ktoré významne prispievajú k zvýšeniu tempa a cieľavedomosti spoločenského rozvoja.

Na základe poznávacej a regulatívnej funkcie modelovania socialistického spôsobu života sa napokon rozvíja aj kultúrnovýchovná funkcia jeho modelových zobrazení, ktorú tieto plnia ako ideové prostriedky formovania životných predstáv obyvateľstva. Modelovanie v súvislosti s tým vyúsťuje v také syntetické zobrazenie spôsobu života, ktoré v rozličných významových súvislostiach a na rozdielnych úrovniach zovšeobecnenia sústreďuje dôležité poznatky pre formuláciu programovej koncepcie rozvoja socialistického spôsobu života na celospoločenskej úrovni a pre rozpracovanie metodiky jeho komplexného spoločenského riadenia.

V súhrne týchto skutočností predstavuje dnes modelovanie socialistického spôsobu života jeden z dôležitých prostriedkov spoločenského riadenia rozvoja socialistického spôsobu života, ktorý významne prispieva k urýchleniu tempa, zvýšeniu komplexnosti a rastu spoločensko-ekonomickej efektívnosti tohto rozvoja.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Vedecké riadenie spoločnosti*. Bratislava, Pravda 1975.
- Aganbegjan, A. G. — Osipov, G. V. — Šubkin, V. N.: *Količestvennyje metody v sociologii*. Moskva, Nauka 1966.
- Alan, J. — Gál, F.: *The Possibilities and Limits of the Prognosticative Modelling of Social Systems*. 9th World Congress of Sociology, Uppsala 1978.
- Apostel, L.: *O formálnom studiu modelů v neformálných viedách*. In: *Teorie modelů a modelování*. Praha, Svoboda 1967.
- Bestužev-Lada, I. V.: *Prognozirovaniye obraza žizni*. Sociologičeskije issledovanija 1974, č. 2.
- Butenko, A. P.: *Socialističeskij obraz žizni: problemy i suždenija*. Moskva, Nauka 1978.
- Clark, J. et al.: *Global Simulation Models*. London 1975.
- Forrester, J.: *Mirovaja dinamika*. Moskva, Nauka 1978.
- Frey, G.: *Symbolické a ikonické modely*. In: *Teorie modelů a modelování*. Praha, Svoboda 1967.
- Hankiss, E.: *Quality of Life Models*. Budapest, Institut for Culture of Hungarian Academy of Sciences 1976.
- König, R.: *Einleitung*. In: *Handbuch der empirischen Sozialforschung*. Bd. 1., Hrsg. von R. König, Stuttgart, Enke Verlag 1967.
- Lewontin, R. G.: *Modely, matematika a metafory*. In: *Teorie modelů a modelování*. Praha, Svoboda 1967.
- Mansurov, N. S.: *Teoretičeskije predposylki postrojenija modelej obraza žizni*. Sociologičeskije issledovanija 1974, č. 2.
- Paul, S.: *Experiment, Modell und Theorie im wissenschaftlichen Erkenntnisprozess*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 26, 1978, č. 1.
- Problemy izmerenija i modelirovanija obraza žizni*. Moskva, AN SSSR 1978.
- Suchý, J.: *K niektorým otázkam výskumu a plánovania rozvoja socialistického spôsobu života*. Plánované hospodárství 1978, č. 9.
- Suša, O.: *Některé aktuální teoretické a metodologické aspekty poznání a prognózování socialistického způsobu života*. Životná úroveň, VÚŽÚ 1979, č. 1.
- Šulc, O.: *K problému etapizace prognostického modelování životního způsobu*. Životná úroveň, VÚŽÚ 1979, č. 1.
- Widerszpil, S.: *Způsob života jako filozofická a sociologická kategorie*. In: *Socialistický způsob života*. Praha, Svoboda 1978.
- Zinovjev, A. A. — Revzin, I. I.: *Logický model jako prostředek vědeckého bádání*. In: *Teorie modelů a modelování*. Praha, Svoboda 1967.

И. Сухи: Моделирование социалистического образа жизни

Переход к систематическому комплексному управлению развитием социалистического образа жизни требует в свою очередь не только принятия ряда организационных мер, связанных с введением данной проблематики в механизмы планирования, но и даст более глубокий ответ на многие теоретическо-методологические вопросы, от правильного решения которых зависит использование комплекса достигнутого познания закономерностей формирования социалистического образа жизни в сфере общественной практики. К таким, до сих пор не полностью решенным, проблемам принадлежит прежде всего разработка системы логических моделей социалистического образа жизни как исходной точки анализа, прогнозирования, программирования, и, опирающегося на них, планирования его развития.

В связи с достигнутым уровнем научного познания модельный подход выступает как совокупность научных приемов, развивающихся в смежных областях теоретического, эмпирического и прикладного познания с целью укрепления тока информации между данными специфическими областями. Модели социалистического образа жизни представляют упрощенное изображение различных сторон жизненного процесса населения, процесса выполняющего весьма различные функции и служащего различным целям.

С методологической точки зрения можно различать два основных типа моделей социалистического образа жизни: структурные (таксономические) и динамические (функциональные). Несмотря на то, что в действительности они тесно взаимосвязаны, они представляют противоположные полюсы моделирования. Структурные модели дают общую картину состава компонентов и структурного упорядочения образа жизни, в то время как динамические модели выражают движущие силы происходящих изменений и дают характеристику содержания этих изменений.

По этой причине динамические модели подходят прежде всего для целей прогнозирования, программирования и управления образом жизни, и как таковые они становятся предметом интереса общественного познания и практики.

Summary

Suchý J.: Modelling of the Socialist Way of Life

The transition to a systematic, complex management of the evolution of the socialist way of life entails the necessity not only to take a number of organizational measures connected with the incorporation of given problems into the planning mechanism, but also definitely to solve a number of relevant theoretical and methodological problems barring the application of the acquired complex of findings on laws governing the formation of the socialist way of life in social practice. The sphere of such unsolved issues includes, first of all, the elaboration of a system of logical models of the socialist way of life as a starting point for the analysis, prognosis, programming, and subsequent planning of its development.

Within the context of present-day scientific cognition, the modelling approach figures as a complex of procedures developing on the basis of an interconnection of theoretical, empirical and applied knowledge for the purpose of transmitting and accelerating the flow of information among these specific areas. Models of the socialist way of life present a simplified image of various aspects of the population's process of life, performing most diverse functions and serving various purposes.

From the methodological point of view, two basic types of models of the socialist way of life may be distinguished: the structural (taxonomic) type and the dynamic (functional) type. Notwithstanding their factual narrow interconnection, they represent opposite poles of modelling which functionally overlap. Structural models offer a survey of the structure of components and the structural arrangement of the way of life, while dynamic models cover the motive powers of its transformations, characterizing these transformations from the point of view of their content.

In consequence of the above, dynamic models are more adequate for the purposes of prognostication, programming and management of the way of life, and as such they are shifting to the focus of attention of social cognition and practice.

Z empirických výzkumů

Pracovní kolektiv v procesu utváření způsobu života Zkušenosti z empirického výzkumu dvou pražských závodů

V tomto článku předkládáme první výsledky výzkumu pracovních kolektivů, který byl realizován na přelomu let 1978–1979. Výzkum je součástí komplexnějšího výzkumného programu realizovaného oddělením pro výzkum utváření socialistického způsobu života Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV v Praze, jehož základním cílem je:

- prohloubit znalosti o vztahu změn sociálně třídní struktury společnosti, sociálně třídní diferenciací podmínek života a diferenciací životního způsobu;
- zjistit současný stav sociálně třídní (včetně vnitrotřídní) diferenciací životního způsobu a odpovědět na otázku zda lze v socialistické společnosti hovořit o třídně vykrytalizovaných typech životního způsobu;
- prozkoumat v jaké míře a podobě – v závislosti na změnách v objektivních podmínkách – v životním způsobu společenských tříd, vrstev a skupin zakotvily nové vlastnosti, podstatné pro vyzrávání socialistického způsobu života jako nové kvality;
- upřesnit perspektivy i zprostředkující etapy dalšího rozvoje na cestě od třídně diferencovaných životních stylů k socialistickému způsobu života.(1)

Celý výzkumný program předpokládá postupnou analýzu životního způsobu pracujících v průmyslu, zemědělství a terciální sféře. První výzkumná sonda, jejíž základní výsledky zde předkládáme, byla zaměřena na oblast průmyslu. Pro výzkum jsme zvolili dva pražské průmyslové závody, které považujeme z určitého hlediska za charakteristické – na jedné straně pro kontinuitu tradice klasické strojírenské výroby, na druhé straně potom pro silnou vazbu na soudobé trendy vývoje průmyslu, a to z hlediska finálních produktů, technologie, strojního a přístrojového vybavení, ale i vzdělanostní a kvalifikační struktury zaměstnanců atd. Domníváme se, že právě zkoumání takovýchto do jisté míry „typických“ závodů nám poskytuje možnost analýzy základních trendů rozvoje a formování socialistického způsobu života v současné etapě vývoje průmyslové výroby.

Charakteristika závodů a pracovních kolektivů

Závod *Alfa* je umístěn ve vysočanské průmyslové aglomeraci. Jeho zaměstnanci se rekrutují z celého území Prahy, počet pracovníků dojíždějících z příměstských a venkovských obcí je však poměrně velmi malý. Podnik je představitelem běžného průmyslového závodu vyznačujícího se relativně stabilizovaným výrobním programem i stabilizovanou pracovní silou, spjatou po několik generací s průmyslovým jádrem dělnické třídy v Praze. Kvalitativní změny ve výrobě jsou zde poměrně řídké a v poslední době jsou spojeny jen s přechodem části výroby na digitální časoměrné systémy. V podniku zůstává zachována i část vysoce náročné, takřka řemeslné práce, zaměřené na výrobu, úpravu a modernizaci jedinečných časoměrných zařízení. Jde o podnik s dlouhodobou tradicí kvalifikované dělnické práce. V závodě pracuje značný počet dělníků, kteří zde pracovali již před válkou nebo těsně po válce a i řídící kádry pracují ve svých funkcích poměrně dlouhou dobu.

Naproti tomu závod *Beta* odpovídá více soudobým trendům rozvoje průmyslové výroby. Je situován na okraji města, v jeho tradičním průmyslovém zázemí, a čerpá svoji pracovní sílu především z přilehlých sídlišť a příměstských obcí. Představuje závod s moderním a atraktivním výrobním programem, pro nějž je typická kvalifikovaná dělnická práce a vysoké zařazení technické inteligence přímo do výrobního procesu. Závod je charakteristický (alespoň v klíčových provozech) moderním technickým vybavením, častou kvalitativní proměnou výrobního programu a těsným spo-

(1) Filipcová, B. – Linhart, J. – Gabal, I. – Rak, V.: *Projekt výzkumu sociálně třídní diferenciací společnosti a utváření socialistického způsobu života*. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1978.

jením s vědeckovýzkumnou základnou. Naproti tomu stabilita pracovní síly je zde nepoměrně menší než v závodě *Alfa*. Po určitou dobu byla pro závod typická velmi vysoká fluktuace. V současné době se situace po této stránce již stabilizovala, přesto však se zde spíše jen výjimečně (na rozdíl od závodu *Alfa*) setkáváme s pracovníky, kteří by zde byli zaměstnáni 15 i více let, popřípadě zde pracovali již v druhé, či dokonce třetí generaci. Přestože i pro závod *Beta* je typická vysoká kvalifikace všech skupin pracovníků, potřeba dělnické práce založené na ovládání složitějších strojních zařízení je zde podstatně menší než v podniku *Alfa*. To je dáno především charakterem výroby, který má blíže k elektrotechnické výrobě než ke strojírenství.

Uvnitř obou závodů existuje poměrně široké spektrum jednotlivých provozů a dílen výrazně se lišících podmínkami práce, úrovní technologického vybavení, tlakem na kvalifikaci, možnostmi profesionálního a kvalifikačního vzestupu, strukturou vzájemné komunikace pracovníků v průběhu pracovního procesu a přirozeně též zaměřením práce.

Celkem bylo vyčleněno pět skupin provozů: první zahrnuje provozy spojené s odzkoušením a finální kompletací samočinných počítačů (a na ně vázanou výrobní projekci); druhá je tvořena provozy kompletujícími složitou měřicí a regulační techniku; ve třetí jsou provozy s tradiční kvalifikovanou, do značné míry individuální a kusovou výrobou (nástrojárny); ve čtvrté pak běžné strojírenské provozy (lisovna, obrobna, provoz automatických obráběcích strojů apod.); poslední, pátá skupina je tvořena provozy doplňkového charakteru, především provozem povrchové úpravy galvanizací. Rozčlenění provozů bylo provedeno seskupovací analýzou (Cluster Analysis) na základě údajů expertů o jednotlivých pracovištích.⁽²⁾ Pro další analýzu byly spojeny čtvrtá a pátá skupina, vzhledem k jejich relativně největší podobnosti a nízkému obsazení páté skupiny.

Jak v provozu kompletace samočinných počítačů, tak v některých pracovních kolektivech zabývajících se montáží složité časoměrné a regulační techniky dochází k výraznější změně kvalifikačního profilu pracovníků, ke změně jejich pracovní náplně i rytmu práce. Část pracovníků (a to i dělníků) má středoškolské nebo vysokoškolské vzdělání technického směru, pravidelně se účastní dlouhodobějších stáží a doškolovacích kursů ve špičkových vědeckých pracovištích a obsah jejich práce má mnoho společných rysů s prací obsluhy samočinných počítačů nebo programátorů.

Rytmus práce je výrazně přizpůsoben individuálním potřebám konkrétních etap „oživování“ samočinného počítače a nepředpokládá pevný začátek (ani konec) pracovní doby. Při vlastní práci jsou potřebné především takové vlastnosti, jakými jsou: pečlivost, schopnost reagovat na nepředvídané situace, samostatně se orientovat ve složitých technologických problémech, určitá míra kreativity při řešení technických problémů a v neposlední řadě značné teoretické znalosti poměrně široké problematiky. Naproti tomu tradiční řemeslná zručnost se v těchto provezech příliš neuplatňuje vzhledem k tomu, že i používaná technika má blíže k vybavení elektrotechnických laboratoří (měřicí přístroje apod.) než k strojírenské technice ve vlastním slova smyslu.

Určitý protipól představují nástrojárny, které jsou charakteristické především naprostou převahou klasické dělnické práce, s převažujícími požadavky na individuální řemeslnou zručnost. V kvalifikačním profilu jednoznačně převládá vyučení, které je jen jakýmsi předpokladem pro splnění většiny požadovaných prací. Základem úspěchu v práci je především dlouhodobá zkušenost, individuální zručnost, nápaditost při využívání netradičních technologií a materiálů, schopnost orientovat se v technických výkresech, popřípadě si je i přizpůsobovat a vytvářet. Jde převážně o mužské pracovní kolektivy s typickými rysy „mužských“ typů komunikací i sociálních interakcí.

Poslední, tj. sloučená čtvrtá a pátá skupina má značně smíšený kvalifikační profil. Převládají zaučení a vyučení pracovníci. Existuje zde řada pracovních míst různé kvalifikační náročnosti, pohybujiících se od velmi prostých nároků na pracovní sílu až k poměrně složitým, kvalifikačně náročným profesím s obdobnými nároky, jako je tomu v nástrojárně. Převládá rutinní práce, nevyžadující v podstatě žádnou změnu či zvyšování kvalifikace. Pracovníci vystačí s jednou nabytými znalostmi, které se pracovním procesem utvrzují. V mnoha případech však též pracovník ztrácí část

(2) Experti poskytli informace o celkem 30 charakteristikách jednotlivých provozů, vztahujících se k podmínkám práce, nárokům na kvalifikaci, možnostem profesionálního a vzdělanostního vzestupu, tempu technologických změn a pracovnímu rytmu v provozu. V roli expertů vystupovali jednak místní jednotlivých provozů (cechů, pracovních skupin), jednak odpovědní pracovníci závodu a podnikoví sociologové. Podrobnější údaje jsou uvedeny v již citovaném projektu výzkumu.

nabytých znalostí a zkušeností, neboť je nemůže ve stereotypním procesu výroby využít. Z hlediska sociální komunikace jsou tyto provozy velmi různorodé a zahrnují kromě provozů s poměrnou volností pohybu i provozy s velmi přísnou regulací pracovního režimu i silným připoutáním ke stroji. V některých případech se práce rytmem a charakterem blíží pásové výrobě. Jde o kolektivy sexuálně heterogenní nebo naopak výlučně ženské pracovní skupiny, což značně modifikuje převládající sociální interakce a komunikace.

Je zajímavé, že ačkoli v obou podnicích došlo k určité organizační změně výrobního programu, byl život pracovníků touto technologickou inovací ovlivněn poměrně málo a výraznější změny nastaly pouze u pracovníků některých typů provozů. Změnu pracovních podmínek bylo možno zaznamenat například především v těch provozech, kde to technologie výroby nezbytně vyžadovala.

Technologický rozvoj v mnoha ohledech nesnížil diference v pracovních podmínkách, ale naopak je ještě místy prohloubil. Zejména v závodě Beta, kde lze vysledovat určité náznaky pojetí tradičních dělnických provozů strojírenského typu jen jako určitého servisu vlastní finální výroby, jsou tyto tendence k jistému posílení stávající diferenciaci na základě intenzivního technologického rozvoje velmi zřetelné. Výroba se technologicky inovuje a i pracovní podmínky v úzkém slova smyslu se zlepšují především v klíčových provozech, zatímco dělníci z pomocných provozů pracují často s velmi zastaralou technikou a v nepříznivějších fyzikálních pracovních podmínkách.

Je rovněž zajímavé, že technologické změny realizované v obou podnicích zatím neotevřely široký prostor pro masové zvyšování kvalifikace. Silný tlak na průběžné vzdělávání je typický pouze pro pracoviště s netradičním charakterem práce a je směřován na pracovníky s již relativně vysokou kvalifikací. I v oživovně samočinných počítačů, tedy v provozu, kde pracují nej kvalifikovanější kádry s převážně středoškolským, popř. vysokoškolským vzděláním, se pravidelně vzdělává pouze 38 % pracovníků, a to přesto, že sebezvzdělávání je zde velmi účinně stimulováno vedením podniku. V provozech s tradičnějším profilem dělnické práce je situace ještě poněkud složitější. Pravidelně se vzdělává jen 13–20 % pracovníků, přičemž však často jde o vzdělání, které není přímo orientováno na řešení pracovních problémů, ale má charakter zvyšování všeobecného rozhledu nebo plní funkci záliby. U tradičních dělnických profesí je stále ještě věnována rozhodující pozornost rozvoji klasických řemeslných vlastností, jako je zručnost, zkušenosti, ostatně v souladu s charakterem a momentálními potřebami převážně většiny pracovních míst. Vyplývá to ostatně i ze zjištění, že realizované technologické inovace se v podstatě nedotkly obsahu výrobního procesu 85 % provozů. Téměř 90 % provozů je charakterizováno tím, že práce v nich nevyžaduje v podstatě žádné dodatečné doplňování znalostí a růst kvalifikace pracovníků se děje především kumulací osobní zkušenosti.

Údaje výzkumu ukazují, že současný průmyslový podnik představuje poměrně složitou strukturu, jejíž složitost však není dána jen organizačními, ekonomickými a technologickými parametry výroby, ale i složitostí sociální organizace. Jednotlivé provozy, respektive typy provozů, představují i svébytné sociální útvary, odlišující se specifickými rysy pracovního procesu, kvalifikačními nároky, specifickým uspořádáním mezilidských vztahů a v neposlední řadě i odlišným způsobem využívání mimopracovní doby a volného času a s celým způsobem života spojenými hodnotami práce, volného času a rodinného života.

Aktivity v mimopracovní době

Pokud jde o strukturu mimopracovní doby, ukázalo se, že existují velmi výrazné rozdíly mezi pracovníky z provozů charakteristických netradiční dělnickou prací (tzv. oživovny) a klasickými „dělnickými“ provozy.⁽³⁾ Rozdíly jsou dány především odlišným zastoupením komplexu domácích prací (29,1 %), způsobem kulturního využití (26 %), vzdělávacími aktivitami (17,4 %) a stylem zábavy a rekreace (16,5 %). Ostatní podstatné komponenty mimopracovní doby se podílejí na diferenciacích tendencích jen velmi slabě. Například rozdíly v odlišném zapojení do veřejné-politické činnosti a v účasti na brigádách jsou nepatrné (jen necelých 5 % všech rozdílů), což vyplývá

(3) Rozdíly mezi odlišnými skupinami provozů byly zjišťovány diskriminační analýzou, optimalizující hodnotu zobecnělé Mahalanobisovy distance (tzv. Raovo V). Procenta udávají podíl skupiny činnosti na velikosti Raova V. Všechny meziskupinové rozdíly jsou významné alespoň na 0,1 % hladině významnosti, maximální hodnota kánonické korelace dosáhla 0.5002.

zejména z bohaté a neformální účasti na řízení vlastního pracovního procesu. V naprosté většině provozů obou závodů fungují velmi dobře brigády socialistické práce, pracovníci se zapojují do zlepšovatelského a racionalizačního hnutí a tam, kde to povaha práce neumožňuje, se velmi aktivně podílejí alespoň na zlepšování pracovního prostředí v dílnách i v celém závodě.

Značná váha aktivit spojených s péčí o domácnost, děti a s údržbou domu, bytu či automobilu v rozdílech mezi jednotlivými provozy a typy provozů vyplývá především z jejich demografické heterogenity. V obou závodech existují jak provozy takřka výlučně mužské, tak i provozy s převažujícím zastoupením žen. Ve výsledcích je však obsažena i sociologicky daleko zajímavější informace. Nové typy provozů, zejména oživovny samočinných počítačů, jsou typické (z hlediska způsobů, jimiž jejich pracovníci využívají svůj volný čas) výraznějším zastoupením osob, v jejichž životním rytmu má významné místo vzdělávání i řešení problémů vlastní práce, náročnější formy kontaktů s kulturou (zejména návštěvy divadelních představení a koncertů) a v neposlední řadě i náročnější a aktivnější formy koníčků, včetně zájmové umělecké tvořivosti. Klasické dělnické profese, zastoupené především v nástrojárnách, se od tohoto typu do určité míry odlišují, především nízkým zastoupením sebevzdělávacích aktivit, nižší frekvencí kontaktů s kulturou (mimo televizi — zde naopak její sledování výrazněji stoupá), ale především přeměnou řady manuálních prací spojených s údržbou domu, zahrádky či automobilu v poměrně náročné a na vysoké profesionální úrovni realizované koníčky. Způsob využívání mimopracovní doby pracovníků tradičních průmyslových provozů (skupina 4) se pak odlišuje především výraznějším zastoupením různých forem méně náročné zábavy a vyšším podílem osob zabývajících se (a to i aktivně) sportem. I v jejich stylu využívání volného času a mimopracovní doby jsou však výrazně zastoupeny domácí práce a aktivity spojené s údržbou domu a bytu, které však jen u části ženských pracovníků jsou pojímány jako svého druhu koníčky a preferované typy životní seberealizace.

Tato odlišnost v zaměření využívání volného času se ostatně promítá jak do povšechné informovanosti členů kolektivů o tom, čím se jejich spolupracovníci ve volném čase zabývají, tak do jejich sociopreferenčního chování. Výzkum ukázal, že u pracovníků v oživovnách, v konstrukci i nástrojárnách, u nichž proces přeměny určitých zálib v koníčky dospěl zřejmě nejdále, existuje poměrně vysoká míra informovanosti o tom, čím se ostatní ve volném čase zabývají. Naproti tomu v jiných provozech se tak vysoká úroveň informovanosti projevila jen u části kolektivů. I zde však šlo především o kolektivy s poměrně vyšší než průměrnou úrovní kvalifikace a poměrně vysokou úrovní vnitroskupinové koheze. Je však zajímavé, že vztah mezi sociometrickou oblíbeností a výkonem atraktivního a ostatními akceptovaného koníčka se, statisticky vzato, intenzivněji neprosadil.

Hodnotové orientace

Pracovní kolektivy, jak výzkum prokázal, však nejsou jen určitými sociálními entitami ve smyslu diferenciací chování svých členů, ale i ve smyslu určitých postojů, norem a manifestovaných hodnot vztahujících se jak k práci, tak k volnému času, politické angažovanosti, rodinnému životu i výchově dětí. Povšimněme si hlouběji jen jednoho z těchto aspektů: postojů a hodnot práce jako svého druhu ústředních komponentů vnitropodnikového klimatu.

Výzkum prokázal, že v obou závodech (i ve všech provozech) se vytvořilo určité dlouhodobě stabilní a v podstatě příznivé podnikové klima, opírající se ve sféře hodnotových orientací především o takové hodnoty života a práce, jakými jsou: potřeba pocitu dobře vykonané práce, snaha získat si pověst dobrého pracovníka, pracovat v dobrém pracovním kolektivu i v čistém a zdravém pracovním prostředí. Výrazně jsou akceptovány i takové hodnoty jako odměňování podle kvality vykonané práce, možnost rychlého pracovního postupu v případě výrazných schopností, ocenění společenské prospěšnosti vykonávané práce. Plně akceptována je i řada rysů práce směřujících k rozvoji osobnosti pracovníka: samostatnost při řešení pracovních úkolů, možnost pohlízet na práci jako na koníčka svého druhu, potřeba kvalifikace a kvalifikačního růstu vyplývající z nezbytnosti hledání nových postupů a nápaditost. Kromě toho jsou výrazně oceněny i takové hodnoty, jako dobrý výdělek a práce v podniku s bytovou výstavbou a systematickou péčí o zaměstnance. Naproti tomu pozitivum práce v podniku s dobře zajištěnými podmínkami rekreace, zajištěním místa v jeslích či mateřských školkách a podobně je výrazněji uváděno jen některými skupinami

pracovníků. Možnost pracovat v zahraničí, systematický vedlejší výdělek (například formou smluv o dílo) nebo i práce nevyžadující neustálou přítomnost na pracovišti nejsou intenzivněji zdůrazňovány žádnou skupinou pracovníků.

Velmi zajímavé jsou postoje k pracovnímu výkonu. Ukazuje se, že z tohoto hlediska jsou hodnoty práce u většiny pracovníků zatím značně nevykrystalizované. Ačkoli hodnota „zasloužit si pověst dobrého pracovníka“ je v podstatě obecně přijímána všemi skupinami pracovníků, hodnota „dosáhnout mimořádné úrovně v oboru“ je akceptována jen velmi málo (15,3 % všech pracovníků), výrazněji jen v některých profesích s netradičním kvalifikačním a pracovním profilem. Rovněž ve vazbě profesionálního vzestupu na výkon můžeme zaznamenat řadu nejasností. Například mimořádný výkonový princip „postupu podle odpracovaných let“ je akceptován téměř stejně intenzivně jako požadavek „rychlého profesionálního vzestupu v případě mimořádných schopností a výkonu“. Naproti tomu, pokud jde o odměňování, je dodržování socialistického principu odměňování „podle vykonané práce a její kvality“ pokládáno obecně za jeden z nejdůležitějších principů sociální spravedlnosti a jeho porušování je obecně odmítáno, a to i v případech, kdy dobrý výdělek je kompenzací organizačních nedostatků práce.(4) Jak vyplývá z faktorové a kánonické analýzy, vztah ke kritériím výkonu a celospolečenským potřebám je jedním z důležitých diferencujících rysů individuálních i skupinových hodnotových orientací, přibližně stejně výrazným jako důraz kladený na seberealizační stránky pracovního procesu (zájma-
vost práce, růst kvalifikace apod.).

Výzkum prokázal, že hodnotové orientace převážné části pracovníků průmyslových závodů jsou dosti vzdáleny jednostrannostem, preferujícím seberealizaci z abstraktně pojatého výkonu (mimo jeho sociální vazby a důsledky pro společnost i jednotlivce) a hmotnou odměnu. Důležitou složku pracovní satisfakce představuje téměř u všech skupin pracovníků vědomí celospolečenského ocenění vykonávané práce (jejího celospolečenského přínosu), které je více zdůrazňováno než ocenění ze strany neformálních kolektivů přátel, známých i příbuzných. Do popředí se dostávají intenzivně seberealizační aspekty pracovního procesu, a to i u těch skupin pracovníků, kde objektivní možnost jejich naplnění je zatím nutně technologicky i organizačně limitována. *Práce má nepochybně centrální místo v hodnotových orientacích převážné většiny pracovníků.* To však neznamená, že její požadavky jsou akceptovány i za cenu devastace vytvořených návyků v jiných sférách života, zejména rodinného, ale i existujících zálib.

Rozdíly mezi jednotlivými provozy(5) jsou z hlediska akceptovaných hodnot sice značné, je však třeba je posuzovat právě v souvislosti s takto, výše popsaným, zaměřeným „celopodnikovým klimatem“. Převážná část rozdílů mezi jednotlivými typy provozů vyplývá především z akceptace rozdílných, úzce profesiograficky pojatých hodnot práce, zejména z rozdílného akcentu na možnost „získat a uplatnit řemeslný fortel“, „pečlivost a svědomitost“ nebo „schopnost orientovat se v náročných situacích“ (celkem 30,4 %). Značný význam v celkové diferenciaci hodnotových orientací podle jednotlivých typů provozů však má i akcent na momenty formální a neformální satisfakce z pracovního výkonu (23,1 %), sebezvojové momenty práce (6,6 %) a důraz na pracovní podmínky (14,5 %). Velmi malé rozdíly jsou naproti tomu v akceptaci hodnoty výkonu a požadavku sociální spravedlnosti při odměňování (4,9 %).

(4) Princip sociální spravedlnosti je velmi důležitým komponentem podnikového klimatu a je aplikován i na jiné oblasti života v podniku, například na oblast odborářské a podnikové rekreace. Skutečné i (ve většině případů) domnělé nedodržení tohoto principu (interpretovaného často vyhraněně rovnostářsky) má většinou značné negativní dopad na celkovou spokojenost s prací, podnikem, popřípadě i pracovním kolektivem.

(5) Významnost rozdílů byla opět posuzována na základě diskriminační analýzy. Rovněž v tomto případě byly všechny meziskupinové difference statisticky průkazné a maximální hodnota kánonické korelace dosáhla 0.5413.

Detailní rozbor těchto diferenciací(6) je patrný z tabulky 1, a proto se zde omezíme jen na některé nejdůležitější momenty:

1. V provozech charakteristických vysoce kvalifikovanou dělnickou prací nového typu je hodnotové spektrum více individuálně diferencováno a obecně akceptovány jsou pouze základní hodnoty života a práce: potřeba pocitu dobře vykonané práce, získání pověsti dobrého pracovníka, práce v dobrém pracovním prostředí a v dobrém pracovním kolektivu. Naproti tomu v tradičních dělnických kolektivech je spektrum akcentovaných hodnot méně individualizováno a počet obecně akceptovaných hodnot je větší. Více jsou zdůrazněny dílčí aspekty pracovních podmínek, výdělku, společenského ocenění práce i odměňování podle vykonané práce.

2. Z „profesiografických hodnot“ práce jsou v „oživovnách“ zdůrazňovány především hodnoty pečlivosti, orientace v náročných situacích, zvyšování kvalifikace, zatímco v ostatních provozech je výrazně akcentována zejména pečlivost a řemeslný fortel, opět tedy v souladu s objektivními potřebami převažujících pracovních míst.

Nástin závěru

Je zajímavé, že jak rozdíly mezi jednotlivými typy z hlediska realizovaného chování v mimopracovní době, tak rozdíly z hlediska hodnotových orientací ve sféře práce vykazují obdobnou tendenci. Největší difference jsou mezi „novými“ a „tradičními“ typy provozů na jedné straně a mezi provozy s vysoce kvalifikovanou dělnickou prací řemeslného typu (nástrojárny) a provozy charakteristickými symbiózou kvalifikované a nekvalifikované dělnické práce na druhé straně. Výsledky celkem jednoznačně naznačují, že zejména v pracovních kolektivech s „netradičním profilem dělnické práce“ vznikají nové jevy, a to jak z hlediska realizovaných struktur mimopracovní doby (vyznačujících se větším zastoupením náročnějších a vzdělávacích aktivit), tak hodnotových orientací. Svědčí o tom i skutečnost, že zatímco více než 40 % pracovníků z těchto kvalitativně nových provozů si uchovává hodnoty i vzory chování typické pro průměr dělnické třídy, pouhých 16 % dělníků z ostatních provozů vykazuje charakteristiky blízké pracovníkům těchto nových provozů.

V jednotlivých typech provozů se tak vytváří relativně svébytné sociální klima, které je výrazem pracovních i mimopracovních zkušeností, potřeb i zájmů. Význam tohoto klimatu pro formování životního zaměření pracovníků lze asi těžko docenit, a to tím spíše, že téměř ve všech sledovaných pracovních kolektivech (s výjimkou dvou) byla sociometrickými prostředky zjištěna vysoká míra koheze. Výzkum prokázal, že ve většině pracovních kolektivů vykristalovala postupem doby (relativně však nezávisle na délce soužití pracovního kolektivu) poměrně vyhraněná struktura sociometrických pozic, zahrnující jak osoby s vysokým (tzv. hvězdy) či naopak extrémně nízkým (tzv. izoláti) sociometrickým statusem.(7) Na rozdíl od běžných představ však výzkum naznačil, že zřejmě nejsnadněji a nejrychleji je v pracovním kolektivu dosažitelná pozice odborníka („fachmana“), schopného poradit a naznačit cesty k řešení technologických problémů. Naproti tomu vysoká sociometrická pozice v oblasti mezilidských vztahů, daná důvěrou i vírou ve schopnost vcítit se do náročných životních (tedy nejenom pracovních) situací, se získává zřejmě velmi obtížně a je výsadou jen několika málo jedinců v pracovních kolektivech, pokud se tam podobná „role“ v sociopreferenční struktuře pracovního kolektivu vůbec vykristaluje. Rovněž korelace mezi oběma typy sociometrických statusů je relativně velmi

(6) Za plně akceptované hodnoty byly pokládány ty, s nimiž rozhodně souhlasilo alespoň 50 % příslušníků dané skupiny; za částečně akceptované ty, kde s hodnotou souhlasilo alespoň 50 % pracovníků a podíl osob s nimi nesouhlasícími byl též maximálně padesátiprocentní. Za neakceptované byly pak pokládány ty, s nimiž nesouhlasilo (popřípadě rozhodně nesouhlasilo) více než 50 % dotázaných.

(7) Součástí výzkumu bylo sociometrické šetření, které zjišťovalo pomocí otevřených otázek osoby, které dotázaný pokládá za odborníky, osoby, s nimiž je v kolektivu dobrá zábava, i ty, jimž by se svěřil v případě obtížné životní (respektive pracovní) situace. Respondent nebyl ohraničen rámcem své pracovní skupiny, k přesahům výběrů do jiných pracovních skupin však docházelo jen výjimečně. Hvězdy a izoláti skupiny byly vybrány pomocí binomického testu.

Tabulka 1. Hodnoty práce podle úrovně akceptace v jednotlivých typech provozů

Úroveň akceptace hodnot	V provezech s vysoce kvalifikovanou dělnickou prací „nového typu“ (odzkoušování a finální kompletace počítačů atd.)	V obou typech provozů	V provezech s tradiční dělnickou prací převážně strojírenského charakteru
1. Hodnoty obecně sdílené		— fyzická kvalita pracovního prostředí — dobrý pracovní kolektiv — potřeba pocitu dobře vykonané práce — snaha o získání pověsti „dobrého pracovníka“	— společenské ocenění práce — dobrý výdělek — odměňování podle kvality práce — klidná, nestresující práce — práce umožňující uplatnit klasické „řemeslné“ přednosti (přesnost, pečlivost, „fortel“) — podniková péče o zaměstnance (sociální, bytová atd.)
2. Hodnoty akceptované	— společenské ocenění práce — dobrý výdělek — odměňování podle kvality práce — klidná, nestresující práce — práce umožňující uplatnit klasické „řemeslné“ přednosti — orientace v náročných a složitých situacích — podniková péče o zaměstnance	— možnost rychlého pracovního postupu podle schopnosti — zvyšování kvalifikace — samostatná práce — práce jako koníček — práce vyžadující nápaditost a hledání nových postupů — zaručený pracovní postup podle odpracovaných let	— práce nevyžadující přesčasy — ocenění práce u přátel, rodičů atd. — podniková rekreace
3. Hodnoty neakceptované	— práce nevyžadující přesčasy — ocenění práce u přátel, rodičů atd. — podniková rekreace	— práce kde není nutno přebírat odpovědnost za spolupracovníky a přesvědčovat je o nepopulárních věcech — práce nevyžadující neustálou přítomnost na pracovišti — možnost vedlejšího výdělků — dobrý příjem bez ohledu na odvedenou práci — preference volného času před prací — snaha o dosažení mimořádné úrovně v oboru	— orientace v náročných a složitých situacích

volná: nadprůměrný počet voleb v obou těchto oblastech mělo jen necelých 20 % sociometrických „hvězd“. V pracovních kolektivech zatím zřejmě snadněji krystalizují vzory pracovní odbornosti a angažovanosti než šířeji akceptovatelné vzory „životního stylu“ a „životní moudrosti“. Důležitou otázku představují sociální charakteristiky těchto kolektivem obecně akceptovaných jedinců. Výsledky nejsou zatím jednoznačné, je však zřejmé, že v kvalifikačně heterogenních kolektivech, v nichž spolupracují osoby jak se základním, tak středoškolským nebo dokonce vysokoškolským vzděláním, se vzdělanostní struktura těchto „hvězd“ v podstatě neodlišuje od vzdělanostní struktury celé skupiny. Populární představa o lineárním šíření životních vzorů typických pro vzdělanější skupiny obyvatelstva směrem k osobám s nižší úrovní vzdělání je tím, podle našeho názoru, vážně narušena, a to tím spíše, že obdobné výsledky přinesla i analýza pracovních kolektivů, v nichž spolupracují vyučení s pracovníky bez jakékoliv odborné kvalifikace. V této souvislosti je zajímavé, že i pozice „fachmana“ je dosažitelná pro osoby s poměrně nízkou úrovní formální kvalifikace a je uznávána i osobami s vyšším vzděláním.

Výsledky z výzkumu bude třeba nepochybně ještě dále prověřovat náročnějšími statistickými postupy a konfrontovat je se závěry jiných šetření. Jejich význam spočívá dnes především v nastolení empiricky podložených hypotéz o úloze pracovních kolektivů v utváření socialistického způsobu života. V tomto směru bylo jednoznačně prokázáno, že pracovní kolektiv není jen pracovní skupinou, ale i významným referenčním sociálním rámcem vykonávajícím značný psychologický tlak na přijetí určitých životních (a zejména profesionálních) standardů a norem chování. Vzhledem k tomu, že tyto psychologické tlaky působí vesměs v souladu s objektivními požadavky výrobního procesu, mají značnou váhu. Je proto třeba věnovat procesům probíhajícím na této úrovni značnou pozornost. Výzkum rovněž ukázal značný význam společenských organizací, brigád socialistické práce a různých forem socialistického soutěžení na utváření vnitroskupinového klimatu. Činnost těchto organizačně politických struktur není jen formálním zastřešením živelně probíhajících procesů uvnitř pracovních kolektivů, ale naopak sehrává pozitivní, stmelující funkci v krystalizaci žádoucích směrů rozvoje aktivity pracujících i jejich hodnotových orientací.

Vladimír Rak

Miroslava Šolcová: Socialistický způsob života

Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1978, 183 s.

Socialistický způsob života představuje dnes společenskovědní téma obdařené mnoha nejrůznějšími a často rozpornými přívlastky: relativně nové, společensky závažné, komplexní, bezprostředně spjaté s vývojovou dynamikou společnosti a v mnoha ohledech ji dokonce podmiňující; přitom velmi obtížné, vyžadující mlutidisciplinární přístup a schopnost nového vidění i tradičních problémů; široce rozpracovávané ve většině socialistických zemí, zejména v SSSR, a přesto stále s mnoha nezodpovězenými otázkami.

V Československých podmínkách platí tyto přívlastky s určitými modifikacemi. Relativní omezenost společenskovědní výzkumné kapacity neumožňuje uvolnit pro řešení této problematiky týmy srovnatelné svou početností a vybavením s analogickými týmy v socialistických zemích. Naléhavá společenská objednávka vyžaduje, aby se úsilí soustředilo na poznání reálných procesů formování způsobu života, a ponechává málo prostoru pro zpracování teoretických monografií, pedagogických a propagandistických pomůcek. Masově dostupný knižní trh je v tomto směru zásobován zcela sporadicky; o to závažnější je každý ediční počín, o to zodpovědnější musí být přístup každého autora textu určenému nejširší veřejnosti, o to náročnější hlediska je nutno uplatňovat při jeho hodnocení.

Miroslava Šolcová se tomuto náročnému hodnocení vystavila vědomě a záměrně. Ve své publikaci *Socialistický způsob života* (schválené ministerstvem školství ČR jako příručka pro učitele marxismu-leninismu) sledovala nelehký úkol podat takovou informaci o současném stavu bádání a poznání socialistického způsobu života, která by splňovala požadavek základní orientace nezbytné pro pedagogickou a propagandistickou práci. Tomuto cíli odpovídá poměrně široký obsahový záběr studie: kritika dosavadních buržoazních koncepcí způsobu života, vymezení této kategorie a její třídní podstaty, základní charakteristiky a některé reálné problémy utváření socialistického způsobu života. Téma je tedy zpracováno ve třech základních rovinách – ideologické, teoreticko-metodologické i prakticko-analytické.

Která z nich nejvíce zaujme odborného čtenáře? Po pravdě řečeno to podle mého názoru pravděpodobně nebude kapitola zabývající se teoretickou reflexí způsobu života v buržoazní ideologii. Ve své stručnosti podává nezbytně jen elementární přehled řady nejrozšířenějších buržoazních koncepcí společenského vývoje a kvality života, vzniklých v posledních desetiletích; je sice funkční vzhledem k pedagogickému a propagandistickému určení textu, nepřesahuje však podstatně kritické analýzy obsažené v jiných pramenech. Teoretická konfrontace je významnou součástí ideologického boje mezi oběma soustavami; její propagandistická efektivnost v domácím prostředí je však závislá na míře rozšíření kritizovaných teorií či jejich elementů. Pro pedagogicko-propagandistické účely je závažnější argumentace dotýkající se reality samé, tedy marxistický třídní rozbor a hodnocení reálných sociálních procesů a jevů, které jsou často deformované a zjednodušené reflektovány veřejným míněním a tvoří tak nejvlastnější předmět ideologického boje o vědomí mas. Tento obecný závěr platí zvláště naléhavě ve vztahu k problémům lidského života, životní úrovně, spotřeby aj., kde jeová komparace vede příliš snadno ke zdánlivým analogiím nepostihujícím podstatnou rozdílnost podmínek lidské existence v obou společenských systémech.

Recenzovaná publikace úspěšně využívá řady dosažitelných informací a poskytuje propagandistické práci základní orientaci i mnoho užitečných příkladů. Skutečnost, že autorka důsledně ve své kritické analýze respektuje třídní hlediska, snad ani není nutno zdůrazňovat; tato vlastnost je dlouhodobým, obecně známým rysem jejího autorského rukopisu.

Kapitola věnovaná kritice buržoazních teorií zaujímá mimo jiné odmítavé stanovisko ke koncepcím tzv. „nové kvality života“, považovaným v poslední době na Západě za východisko k překonání narůstajících vnitřních společenských rozporů

kapitalistické společnosti. M. Šolcová přesvědčivě ilustruje jejich ideologickou poplatnost, nerespektující antagonismus třídních rozporů a vytvářející iluze o univerzální, nové, vyšší „kvalitě života“, opírající se o technický rozvoj a zvyšování spotřeby. V této souvislosti však vzniká otázka, zda se s těmito koncepcemi vyrovnáme pouze tím, že je odmítneme, či zda je naopak nutné akceptovat výzvu formulovanou naším ideologickým protivníkem a v rámci marxistické vědy o společnosti a člověku řešit problém, v čem spočívá skutečná lidská kvalita života: rozbořením reálných výrobních a společenských poměrů prokázat rozpornost kvalitativních určení lidského života v podmínkách kapitalistické společnosti a proti ní postavit historicky novou, vyšší kvalitu života, upevňovanou postupným rozvojem socialismu.

Předpokladem tohoto řešení je však vymezení podstatných, kvalitativně rozhodujících vlastností, elementů lidského života, které jsou základem jeho způsobového určení. Jedním z významných přínosů recenzované publikace je podle mého názoru právě to, že v ní M. Šolcová formuluje problém podstaty způsobu života, nezbytnost hledat za sférou jevů dynamickou tendenci určující směr a pohyb společenských jevů, vyjadřující podstatu těchto jevů. S některými formulacemi lze sice polemizovat, zejména pokud vyjadřují rozdílnou kompetenci a zodpovědnost jednotlivých společenskovědních disciplín při zkoumání způsobu života. Různé vědní obory pravděpodobně nebudou vyjadřovat různé podstaty způsobu života (s. 7), ale jen jeho odlišné projevy. Růzností předmětů jednotlivých společenskovědních disciplín nelze podle mého názoru ospravedlňovat různé interpretace kategorie způsobu života (s. 85), ale jen rozdílný přínos k poznání odlišných aspektů této problematiky. Rovněž přenesení zodpovědnosti za studium podstaty způsobu života do sféry vědeckého komunismu, přičemž sociologii je vyhrazena role poznávat totalitu jevů (s. 87), je pro sociologa málo uspokojivé, i když po pravdě řečeno, do značné míry vystihuje dosud dosažený stupeň sociologického poznání v této oblasti.

Všemi teoreticko-metodologickými úvahami práce proniká důsledná snaha o postíní podstatných determinantů a určení lidského života, vycházející z materialistického pojetí dějin jako přírodně historického procesu, jehož dynamika a s ním i dynamika vývoje způsobu života jsou určeny změnami způsobu výroby, dialektikou vývoje výrobních sil a výrobních vztahů. Rozbor přírodně historického procesu reprodukce života prací a plozením lidského rodu – v konkrétně historických, proměnlivých společenských formách – umožnil autorce přesvědčivě argumentovat určující úlohu výrobních a společenských poměrů při utváření způsobu života a dokázat tak rozhodující tezi o třídní podstatě a povaze způsobu života. Klíčový závěr, že dosažený stupeň rozvoje výrobních sil je pouze jednou z podmínek pro existenci určitého způsobu života, ne však podmínkou určující, je nezbytným východiskem komparace způsobu života v různých společenských systémech.

Kapitola zabývající se vymezením kategorie způsobu života je odrazem stávající názorové heterogenity na tuto otázku. M. Šolcová v ní přináší dosti obsáhlý přehled přístupů různých československých i zahraničních autorů. Uvádí řadu argumentů, na jejichž základě odmítá termín „životní styl“ v jeho různých pojmových variantách. Jednoznačně se ztotožňuje s požadavkem zkoumat lidský život v jeho komplexnosti a jednotě pracovní i mimopracovní sféry. Za základní vymezení považuje lidské činnosti a akceptuje definici I. Hruzy, podle níž lidský život představují „mnohostranné činnosti, jimiž se dané individuum, třída či celá společnost projevují a jimiž se zároveň udržují a obnovují“. Způsob života je „způsob uspořádání těchto činností, odpovídajících konkrétně historickému charakteru dané společensko-ekonomické formace, postavení daného člověka, třídy či sociální skupiny v ní“. Způsobem uspořádání činností se rozumí druh obsažených činností, jejich vzájemné proporce a vzájemné vztahy (s. 87).

Socialistický způsob života je pak chápán jako kvalitativně odlišná forma způsobu života, determinovaná rozdílným charakterem výrobních vztahů, jejíž rysy – dosud formulované různými autory nejednotně, i když bez podstatných obsahových rozdílů – odpovídají specifickým rysům socialistické společnosti v jednotlivých etapách jejího rozvoje. V dlouholetém sporu teoretiků, zda je správné označovat reálnou variabilitu životních projevů v socialistických zemích výrazem „socialistický způsob života“ či „způsob života za socialismu“, volí M. Šolcová první variantu. Zdůvodňuje ji tím, že různé způsoby života lidí v socialistické společnosti nejsou k sobě navzájem v antagonistickém vztahu, navíc, že způsob života v socialistické společnosti nemůže objektivně vznikat jako jiný než socialistický (s. 93).

Sama terminologická konvence je sice méně podstatná než řešení obsahových otázek s ní spojených; má však řadu teoretických, ideologických i praktických kon-

sekvencí. Nemohu proto než konstatovat, že zvolená alternativa skrývá podle mého názoru vážné nebezpečí podcenění reálné rozpornosti životních projevů i jejich objektivních příčin, přetrvávajících, či dokonce nově vznikajících v procesu socialistické výstavby. Ideologicky je demobilizující, ne-li dokonce deformující, protože jakoby přiřazuje podstatě socialismu elementy a projevy, které jsou rezidui vnitrospolečenských antagonismů minulosti či odrazy vnějších antagonismů současnosti. Je to tím závažnější, že řešení obsahových otázek, vymezení specifických rysů způsobu života determinovaných rozvíjejícím se systémem socialistických společenských poměrů je poznamenáno nedořešeností konceptuálních otázek v obecné teoreticko-metodologické rovině. Významným přínosem recenzované publikace je v této souvislosti především akcent položený na proces překonávání staré dělby práce, která určuje dosud existující rozdílné postavení lidí ve výrobních vztazích a je základem sociální a třídní diferenciací způsobu života v socialistické společnosti.

Podnětně je formulován problém vedoucí úlohy dělnické třídy v procesu formování socialistického způsobu života. Autorka se úspěšně vyhnula některým zdaleka ne ojedinělým zjednodušením. Upozorňuje, že ani za socialismu neznámená vedoucí úloha dělnické třídy vývoj k zobecnění a zvěčnění způsobu života, kterého již socialistická dělnická třída dosáhla, protože jeho vytváření není jen věcí subjektivní vůle této třídy, ale především důsledkem existence materiálních podmínek adekvátních dosažené vývojové fázi socialismu. Objektivní omezení životních podmínek neumožňuje dělnické třídě žít všestranným, bohatě rozvinutým způsobem života a tento negativní prvek „jednostranné determinovanosti způsobu života dělnické třídy se tak v dialektickém procesu vývoje budování socialismu mění v pozitivní, neboť právě z tohoto postavení dělnické třídy vyplývá její zájem na historické přeměně nejen jí samé, ale koneckonců celé společnosti“ (s. 101). Tímto třídně podmíněným obsahem je určen směr vývoje způsobu života; jeho základem musí být proces přeměny staré dělby práce v její novou komunistickou podobu.

Značná pozornost je v recenzované publikaci věnována analýze některých reálných problémů utváření socialistického způsobu života, zejména těch, které mají bezprostřední teoreticko-politické a ideologické konsekvence. Autorka charakterizuje postavení spotřeby za socialismu i její úlohu jako nástroje všestranného rozvoje společnosti i osobnosti. Zdůrazňuje význam rozdělování a směny, které stojí mezi výrobou a spotřebou, dějí se za přímé účasti lidí a jsou součástí jejich účasti na řízení a správě svých věcí, včetně kontroly. Všeobecná kontrola míry práce a míry spotřeby musí být jedním z hlavních prostředků likvidace negativních jevů v oblasti rozdělování a spotřeby. V první řadě jde o přísné dodržování socialistické zásady odměňování podle práce, protože „rozdíly v životní úrovni rodin a jednotlivců, které z této zásady nejsou odvozeny, produkuje nové rysy maloměstácké hrabivosti... a tvoří jak objektivně, tak subjektivně podmíněné zábrany tvorby socialistického způsobu života. A jako takové musí být hodnoceny a společenskými prostředky zneškodňovány a likvidovány možnosti jejich vzniku“ (s. 116).

M. Šolcová kriticky upozorňuje, že sepětí vývoje způsobu života a životní úrovně někdy vede ke zjednodušenému závěru, že zvyšující se životní úroveň automaticky znamená vyšší kvalitu způsobu života; ve skutečnosti zde jde o absolutizaci vlivu růstu výrobních sil.

Významný vliv na konečný efekt spotřeby má malovýrobní práce v rodině, kterou autorka hodnotí jako v podstatě nežádoucí; při její analýze je však nutno odlišovat, kdy je vyvolána ekonomickou nutností a kdy již získává podobu jednostranné honby za spotřebními předměty.

Řada zajímavých podnětů se týká problematiky volného času, jako „času k dispozici člověka“. M. Šolcová polemizuje s pojetím volného času jako sféry svobody stojící v protikladu ke sféře nutnosti, tj. k pracovní době. Dospívá k závěru, že „volný čas je méně prostorem pro realizaci svobody a je spíše funkcí lidského života, která naplňuje život v jeho totalitě“ (s. 138). V zajímavých souvislostech upozorňuje na nebezpečí privatizace osobního života. „Čím méně mohou lidé aktivně ovlivňovat podmínky svého života, tím více na ně člověk reaguje jako na cizí moc. Znamená to, že zvyšování míry a intenzity účasti lidí na řízení a kontrole společenských procesů je schopno překonat zdání i skutečnost tohoto odcizení. Socialistická společnost podstatou svého uspořádání otvírá k tomu všechny možnosti. Dokud se však nestane účast na řízení a kontrole věcí všech, dokud bude trvat a nacházet uplatnění i nesprávná regulace tohoto ‚vtahování‘ lidí do ‚správy svých věcí‘, potud budou lidé objektivně hledat útočiště a ‚trávit‘ svůj čas v soukromé sféře... Jestliže lidé mají pocit, že o jejich životě rozhodují ‚ti druzí‘, mají-li pocit, že ‚fungují‘ pouze jako ‚převodová kolečka‘ společenského systému, neboť co je řídí, je určeno mimo

ně, uchylují se do soukromí, ... kde se cítí být subjekty rozhodování, kde se cítí být „vlastními hospodáři“. Fixující se maloměšťáctví i jeho nové produkty jsou tak produktem podcenění aktivní politické práce mas, podcenění účasti lidí na správě a řízení společnosti.“ (s. 143)

Studie Miroslavy Šolcové o socialistickém způsobu života logicky vyúsťuje ve zdůraznění faktoru uvědomělosti, zejména třídního vědomí a třídní uvědomělosti při aktivním formování socialistického způsobu života. Autorka přitom odmítá jednostranné moralizující koncepce, které absolutizují úlohu subjektu a jeho vědomí a ignorují působnost společenského bytí. Kritériem uvědomělosti je i za socialismu společenská praxe. Nezbytnou součástí a jedním z hlavních rysů socialistického způsobu života se proto stává politická aktivita, pro niž musí být za socialismu soustavně vytvářeny společenské podmínky.“ V této souvislosti je zapotřebí se zmínit, že nám často uniká skutečnost, že „velké činy“ se rodí z malých, že velká aktivita se rodí prostřednictvím řady malých iniciativních činů individuů... Ignorací politické angažovanosti pracujících objektivně reprodukuje podmínky pro individualizaci života“ (s. 174). Politická práce komunistické strany mezi masami je proto integrální součástí rozvoje socialistického způsobu života. Tímto osobně angažováním, politicky akčním závěrem završuje Miroslava Šolcová svůj výklad.

Souhrnně lze recenzovanou publikaci — přes některé diskusní momenty či ne zcela dořešené problémy, o nichž jsem se zmínila, — označit jako závažný příspěvek k rozvoji marxistické teorie způsobu života i k řešení praktických problémů utváření socialistického způsobu života, který splňuje náročné požadavky pedagogického a propagandistického využití.

Je však nutno s politováním konstatovat, že vysokou obsahovou úroveň studie do určité míry znehodnocuje nedostatečná redakční práce, projevující se zejména v chybných jménech autorů (například E. Sench místo E. Scheuch) a zkomoleninách anglických i zdumácnělých výrazů (dispotable místo disposable time, technostromní místo technotronní společnost aj.). I když tyto chyby neovlivňují srozumitelnost studie, neměly by se v učební pomůcce vyskytovat.

Jana Vítěčková

Filip Hronský — Jiří Suchý a kol.: Socialistický způsob života — Otázky teorie a praxe

Bratislava, Pravda 1979, 200 s.

Jedním z nejaktuálnějších úkolů marxisticko-leninských společenských věd je řešení problematiky socialistického způsobu života — problematiky, které je věnována pozornost i v nejvyšších stranických orgánech. Stačí jen připomenout XIV. sjezd KSČ nebo ideologické plénum ÚV KSČ z října 1972, a zejména pak XV. sjezd KSČ.

Kniha *Socialistický způsob života — Otázky teorie a praxe* je příspěvkem k naplnění tohoto úkolu. Svým celkovým konceptním zaměřením patří mezi publikace teoreticky značně náročné. Vyplývá to již z geneze jejího vzniku. Oba autoři jsou pracovníky Výzkumného ústavu životnej úrovně pri Štátnej plánovacej komisii, jenž byl pověřen vypracováním jednotného programu výzkumu socialistického způsobu života. Toto pracoviště převzalo i úlohu koordinátora ve státním plánu ekonomického výzkumu. Do výzkumného programu se postupně zapojilo 30 dalších vědeckých pracovišť. Publikace je výsledkem několikaletých soustavných šetření, která probíhala v letech 1971–1975. Jejím východiskem je rozsáhlá závěrečná výzkumná zpráva, nazvaná *Syntetická štúdia o teórii socialistického spôsobu života* (VÚŽÚ Bratislava, 1975 — autoři F. Hronský — J. Suchý a kol.).

Kniha, rozčleněná do devíti kapitol, pojednává o otázkách socialistického způsobu života v širokém kontextu společenského vývoje a v souvislosti s problémy teorie i praxe. Úvodní kapitola, nazvaná *Teoretické problémy spôsobu života*, se zabývá vymezením základních pojmů: „Způsob života se vztahuje na všechny životní projevy a činnosti, pomocí nichž uspokojují lidé své potřeby, využívají hmotné podmínky své existence a vstupují přitom do vzájemných vztahů v rámci poměrů typických pro danou společensko-ekonomickou formaci“ (s. 23). „Kategorie způsobu života tak vyjadřuje subjektivní stránku společenské existence, je výrazem určitých všeobecných podstatných, typických a opakovatelných stránek a souvislostí životních projevů sociálních subjektů, které vyplývají z determinace jejich životního procesu společenskými podmínkami“ (s. 33). Se způsobem života úzce souvisejí kategorie *životní úroveň* a *životní styl*. U kategorie *životní úroveň* se autoři kloní k názoru,

že je užším pojmem než životní způsob, neboť zevšeobecňuje jen jistou část reprodukce společenského života, zatímco způsob života vyjadřuje komplex životních forem, činností a vztahů ve všech společenských sférách. V otázce vztahu mezi životním stylem a způsobem života však nelze již provést tak jednoznačné rozlišení. Vedle pojmu životní styl se objevuje i pojem *životní sloh*. Použití těchto termínů v kompetentní literatuře není jednotné. Přesto se autoři, vycházejíce z myšlenek K. Honzíka a O. Kleina, pokoušejí o vymezení stylu života jako funkční integrace společenského života, která vyjadřuje stupeň zralosti a vyspělosti bytí i vědomí lidí z hlediska cílové představy o komunistickém (socialistickém) způsobu života (s. 43–44).

V další kapitole, *Factory a determinanty způsobu života*, je podrobně pojednáno o podmíněnosti a závislosti struktury způsobu života na povaze společensko-ekonomické formace. I zde autoři poukazují na rozdílnosti v názorech marxistických teoretiků při členění a třídění determinant a faktorů způsobu života; zdůrazňují, že faktory a determinanty způsobu života mají z gnoseologického hlediska primární význam a bez analýzy jejich makrosociálních účinků by nebylo možno vymezit podstatné rysy té které společnosti.

Třetí kapitola, *Socialistický způsob života ako historicky nový typ spôsobu života*, je zaměřena na otázky vymezení prvků, respektive rysů socialistického způsobu života. V těchto otázkách je rozdílnost názorů největší. Jednotliví teoretikové zpravidla zdůrazňují ty aspekty, které pokládají za důležité s ohledem na zaměření své vlastní práce. Autoři v této souvislosti zdůrazňují, že úsilí o stanovení specifických rysů socialistického způsobu života vyžaduje kombinaci různých přístupů. „Socialistický způsob života nevzniká náraz jako ucelená soustava hotových životních forem socialistické povahy. Jednotlivé prvky socialistického způsobu života vznikají a rozvíjejí se postupně, v závislosti na změnách materiálních podmínek života, na stupni zralosti socialistických společensko-ekonomických vztahů a na změnách třídní a sociální struktury společnosti“ (s. 74).

Kapitola *Socialistický spôsob života a životné potreby* pojednává o závažných otázkách místa životních potřeb v celkové struktuře způsobu života. Životní potřeby plní při reprodukci a rozvoji společnosti velmi významné funkce. Je možno pokládat je za jeden z rozhodujících motivů životních činností. Plní i instrumentální funkce, jejichž pomocí může socialistická společnost ovlivňovat životní činnosti a aktivity. Vzhledem k rozmanitosti lidských potřeb je jejich jednoznačná klasifikace obtížná. Autoři používají nejvíce rozšířené členění potřeb na reprodukční (základní) a rozvojové (vyšší). Důležité je vztah potřeb jednotlivců, společenských skupin a tříd. Je připomenut i zákon růstu potřeb, zformulovaný V. I. Leninem. Potřeby v celé historii lidské společnosti neustále narůstají, rozšiřují se a obohacují. Specifikum socialismu spočívá ve všeobecném uspokojování základních potřeb, s čímž souvisí i zajištění základních sociálních jistot, dochází ke stimulování vyšších potřeb, zejména užívání kulturních a duchovních hodnot a vytváření souladu mezi individuálními a společenskými potřebami. V kontextu kapitoly se autoři zabývají také kvalitou uspokojování potřeb v naší společnosti a kriticky hodnotí některé negativní tendence v této oblasti.

Pátá kapitola, *Životné činnosti a aktivity v štruktúre socialistického spôsobu života*, patří k nejrozsáhlejším. Životní činnosti jsou zde — jako je tomu ostatně i v řadě jiných prací, — charakterizovány jako nejvšestrannější projev způsobu života, v němž se koncentrují a zevšeobecňují všechny ostatní prvky jeho struktury (s. 98). Je zdůrazněna skutečnost, že jsou nejen projevem fyzických a duševních schopností jedince, nýbrž i procesem, v němž se promítají subjektivní i objektivní faktory lidské existence. Vzájemná interakce mezi člověkem a společností způsobuje, že člověk je souborem společenských vztahů. (Při klasifikaci činností a aktivit kladou autoři na první místo pracovní aktivity, jako další uvádějí aktivity a činnosti spojené s užíváním hodnot, s rodinným životem, se společensko-politickou angažovaností a konečně se vztahy a běžnou komunikací mezi lidmi vůbec.)

Rozvoji životních aktivit lidí v socialistické společnosti, jejich životním postojům a činnostem je věnována šestá kapitola, *Dynamika socialistického spôsobu života*. Vzhledem k systémové povaze společenského celku představuje jednotlivec a jeho životní projevy funkčně podřízenou složku společenského života. Jednota společenského systému a způsobu života nevzniká v socialismu samočinně a okamžitě. Celkový model dynamiky socialistického způsobu života musí proto představovat celý komplex determinačních souvislostí, jež stimulují tvorbu životního způsobu v socia-

listických podmínkách. Autoři uvádějí pět determinačních souvislostí: determinaci způsobu života materiálními podmínkami, determinaci psychickou strukturou subjektu, jeho potřebami, vědomostmi a realizačními schopnostmi, determinaci duchovní kulturou, usměrňováním a řízením nadstavbovými institucemi a autodeterminaci, vyplývající z vnitřních strukturálních vazeb a procesů. Rozvoj způsobu života v socialistické společnosti se tedy uskutečňuje jako složitý, mnohotvárný proces interakce mezi orgány společenského řízení a mezi soustavou objektivních faktorů rozvoje společenského života.

V kapitole *Historický vývoj socialistického způsobu života* vymezují autoři tři základní etapy tohoto vývoje: etapu přechodu od buržoazního způsobu života k socialistickému, etapu vytváření kvalitativně nových prvků socialistického způsobu života, jejich sjednocování a upevňování a etapu prohlubování a všestranného rozvoje socialistického způsobu života. Třetí etapou prochází v současné době většina socialistických zemí. Pokud jde o další směry a tendence rozvoje socialistického způsobu života v období výstavby rozvinuté socialistické společnosti, jsou to především proces homogenizace (který je však třeba chápat v jeho souvztažnosti s projevy diferenciací), růst životních potřeb a změna v jejich struktuře, všestranný rozvoj osobnosti a růst kolektivismu.

Osmá kapitola, *Socialistický způsob života a vědeckotechnický rozvoj*, rozebírá problematiku kvalitativně nového typu rozvoje výrobních sil, spojenou s uplatňováním vědy jako výrobní síly, čímž se současně posiluje i rozvoj socialistického způsobu života. Socialistický průběh vědeckotechnické revoluce se podstatně odlišuje od jejího živelného průběhu a chaotických následků v podmínkách kapitalistické společnosti. Využívání stimulů vědeckotechnického rozvoje předchází věcná a hodnotově normativní analýza politických orgánů a plánovacích institucí socialistického státu. Věda a technika tak vedou k úspoře pracovního času, rozšiřování volného času, urychlují pozitivní vývoj sociální struktury socialistické společnosti vyrovnáváním sociálně ekonomických rozdílů a jsou stimulem odstraňování rozdílů mezi fyzickou a duševní prací. To vše ovšem neznamená, že naše společnost nemusí řešit řadu problémů. Dosud ne zcela uspokojivě bráníme nežádoucím vlivům vědeckotechnického rozvoje na přírodní i sociální prostředí. V této souvislosti je však třeba poukázat na obrovské možnosti socialistické společnosti při řešení této problematiky. Důležitým momentem je zde to — jak autoři správně zdůrazňují —, že stimulace vědeckotechnického rozvoje není záležitostí úzkého okruhu expertů, ale všech pracujících. „Součástí řízení se musí stát i cílevědomé utváření socialistického uvědomění a socialistických životních postojů občanů komunistickou výchovou a soustavným rozšiřováním vzdělanostního obzoru tak, aby se staly vnitřními motivačními činiteli jejich praktických socialistických životních projevů“ (s. 181).

Poslední kapitola má název *Ciele a nástroje formovania socialistického spôsobu života*. Autoři vysvětlují, jak se formování socialistického způsobu života stává součástí cílevědomého plánovitého řízení a regulace společenského vývoje. Jde o stimulaci a usměrňování určitých životních aktivit subjektů, aby byly v souladu s nutnými trendy vývoje. Autoři rozebírají činitele společenské regulace způsobu života, cíle a nástroje formování socialistického způsobu života, jenž implikuje všestranný rozvoj osobnosti všech členů socialistické společnosti, upevnění stabilního systému existenčních a sociálních jistot a posilování morální stránky životních projevů jednotlivců.

Kniha je významným teoretickým příspěvkem k řešení problematiky socialistického způsobu života. I když se jedná o publikaci, která je prvním soubornějším výstupem výzkumů autorského kolektivu, je to dílo, jež můžeme uvítat jako obohacení naší marxisticko-leninské sociologie. Přináší řadu nových podnětů k živé diskutovaným otázkám problematiky socialistického životního způsobu.

Je možno si jen přát, aby z kontinuity výzkumné práce v této oblasti vzniklo pokračování, které by dál obohacovalo teorii i praxi socialistického způsobu života.

Mojmír Köttner

Moskva, Nauka 1978, 364 s.

Marxistická literatura o způsobu života je dnes již velmi rozsáhlá. Různé přístupy ke zpracování této problematiky i jejich závěry jsou předmětem častých diskusí i na mezinárodních setkáních vědců socialistických zemí. Monografie A. P. Butěnka kriticky hodnotí hlavní současná stanoviska a podává vlastní, argumentované pojetí teoreticko-metodologických východisek a principů zkoumání způsobu života, s akcentem na socialistický životní způsob.

Zkoumání způsobu života se v poválečném období, a zejména v posledních desetiletích, stalo předmětem soustředěného zájmu v kapitalistických i socialistických zemích. Při zdůraznění silného ideologického aspektu této problematiky upozorňuje autor, „že existují obecné příčiny — působící jak v socialistických tak kapitalistických zemích — které aktualizují danou problematiku, přičemž tyto příčiny vyvěrají z procesů probíhajících v současných výrobních silách“, kde každý nový krok vpřed se „přímo a bezprostředně týká problematiky způsobu života“ (s. 20). Samozřejmě tento fakt nikterak neodstraňuje zásadní rozdíly v sociálně ekonomických podmínkách i v samotné podstatě způsobu života kapitalistické a socialistické společnosti. Autor podává stručný kritický přehled buržoazních, sociálně reformistických a revisionistických koncepcí způsobu života a konfrontuje je s realitou prohlubující se krize kapitalistické společnosti. Teprve socialistické společenské zřízení vytváří podmínky pro kvalitativně nový způsob života, svojí podstatou „pracovní, kolektivní a humánní, zaměřený na sebezotvření člověka práce, uspokojování jeho materiálních a duchovních hodnot, rozvoj jeho schopností a talentu“ (s. 13–14).

Již sama struktura knihy, rozčleněná do tří velkých oddílů (*Životní způsob jako sociologická kategorie, Socialistický způsob života, jeho podstata a strukturální elementy, Zákonitosti a problémy rozvoje socialistického způsobu života*), musí zaujmout každého čtenáře, který sleduje či aktivně zkoumá tuto oblast. Svědčí totiž o tom, že autor se orientuje na řešení aktuálních teoreticky otevřených a diskutovaných problémů.

První část knihy je věnována rozboru způsobu života jako sociologické kategorie, jeho struktury a determinant. Ke způsobu života přistupuje autor jako ke komplexnímu jevu. „Způsob života, to je způsob nebo charakter veškeré činnosti daného jednotlivce, sociální skupiny nebo celé společnosti, určený především způsobem výroby, životní úrovní, souhrnem přírodních geografických a společensko-historických podmínek a rovněž hodnotových orientací.“ ... „Svou podstatou způsob života nezahrnuje podmínky života, ale veškerý souhrn forem životní činnosti lidí v procesu výroby materiálních a duchovních statků, právě tak jako ve společensko-politické a rodinné mimopracovní sféře. Není to však mechanická suma všech forem životní činnosti, ale jejich určitý systém, určitá vzájemná spjatost, vytvářející systém působením řady faktorů, především společenských pozic a hodnotových orientací, a vyznačuje se proto vnitřní celistvostí a organickou jednotou“ (s. 36). V souladu s tímto pojetím autor zdůrazňuje, že strukturální elementy způsobu života nejsou ani vnější podmínky činnosti, ani její vnitřní impulsy, ale „samý formy lidské činnosti“ (s. 37), které jsou definovány jako „přírodně historicky se vyvinuvší druhy činnosti člověka“, nikoli ovšem přírodně fyziologické, ale takové, které něco znamenají společensky (s. 38). Historicky se vyvíjející struktura způsobu života je organicky propojovaným systémem forem životní činnosti jednotlivce, sociální skupiny nebo celé společnosti. Způsob života je determinován „souhrnem“ společenských a přírodních podmínek, vnějších faktorů a vnitřních impulsů, objektivních a subjektivních příčin“ (s. 41).

Po obecné charakteristice přechází autor k analýze podmínek a způsobu života ve třech úrovních subjektů — jednotlivce, sociální skupiny a společnosti. Při zkoumání struktury způsobu života vzhledem k subjektu je třeba začít dle jeho názoru od jednotlivce, neboť způsob života jednotlivce má „nejjednodušší“ organizaci. Pro jeho strukturu je charakteristický jediný rozměr, a to časový.

Ve srovnání se způsobem života jednotlivce je struktura způsobu života sociální skupiny značně složitější. Má nejen časový, ale i prostorový rozměr (s. 53). „Způsob života sociální skupiny (třídy) není pouze sumou nejtypičtějších forem životní činnosti jednotlivců, kteří ji tvoří, ale zároveň formou životní činnosti skupiny jako celku, což je určováno zvláštním místem a rolí sociální skupiny ve společnosti, jejím

vědomím, tradicemi apod.“ (s. 52). Z toho se pak vyvozuje závěr pro sociologické zkoumání: „Je třeba znát, jaké jsou nejtýpčtější formy životní činnosti jednotlivců tvořících určitou skupinu i jaké jsou nejpodstatnější formy životní činnosti dané sociální skupiny jako celku (s. 53).

Nejsložitější struktura má způsob života společnosti zahrnuje jednak v čase a prostoru se odehrávající různé formy životní činnosti skupin (tříd) a jednotlivců, jednak zároveň „vše, co se vztahuje k sociálně ekonomické, politické a duchovní činnosti společnosti jako určitého celku“ (s. 56). Autor kritizuje pojetí způsobu života společnosti jako pouhé sumy způsobů života sociálních skupin a zdůrazňuje, že je třeba jít dále — „odhalit podstatu těch forem životní činnosti, které jsou charakteristické pouze pro společnost jako celek“ (s. 57). Zároveň poukazuje na dialektické souvislosti: „to, co bylo na předešlé úrovni podmínkou života, se na nové úrovni stává formou životní činnosti“ (s. 57–58).

Podstata a obsah způsobu života jsou určovány podmínkami života, jejichž změna vede ke změně způsobu života, jeho podstaty, struktury, obecných i specifických rysů. Společensko-ekonomické a přírodně geografické podmínky života, právě tak jako faktory spjaté s podstatou subjektu způsobu života, tvoří složitý systém, jehož každý komponent hraje nesterjnou roli. I podmínky života se definují a analyzují na zmíněných třech úrovních subjektu. Je to způsob výroby, který především určuje sociálně ekonomický obsah základních forem lidské činnosti. Bezprostřední vliv způsobu výroby na způsob života lidí se projevuje především v tom, že je určující pro nejdůležitější rysy způsobu života celé společnosti, tříd a sociálních skupin i jednotlivců (s. 75–76).

Součástí analýzy podmínek života je i objasnění vztahů mezi způsobem života i životní úrovní. Autor definuje životní úroveň jako „ekonomickou kategorii charakterizující objem materiálních a duchovních statků užívaných jednotlivcem (rodinou, sociální skupinou, společností) v procesu uspokojování jeho každodenních potřeb“, přičemž „podstata této kategorie je vyjadřována systémem kvantitativních a kvalitativních ukazatelů, odhalujících objem a charakter spotřebovávaných životních statků“ (s. 79–80). Nesouhlasí s pojetím životní úrovně jako součásti životního způsobu, neboť „životní úroveň a stupeň blahobytu jsou pouze podmínkami a výsledky životní činnosti, ne sama tato činnost“; jejich růst „ještě nic nevypovídá o způsobu života, o tom, stává-li se lepším, zdokonaluje-li se“ (s. 82).

Vedle objektivních podmínek života je třeba brát v úvahu i podmínky subjektivě subjektivní, tj. souhrn měnících se potřeb a zájmů subjektu způsobu života, jeho světový názor, hierarchii hodnot, „konceptu života“, které odhalují hybné síly činnosti subjektu a vnitřní souvislosti všech forem jeho činnosti (s. 90). „Světový názor, ideály, hodnotové zaměření, „konceptu života“, jsou subjektivními podmínkami životní činnosti, zaujímají zvláštní místo ve formování a rozvoji životního způsobu: dávají klíč k pochopení vzájemných vnitřních souvislostí životních forem, z nichž se skládá“ (s. 92).

V závěru první části obrací autor pozornost čtenáře k zajímavé problematice typologie způsobu života a jeho modelování, k oblasti zatím velmi málo zpracované. „Různost typů, druhů a podtypů reálně existujících způsobů života, složitá a měnící se struktura samotného způsobu života akcentuje problém klasifikace a typologie způsobů života a problém jejich srovnání, spojený s kritérii kvalitativního hodnocení, problém modelování způsobu života“ (s. 105). Při vytváření typologie vychází z klasifikace způsobu života ve třech základních liniích: v závislosti na subjektu životní činnosti, charakteru společensko-ekonomické formace a etapě jejího rozvoje, a konečně v závislosti na přírodně geografických podmínkách. Značná mnohotvárnost způsobů života implikuje otázku principů jejich srovnání a kvalitativního hodnocení. Za výchozí metodologický princip považuje Butěnko srovnávání v souměřitelných parametrech (s. 110).

Funkci modelování jako vytváření teoretického modelu („obrazu“) daného způsobu života je „odhalit co nejpůlnejší všechny podstatné strukturální elementy modelovaného jevu, vyjádřit kvantitativní a kvalitativní charakteristiku těchto elementů, odhalit vzájemné souvislosti a závislosti elementů a určit tendenci rozvoje modelovaného jevu a jeho elementů“ (s. 117). Rozhodující je správná formulace úkolu, to znamená, volba předmětu výzkumu a určení jeho cíle, jímž může být zkoumání reálného nebo ideálního způsobu života, jeho statiky nebo dynamiky atd.

Dále autor naznačuje jednotlivé kroky na cestě od formálně statického k reálně dynamickému modelu. Na základě zkoumání kvantitativních stránek forem životní

činnosti subjektu v různých časových momentech je možno vytvořit formální statické modely způsobu života a na základě srovnání a zobecnění většího počtu formálních statických modelů vytvořit formální dynamický model (s. 118–119). Vnesením kvalitativních charakteristik forem životní činnosti se formální statický model způsobu života přeměňuje v reálný statický model (s. 121). Pro vytvoření reálného dynamického modelu způsobu života je nutná analýza nejen základních tendencí v měnícím se poměru forem životní činnosti z hlediska kvantity, ale i kvality. Reálný dynamický model způsobu života subjektu musí ukázat základní tendence kvantitativně kvalitativních změn ve formách životní činnosti i v celém způsobu života; díky tomu se pak může stát významným předpokladem vědeckého prognózování pravděpodobných změn ve způsobu života a zároveň důležitým prvkem při vypracování praktických doporučení zaměřených na to, aby se pomocí změny určitých podmínek života zdokonaloval sám způsob života (s. 121–122).

Teoreticko-metodologické principy, exponované v první části publikace, jsou v druhé části aplikovány v rozboru socialistického způsobu života. V několika kapitolách podává autor výklad obecných a specifických rysů způsobu života ve dvou fázích komunistické formace – socialismu a komunismu. Přistupuje k problematice socialistického způsobu života i jeho utváření jako k historickému procesu, jehož konkrétní podoby zachycuje na praxi výstavby socialismu v SSSR. „Zkušenosti sovětského lidu, který jako první vybudoval socialismus, svědčí o tom, že k přechodu od předešlého způsobu života k socialistickému je nezbytné nejen uskutečnění revoluce, upevnění moci pracujících vedených dělnickou třídou a její marxisticko-leninskou stranou, ale i celé přechodné období, v jehož průběhu se uskutečňuje revoluční přeměna kapitalismu v socialismus, vytvářejí se nezbytné společensko-ekonomické a duchovní podmínky pro rozvoj a upevňování nového způsobu života“ (s. 126–127). Nejzřetelnější a podstatné změny nastaly ve způsobu života celé společnosti; hluboké změny prodělal i životní způsob všech sociálních skupin a individuí. Bylo by však chybou předpokládat, že nové sociálně ekonomické podmínky automaticky vedou ke změně životního způsobu. „Tradice a zvyklosti, osvojený systém hodnot, akceptovaná ‚koncepce života‘, zakořeněné návyky chování, to vše hraje ohromnou úlohu ve způsobu života každého jednotlivce“ (s. 129).

Se změnou podmínek života, s upevněním socialistického vědomí probíhaly zároveň nejlhlubší změny v samotném obsahu nejdůležitějších forem životní činnosti – v práci, ve společensko-politické činnosti, v činnostech volného času, mnil se i vztah lidí k jejich každodenní činnosti. Pro formování socialistického způsobu života, jak potvrdily zkušenosti, má rozhodující význam organické spojení objektivních podmínek života a vědomí pracujících. „Problém formování nového člověka, změna jeho vědomí, jeho hodnotových orientací v procesu socialistické výstavby je nejdůležitějším problémem formování socialistického způsobu života a pouze v té míře, v jaké se socialistické vědomí, jeho principy a hodnotové orientace stávají vnitřním přesvědčením milionů pracujících a určují jejich činy a jednání, nabývá jejich způsob života socialistických rysů (s. 134). Za zákonité internacionální rysy socialistického způsobu života, spjaté se základními podmínkami života v socialismu, považuje Butěnko pracovitost, kolektivnost, humánnost a optimismus (s. 150). Avšak podstata socialistického způsobu života nemůže být redukována na sumu charakteristických rysů životních činností; zde „je nezbytný ještě jeden nejdůležitější komponent – vnitřní organizace všech charakteristických forem a rysů této životní činnosti, jejich koordinace a podřízenost, zaměřená na realizaci určitého cíle dávajícího životu smysl“ (s. 151). V této souvislosti vyzdvihuje autor roli společenských ideálů a osobních cílů, hodnotových orientací, vědeckého světového názoru a „koncepce života“, tj. roli společenského, třídního a individuálního vědomí, které proniká všemi formami životní činnosti a upevňuje je v jednotu dávající celému životu určitý smysl (s. 151).

Právě v této skutečnosti je klíč k odpovědi na otázku, proč ve stejných sociálně ekonomických podmínkách jsou možné velice různorodé způsoby života, charakterizované různými stupni vztahu k práci, kolektivismu, různou mírou optimismu a společenské aktivity; právě proto jsou v socialistické společnosti možné „přímo protikladné způsoby života – čestných pracovníků a darmožroutů, společensky aktivních a měšťáků“ (s. 166).

Při analýze podstaty socialistického způsobu života kladě Butěnko další dvě závažné otázky. Za prvé: Můžeme hovořit o jediném socialistickém způsobu života společnosti v situaci, kdy existují podstatné rozdíly mezi městem a vesnicí, lidmi

pracujícími fyzicky a duševně atd.? Na tuto otázku odpovídá kladně. Diferencovanost socialistické společnosti na třídy a skupiny neznamena negaci společenství hlubinných zájmů všech pracujících, plánovitost a cílevědomost společenského rozvoje v socialismu, které podmiňují novou povahu společnosti jako subjektu životní činnosti. „V životní činnosti celé společnosti existuje řada obecných rysů ... odhalujících způsob životní činnosti celé společnosti jako její kvalitativně nový způsob života.“ Tyto rysy jsou vlastní i třídám, skupinám a jednotlivcům (s. 168).

Druhá otázka zní: Vedou všichni členové socialistické společnosti socialistický způsob života? Vítězství socialismu v žádném případě neznamená okamžité vymizení forem životních činností zděděných z minulosti. Nepředstavují však „skladebné elementy socialistického způsobu života... Socialistický způsob života zahrnuje všechny formy životní činnosti (osobnosti, skupiny, společnosti) odpovídající podstatě, charakteru socialismu... Protispoločenské chování, spekulace, rozkrádání, alkoholismus, ziskuchtivost nepatří k formám socialistického způsobu života. Proto nelze souhlasit s těmi, kteří socialistický způsob života chápou jako souhrn rozmanitého chování, všech forem životních činností, které existují v socialistické společnosti“ (s. 170).

Socialistický způsob života definuje autor „jako způsob či charakter veškeré životní činnosti osobnosti, sociální skupiny či veškeré socialistické společnosti, určený především společensko-ekonomickým zřízením a jeho hodnotovým zaměřením... je založen na kolektivismu a vzájemné pomoci pracujících, na humanismu, úctě k práci, ke každému členu společnosti. Představuje systém forem životních činností, které odpovídají povaze a ideálům socialismu...“ (s. 172). Je založen na ještě nedosta- tečně rozvinutých výrobních silách a socialistických společenských vztazích, má řadu rysů, které ho podstatně odlišují od komunistického způsobu života, k němuž však směřuje (s. 172–173).

Při zkoumání struktury socialistického způsobu života nestačí pouze celkově charakterizovat jeho základní strukturální elementy, ale je třeba „zárveň konkretizovat každý element vzhledem k reálným subjektům životní činnosti“ (s. 174). Struktura životního způsobu všech subjektů zahrnuje dva základní elementy: formy životní činnosti vztahující se k výrobní sféře (v pracovní době) a formy životní činnosti nevztahující se bezprostředně k výrobě (ve volném čase) (s. 175). V této souvislosti autor formuluje a řeší čtyři problémy:

1. jaký je vzájemný vztah těchto dvou forem životních činností, jejich vzájemná úloha v socialistickém způsobu života;
2. jak konkrétně vypadají formy životních činností v pracovní době;
3. jak konkrétně vypadají formy životních činností ve volném čase;
4. jaká je vnitřní souvislost forem životních činností v socialistickém způsobu života.

Při analýze vztahu internacionálního a národního v socialistickém způsobu života zdůrazňuje, že „socialistický způsob života má u všech národů a národností, ve všech zemích jedinou obecnou podstatu, jemu navzdory příslušící jedny a tytéž internacionální rysy“ (s. 209). „Socialismus je nutnou fází společensko-ekonomického rozvoje, a proto socialistický způsob života je jevem internacionálním a všeobecně významným“ (s. 210). Je třeba „zkoumat konkrétní formy realizace tohoto jediného socialistického způsobu života v současném světě, ty problémy, které vyvstávají v průběhu jeho rozvoje v různých etapách zrality socialismu. Je to důležité i proto, že způsob života společnosti, která teprve vstoupila do socialistické fáze, je v mnohém zatížen „mateřskými znaménky kapitalismu“. Zde se dělnická třída a její vládnoucí strana potýkají s problémy labilitu nových forem životní činnosti, se silným působením třídních cizích jevů, jež se v mnohem menší míře projevují ve způsobu života rozvinuté socialistické společnosti“ (s. 211–212).

Závěrečná kapitola této části se zabývá modelováním socialistického způsobu života. Na příkladu vytvoření modelu socialistického způsobu života jednotlivce autor rozebírá závažné metodologické problémy, které v těchto souvislostech vystupují do popředí.

Zdůrazňuje nezastupitelnost modelování jako specifického způsobu poznání, a to zejména pro ty sféry společenského rozvoje, kde experimentování není možné či je přímo nepřípustné. A to se týká právě způsobu života.

Zákonitosti a problémy rozvoje socialistického způsobu života jsou předmětem třetí části knihy. Autor si zde výslovně klade za cíl obrátit pozornost čtenáře jen k těm nejdůležitějším otázkám. Zdůrazňuje, že je třeba rozlišovat mezi pojmy *způsob života současné socialistické společnosti* a *socialistický způsob života*. Socialistický způsob života totiž není předpokladem, ale výsledkem socialistických přeměn. Navíc není neměnný – každá nová etapa rozvoje socialismu na jeho cestě ke komunismu pod-

miňuje zákonitě změny a rozvoj socialistického způsobu života (s. 240). K nejzávažnějším problémům při upevňování a rozvoji socialistického způsobu života v zemích, které vstoupily nebo vstupují do socialistické fáze, patří boj s „mateřskými znaménky kapitalismu“, tedy vztah podstatných rysů nového způsobu života a nesocialistických, protispolečenských jevů vyskytujících se v socialistické společnosti. Butěnko kriticky hodnotí empirický přístup k řešení této otázky, který do socialistického způsobu života zahrnuje všechny rozšířené a empiricky podchycené jevy v socialistické společnosti, aniž si klade otázku jejich spjatosti s podstatou socialismu. Je třeba logickou cestou vydělit rysy socialismu, analyzovat zkušenost socialistické výstavby a na tomto základě zjistit, jsou-li dané fakty a procesy pro socialismus zákonité a charakteristické (s. 233–234).

Osvobození nového způsobu života od pozůstatků záporných jevů, které vznikly v přechodném období na cestě k socialismu (s. 251–252), i zákonitě vnitřní změny socialistického způsobu života, jimiž prochází na cestě své přeměny v komunistický (s. 254), to jsou dle názoru autora zatím velice málo zpracované problémy.

Předmětem jeho pozornosti jsou dále některé aspekty fungování zákona zvyšování potřeb v podmínkách socialismu (v této souvislosti se zabývá spotřebitelským přístupem k životu), zákonitosti zvětšování volného času a problémy spojené s jeho využíváním, zákonitost internacionalizace socialistického způsobu života a vztah k národním tradicím.

Vyústění tvoří kapitola o formování nového člověka v souvislosti se socialistickým způsobem života. Vychází z faktu, že „socialismus jako prvá fáze nové společnosti je nejdůležitější etapou v realizaci ideálu člověka komunistické společnosti, neboť již zde se podmínky života člověka dostávají pod kontrolu člověka samého“... „Navzdory tvrzením buržoazních ideologů o neměnné podstatě člověka praxe socialistického rozvoje celé skupiny zemí ukazuje, že zároveň se základní změnou podmínek života se mění i člověk“ (s. 329–330). Mezi obecné rysy člověka socialistické společnosti autor zařazuje vlastnosti hospodáře a budovatele vlastní země, člověka prochnutého kolektivismem, vlastenectvím a internacionalismem (s. 330–333). Zamýšlí se nad otázkami, nakolik se tyto obecné rysy projevují v životě konkrétních jednotlivců, jaká distance dělí reálného člověka současné socialistické společnosti od komunistického ideálu člověka zformulovaného klasiky marxismu-leninismu i s jakými problémy se setkává reálný socialismus při formování a zdokonalování nového člověka a jeho způsobu života. Zdůrazňuje, že vztah obecného a individuálního v člověku socialistické společnosti a jeho způsobu života tvoří velmi složitý problém. Je zřejmé, že pracující socialistické společnosti mají vedle podstatných rysů, které charakterizují socialistického člověka, další rozmanité vlastnosti, rysy a schopnosti (s. 334–335). „Reálný člověk socialismu a komunistický ideál člověka nejsou od sebe odtrženi, ale distance mezi nimi je výraznější, než vzdálenost mezi ideály člověka každé ze dvou fází. Proto při zaznamenávání těch kvalitativních změn v člověku, které jsou podmíněny podstatnými rysy nového zřízení, je důležité jasně si uvědomit, že člověk socialistické společnosti není ještě člověkem komunistické společnosti“... „Socialismus svou podstatou ještě nemůže zajistit realizaci komunistického ideálu“ (s. 340). „S rozvojem výrobních sil socialismu se i jeho výrobní vztahy mění ve směru jejich postupné přeměny v komunistické vztahy s jejich principy a stimuly, odpovídající všestrannému rozvoji sil každého člověka. Tyto reálné, ale od etapy k etapě se měnící podmínky a možnosti socialismu určují i podstatu zde řešených úkolů formování komunistického člověka“. „...V rámci socialistické fáze, i když se ještě nemůže vytvořit všestranně rozvinutá osobnost komunistické společnosti (neboť pro to zde nejsou nezbytné podmínky), se její formování stává reálným do té míry, v jaké se realizují utváření materiálních a duchovních předpokladů komunismu“ (s. 341). Mezi základními směry, v nichž se již za socialismu formuje komunistický člověk, autor uvádí postupné rozšiřování svobody, a tedy i podmínek pro formování všestranně rozvinutého člověka, uskutečňování přeměny práce z prostředku života v první životní potřeby, vytváření podmínek pro přeměnu samotného člověka v osobnost jednotnou ve svých životních projevech, která předchází celistvé osobnosti komunistické společnosti (s. 342–343). „Zvažení těchto perspektivních směrů v rozvoji člověka nové společnosti, těch možností, kterými disponuje socialismus, je velmi důležité při analýze dnešních problémů zdokonalování nového člověka“ (s. 344).

Butěnko pak analyzuje tři základní sféry životních činností z hlediska možností dalšího rozvoje člověka; snaží se v každé z nich vyhmátnout současné základní rozpory, jejichž řešení je v daném kontextu rozhodující.

Ve výrobní sféře jde o vzájemné „působení rostoucích výrobních sil a reálně existujícího systému výrobních vztahů... protiklady v této sféře určují všechny ostatní. Proto právě ve způsobu výroby, a nikoli mimo něj, leží základní protiklady socialismu“ (s. 347). Ve sféře společensko-politické jde o protiklady „mezi nezbytností rozvoje demokracie a nezbytností rozvoje centralismu“ (s. 352). Konečně hlavní problémy v duchovní sféře jsou spojeny se skutečností, že společenské a individuální vědomí nejsou totožné, že zde existují protiklady (s. 357). „Úspěchy, jichž socialismus dosáhl v upevnění socialistického způsobu života, formování a zdokonalování nového člověka — to je nejvýznamnější výsledek společenského pokroku,“ (s. 364) uzavírá autor celé dílo.

* * *

Butěnko obrací pozornost na podstatné a aktuální teoretické a metodologické problémy socialistického způsobu života, tak říkajíc na problémy „druhé generace“. To samo, jak známo, je významný vědecký počín. Pracuje historicko-materialistickou metodou; každou zkoumanou otázku zasazuje do souvislostí s překonanou a překonanou minulostí třídní společnosti a komunistickou budoucností, která jednak vyjadřuje směr dějinného pohybu, jednak je již v současné vývojové fázi v některých svých aspektech uskutečňována. Řeší všechny problémy takovým způsobem, že čtenář, bez ohledu na stupeň ztotožnění se s jeho názory, si je aktivně osvojuje.

Například pojem *forma životní činnosti* hraje významnou úlohu v celé koncepci. Pomocí formy, systému a celistvosti proniká autor hlouběji ke způsobové stránce života. To je bezesporu nosná teoretická linie, která řeší řadu otázek nově a zároveň některé nové otázky klade. Jak například chápat pojem *forma životní činnosti*? Je-li vymezen jako určitý druh činnosti, je dostatečným nástrojem pro rozlišení mezi formou činnosti společnosti, skupiny a individua? Jaký je vztah mezi formou a obsahem činnosti? Nevytváří se právě na této ose určité ohnisko tenzí ve způsobu života?

Autor s naléhavostí — jako snad doposud nikdo v současné marxistické literatuře — explicitně formuluje problém subjektu životního způsobu. Jeho podnětné řešení, rozlišující tři úrovně — společnost, sociální skupinu, individuum — implicity naznačuje spornost těchto koncepcí, které by chtěly za jediný subjekt životního způsobu vydávat individuum. I v tomto případě lze říci, že řešením problému se zároveň vytvořila nová báze pro formulaci otázek: Jaký je vztah mezi těmito třemi subjekty životního způsobu a jak je zprostředkován? Jde o tři hierarchicky uspořádané vrstvy, které mají jediného nositele, nebo o tři různé subjekty i nositele životních činností?

Butěnko tedy nejen vybírá určitý typ otázek, zpracovává je v mnoha ohledech originálním způsobem, ale nabízí i nové problémy k řešení. I tato rovina patří k pozitivům celého díla.

Dočítáme poslední stránku knihy s pocitem, že nikdo z odborné veřejnosti by ji neměl nechat nepovšimnutou. Zařadí se jistě do kmenového repertoáru socialistické literatury.

Blanka Filipcová — Ema Bukovská

Minče Draganov (ed.): Našijat način život (Náš způsob života)

Sofija, Otečestven front 1978, 186 s.

V současné době se v Bulharsku projevuje zvýšený zájem o socialistický způsob života. Výrazem tohoto zájmu je i recenzovaný sborník, do něhož autorsky přispěli pracovníci různých profesí: sociologové, filozofové, sociální psychologové i novináři. Je přirozené, že takto koncipovaná práce je tematicky poměrně heterogenní. Vhodným řazením jednotlivých statí se však editorovi podařilo tuto nevýhodu minimalizovat a naopak podtrhnout pozitivní stránky jednotlivých textů. Pro československého čtenáře je tematická různorodost i určitou výhodou, neboť umožňuje dobře posoudit spektrum problémů i stanovisek, které jsou v Bulharsku v rámci problematiky socialistického způsobu života analyzovány.

Editor rozdělil příspěvky do tří oddílů, z nichž teoreticky nejzávažnější je *první oddíl, Podstata a problémy socialistického způsobu života*, zabývající se obecně teo-

retickými a kulturně historickými souvislostmi. Je sem zařazeno celkem pět příspěvků, z nichž nejzajímavější jsou — krom úvodní stati *Klasikové marxismu a pojem způsob života* — příspěvek A. Todorova *Sovětský způsob života* a studie J. Vasileva *Kulturně historická tradice a její vliv na socialistickou výstavbu*. V úvodní stati se autoři zabývají pojetím způsobu života v dílech klasiků marxismu-leninismu a dovodují, že základní kategorií vymezující způsob života je *společenská praxe*. Způsob života zahrnuje podstatné rysy lidské činnosti, lišící se různou úrovní „společenskosti“. Ve stati je rovněž zdůrazněna nutnost studia sociálně třídní diferenciace způsobu života a všestranných vazeb mezi společnostmi, osobnostmi a způsobem života, tedy těch aspektů, v nichž V. I. Lenin oprávněně hledal kritérium socialistických přeměn společnosti.

Ve stati *Sovětský způsob života* se A. Todorov systematicky zabývá změnami ve způsobu života v průběhu socialistické výstavby. Dochází k závěru, že pojem „sovětský způsob života“ je svébytnou teoretickou vědeckou kategorií (nikoli pouze deskriptivním a historiografickým pojmem), která vyjadřuje ekonomické, sociálně psychologické, sociálně ekonomické a filozoficko-sociologické zákonitosti a rysy činnosti člověka ve společnosti.

Třetím zajímavým článkem v prvním oddílu je stať J. Vasileva, který se zabývá *procesem změny národního charakteru a vlivem tradice a historického dědictví na způsob života v dnešním Bulharsku*. Autor ukazuje, že v životě i vědomí lidí se dodnes projevují různé tradice a kulturně osobnostní vzory vzniklé v různých fázích konstituování bulharské společnosti. Lze například identifikovat rysy slavjanofilství, tradice získané v období turecké nadvlády i pozůstatky mentality utvářené v období kapitalistického rozvoje samostatného bulharského státu. Historická tradice obsahuje jak pozitivní, tak negativní momenty. Slovanská soudržnost, kolektivismus, pracovitost, morální angažovanost a smysl pro mravní hodnoty — to jsou komponenty historické tradice, na něž je možné i dnes navazovat. Naproti tomu maloburžoazní myšlení a egoismus představují rysy společenského vědomí, proti nimž je třeba vést nesmířitelný a zásadový boj. J. Vasilev ukazuje též na některé zajímavé stránky japonského přístupu k industrializaci a moderní technice, které svědčí o možnostech cílevědomé práce s národní psychikou.

Zbývající dva autoři zařazení do prvního oddílu se zaměřují na některé méně obecné problémy. R. Bratanová ve stati *Funkcionáři všedního dne* na konkrétních příkladech dokumentuje, že práce ve společenských organizacích přináší výrazné uspokojení, je chápána vesměs jako realizace vlastní osobnosti a jako možnost napomáhat dotváření a formování socialistického způsobu života. Z mnoha funkcí, které Národní fronta plní v bulharské společnosti, analyzuje především funkci sociálně kontrolní, výchovnou a charitativní. Imponující jsou údaje o sociálně kontrolní funkci Národní fronty. Například jen v průběhu jednoho roku bylo ve Varně uskutečněno 5763 kontrolních akcí (jedné z nich se účastnilo přibližně 10 000 lidí) zaměřených především na zlepšení zásobování, obchodní sítě a dalších služeb. Pokud jde o výchovnou funkci, je značný význam přikládán péči o zlepšování vztahů mezi mladou a starou generací (které podle autorky ve velkých městských aglomeracích často přerůstají až v antagonismus).

Úlohou Národní fronty se zabývá i stať A. Naševa *Národní fronta a vývoj socialistických vztahů v místě bydliště* uveřejněná v závěrečné části sborníku.

Stať M. Sema se problematiky způsobu života dotýká spíše okrajově a koncentruje se na *teoretické problémy propagandy*.

Druhý oddíl sborníku je věnován převážně otázkám sociální psychologie. Jednotlivé příspěvky jsou zaměřeny na *problematiku lidských potřeb ve vztahu ke způsobu života* (I. Paspalov), *otázky pretence* (R. Božinová) a *sociální satisfakce* (K. Petkovová a A. Josifov). Významná je zde stať M. Draganova *Psychika lidí a jejich životní činnosti*, která se snaží odlišit kategorii způsob života od v bulharské sociologii převládající kategorie „sociologická struktura společnosti“. Autor se přiklání k názoru, že kategorie způsobu života má své oprávnění; pojmy sociologická struktura společnosti i způsob života odrážejí různé stránky společenského vývoje. Formy způsobu života jsou určeny jednak vnějšími (především ekonomickými) faktory, jednak psychikou lidí, jejich potřebami, motivy, aspiracemi. Psychika lidí přitom do určité míry ovlivňuje i charakter vnějších faktorů rozvoje způsobu života.

Příspěvky uveřejněné v tomto oddíle vesměs zdůrazňují význam sociálních vztahů pro konstituování způsobu života: I. Paspalanov (*Způsob života a potřeby*) charakte-

rizuje sociálně psychologické potřeby osobnosti jako produkt mezilidských vztahů a norem hodnocení lidských skutků a chování, které se vytvořily v určitých kulturně historických podmínkách rozvoje určité společnosti, třídy či společenské skupiny. Zdůrazňuje význam formování sociálně psychologických potřeb v raném věku dětství a konstatuje, že této problematice je dosud věnována nepřiměřeně malá pozornost.

K. Petkevoa a A. Josifov ve stati *Způsob života a společenské uznání* charakterizují sociální satisfakci jako zvláštní normu vzájemných vztahů mezi jedincem a společností a zdůrazňují zejména význam ocenění práce (její naplnění i času jí věnovaného) jako nástroje formování socialistického způsobu života.

Třetí oddíl je věnován utváření mezilidských vztahů v socialistické společnosti a je tematicky poměrně různorodý. Zabývá se problematikou utváření sociálního klimatu v malých obytných komunitách, dále vazbou mezi literaturou a utvářením způsobu života (B. Ninov: *Krásná literatura a styl chování*), právě tak jako některými specifickými tradicemi v životním způsobu různých národů, tříd a vrstev (L. Stojkov: *Sociálně psychologické aspekty komplimentu*). Oddíl je uveden studií D. Gradova *Psychologie mezilidských vztahů v kategorii způsobu života*, která zdůrazňuje, že problém utváření vztahů mezi lidmi nabývá stále většího významu v důsledku rozmachu vědeckotechnické revoluce proměňující převážnou část formálních struktur malých kolektivů.

Nejzajímavější příspěvky se vztahují k problematice utváření mezilidských vztahů v malých obytných lokalitách. T. Nedelševa ve stati *Malé město jako celek* ukazuje nedostatek anonymity v malých bulharských městech a silnou neformální sociální kontrolu chování každého jedince. Obdobnými problémy se zabývá i L. Dojčinov, který ve stati *Problémy sociálního klimatu v malé lokalitě (čtvrti) v zrcadle dopisů redakcím časopisů* analyzuje problémy socialistického soužití a tvorbu životního prostředí. Konstatuje, že značnou roli v utváření způsobu života obyvatel má systém veřejné kontroly, která pomáhá učit se žít a vytvářet dobré životní prostředí. Zamýšlí se též nad hodnotami, které jednotlivec může vložit do zlepšení životního prostředí.

* * *

Sborník představuje zajímavou informaci o současném stavu výzkumu způsobu života v Bulharsku. Dokumentuje především určitou snahu dokázat oprávněnost této kategorie v systému marxisticko-leninských věd o společnosti a poukázat z tohoto hlediska na řadu bílých míst v současném společenskovědním poznání. Problémy způsobu života situuje převážně na pomezí sociologie a sociální psychologie, zabývá se problémy utváření soudružských mezilidských vztahů na pracovišti i v lokalitě, otázkami formování jednotlivce v současné socialistické společnosti.

Příspěvky uveřejněné v první části sborníku naznačují, že ambice výzkumu socialistického způsobu života jsou však daleko vyšší, aspirují na komplexní prozkoumání společenské praxe v logice historické kontinuity a diskontinuity a na postižení totality společenských vztahů v jednotě společenského a individuálního, kulturního a sociálního.

Blaguna Šimková

Zbigniew Sufin: Planowanie przyszości społeczeństwa (Perspektivní plánování společnosti)

Warszawa, Instytut Wydawniczy CRZZ 1975, 206 s.

Podobně jako v Československu, byla i v sousedním Polsku během prvé poloviny sedmdesátých let zpracována pro potřeby dlouhodobého plánování řada prognóz rozvoje různých oblastí společenského života. Kromě souboru prací, jež v letech 1970–1974 organizovala v rámci komitétu *Polsko 2000* Polská akademie věd (byly zpracovány například prognózy socioprofesionální struktury obyvatelstva, urbanizace, vývoje rodiny, spotřeby aj.), probíhaly i resortní prognostické práce týkající se jednotlivých odvětví národního hospodářství. Prognózy se stávaly východiskem expertiz určených pro stranické a státní orgány (k nejznámějším patří nesporně *Zpráva o stavu osvěty* sestavená pod vedením J. Szczepańskiego) a spolu s nimi pak byly souhrnně využity při přípravě návrhu perspektivního plánu sociálního a ekonomického rozvoje Polské lidové republiky do r. 1980.

Na analýzách, prognózách i návrhu perspektivního plánu se podílela řada pracovníků společenských věd, mezi nimi i sociologů, pro něž byla účast zdrojem nových a cenných zkušeností. Osvojovali si problémový přístup ke společenské realitě, její chápání ve vazbě na materiálně technické podmínky a ekonomické determinanty a z hlediska možného ovlivnění plánem. Učili se komunikovat při posuzování společenských problémů navzájem mezi sebou i s plánovači. Výsledky svých teoretických prací a empirických výzkumů byli nuceni hodnotit z hlediska jejich využitelnosti při koncipování a řešení konkrétních společenských problémů.

Na tyto zkušenosti navazuje ve své knížce o perspektivním plánování společnosti polský sociolog, pracovník Ústavu základních problémů marxismu-leninismu při ÚV PSDS, Zbigniew Sufin. Opírá se o svou několikaletou spolupráci s odborem perspektivního plánování Plánovací komise při Radě ministrů PLR, kde byl členem skupiny expertů zpracovávající sociální problematiku v návrhu perspektivního plánu sociálního a ekonomického rozvoje PLR. V osmi kapitolách rozsahem vcelku skromné práce pojednává o *teoretickém východisku plánu, o metodologických problémech spojených s formulací sociálního programu, o ekonomických předpokladech realizace sociálních cílů a rozvoji vědy, o plánování životních podmínek, ekonomické činnosti obyvatelstva a přeměn v oblasti práce, rozvoje osvěty a vzdělávání, účasti lidí v kultuře a jejich společenské aktivity*. Kniha je bohatě dokumentována, v široké míře navazuje na zpracované expertizy a prognózy, výzkumy a rozborů statistického materiálu, stejně jako na cíle a rozvojové strategie formulované v návrhu perspektivního plánu.

Literaturu o sociálním plánování (Sufin sám tohoto termínu neužívá) orientující se dosud převážně na obecnější teoretické a metodologické otázky nebo naopak na technické a organizační zabezpečení plánů sociálního rozvoje, a to hlavně na úrovni pracovních kolektivů, obohacuje Sufinova práce především ve dvou směrech. Věnuje pozornost plánování sociálního rozvoje na *celospolečenské úrovni* a spojuje diskusi metodologických otázek s rozбором *věcné* problematiky společenského rozvoje. Výsledkem je živý a čtivý text plný konkrétních údajů, rozebírající aktuální sociální problémy a poskytující představu o možných a společensky žádoucích směrech jejich řešení. Metodologické principy společenského plánování v socialistické společnosti, jako je nutnost spojování ekonomických a sociálních stránek v procesy analýzy a programování sociálního rozvoje nebo respektování základní role životních podmínek při formování sociálních procesů, stejně jako metodické úkoly – například zdokonalení informační základny sociálního plánování, provázání plánu s programem aj., zde organicky vyplývají z diskuse věcné problematiky a nabývají tak konkrétního a srozumitelného obsahu. Z domácí literatury stojí svým obsahem, genezí i dobou vzniku Sufinově práci snad nejbližší kniha R. Dubna a B. Stíbalové z r. 1976 *Jak budeme žít v roce 2000?* Na rozdíl od této obsažnější studie pojednávající o prognóze životní úrovně je však kniha Z. Sufina orientována více sociologicky a všímá si navíc také metodologických stránek perspektivního plánování.

První kapitola, *Rysy společnosti rozvinutého socialismu*, shrnuje v kostce východiska i hlavní teze práce, k nimž se pak ostatní kapitoly vrací již v hlubší a podrobnější poloze. Perspektivní plán vychází z předpokladu, že v r. 1990 budou v PLR vytvořeny podmínky pro existenci rozvinuté socialistické společnosti. Tento vývoj bude výsledkem dynamického rozvoje materiálně technické základny, změn v sociální struktuře polské společnosti a změn v oblasti společenského vědomí. Podobně jako v ostatních socialistických zemích budou hlavními zdroji rozvoje výrobních sil vědeckotechnický pokrok, rozvíjení nových průmyslových odvětví, zdokonalování soustavy plánování a řízení, růst kvalifikace a motivace pracujících, rozvoj socialistických výrobních vztahů v celém hospodářství a mezinárodní dělba práce a integrace zemí socialistického společenství.

Autor zdůrazňuje význam sociálně diferencovaného přístupu v plánování společenského rozvoje, klade důraz na zvyšování životní úrovně jako prostředku pracovní motivace, spojení osobních a společenských zájmů a faktoru rozvoje osobnosti člověka. Růst životní úrovně je nutno založit na principu sociální rovnosti, spočívajícím za socialismu v rovnosti životních šancí jednotlivců a sociálních skupin, při současném zabezpečení určité úrovně uspokojování potřeb všech členů společnosti nezávisle na jejich příjmech. Jde o přístup spojující princip rovnosti se zásadou odměňování podle práce.

O *socialistickém způsobu života* autor hovoří jako o jednom ze dvou aspektů socialistické koncepce života. Druhým aspektem je utváření životních podmínek zabezpečujících všestranný rozvoj jednotlivce. Charakteristickým rysem životního

způsobu v socialistické společnosti, tj. „způsobu, jak lidé využívají životní podmínky, jež si vytvářejí a přetvářejí“, je aktivní přístup člověka k životu. Jsou to rozdíly v kvalitě a intenzitě této aktivity, jež diferencují způsob života jednotlivců i sociálních skupin. Rozhodující význam připadá činnosti pracovní, racionální spotřebě materiálních statků, společenské a politické aktivitě, vzdělávacím činnostem a účasti v kulturním životě.

Z. Sufin pak rekapituluje záměry perspektivního plánu, pokud jde o jednotlivé složky životních podmínek polské společnosti. Plán předpokládá, že reálné mzdy v socialistickém sektoru porostou v průměru o 0,5 % ročně a že jejich struktura bude regulována v souladu s potřebami zavádění nové techniky a růstu kvalifikace. Poroste fond společenské spotřeby obyvatelstva; při jeho využívání bude preferováno zvyšování minimálních mezd a důchodů, rodinných přídatků, půjčky mladým manželům a další výdaje ve prospěch dětí, mládeže a starých lidí. V oblasti bydlení je formulován úkol zabezpečit do r. 1990 každé rodině vlastní byt. Značnou pozornost plán věnuje modernizaci měst a obcí.

V zájmu lepšího zásobování obyvatelstva spotřebním zbožím se předpokládá modernizace spotřebního průmyslu a zvýšení dovozu pro vnitřní trh. Služby se budou rozvíjet s ohledem na diferencované potřeby různých skupin obyvatelstva. Předpokládá se další prodlužování volného času zkracováním pracovní doby, rozvojem služeb, mechanizací domácností apod. Je třeba vytvářet předpoklady pro takové využívání volného času, které by přispívalo k rozvoji jednotlivce i společnosti. S tím pak souvisí záměry perspektivního plánu v oblasti rozvoje kulturních institucí a činnosti a rozvoje vzdělávací soustavy. Na úseku zdravotní péče se klade důraz na profilaxi a spojení léčby s rehabilitací.

Druhá kapitola, *Proces tvorby sociálního programu v perspektivním plánu*, je zajímavá z metodického hlediska. Poskytuje představu o postupech, které byly v PLR zvoleny při zařazování sociálních úkolů do perspektivního plánu, i o zkušenostech, jež vyplynuly ze spolupráce společenských věd s plánovacími orgány.

Práce na projektu perspektivního plánu probíhala ve třech etapách. V první etapě vymezily skupiny expertů z různých vědních oborů hlavní společenské problémy, z nichž bylo třeba vycházet při určování úkolů do r. 1990, a to v oblasti životních podmínek obyvatelstva, zaměstnanosti, kultury, výchovy, zdravotnictví, sociálního zabezpečení a populační politiky. Při zpracování expertiz byly v široké míře využity existující sociální výzkumy. Naléhavě se projevila nezbytnost celostního, komplexního pojetí sociální problematiky a také nezbytnost zdokonalit současné metody perspektivního plánování tak, aby bylo možné bilancovat finanční náklady potřebné pro realizaci úkolů v sociální sféře. V druhé etapě byla vypracována východiska perspektivního plánu v podobě souboru základních sociálně politických cílů plánu, ekonomických podmínek jejich realizace, principů strategie plánu a hlavních problémů prostorového rozvoje. Kromě obecně formulovaných úkolů, jako je dosažení vyšší materiální a kulturní úrovně obyvatelstva, zvýšení společenské produktivity práce, zdokonalování socialistických výrobních vztahů apod., byly na jejich základě stanoveny také konkrétnější cíle do r. 1990. Tyto cíle se týkaly příjmů a spotřeby obyvatelstva, rodiny, vzdělávání a výchovy, ochrany zdraví a sociálního zabezpečení, účasti na kultuře, volného času a společenské aktivity obyvatelstva. Na rozdíl od úkolů v oblasti ekonomického rozvoje byly sociální úkoly formulovány v kvalitativní, problémové podobě.

Autor konstatuje, že v projektu přetrvávala tendence pojmát ekonomické a sociální úkoly autonomně. Nedařilo se také odhadnout ekonomické prostředky potřebné pro realizaci sociálních úkolů ani vliv sociálních faktorů na vývoj ekonomiky. Proto také bylo při zpracování perspektivního plánu do r. 1990 shledáno, že z metodických důvodů je zatím předčasné pokoušet se odvozovat jeho cíle důsledně cestou dezagregace hlavního úkolu, jímž je budování rozvinuté socialistické společnosti v PLR. Z toho důvodu byly cíle plánu v sociální sféře prezentovány formou problémových programů týkajících se například růstu příjmů obyvatelstva, formování jeho ekonomické aktivity, bydlení, zkracování pracovní doby apod. Programy věnovaly velkou pozornost podmínkám a strategií realizace úkolů. Při jejich zpracování se potvrdilo, že při konkretizaci úkolů sociálního rozvoje na bližší časové období nelze postupovat metodou rozpisu, že mnohem důležitější je určit vazby mezi úkoly a je podmiňujícími faktory, resp. pravděpodobnost realizace úkolů v závislosti na splnění rozhodujících podmínek.

Spolupráce plánovačů a odborníků z oblasti společenských věd při tvorbě perspektivního plánu přinesla oběma stranám mnoho zkušeností. Sociologové, demografové

a další odborníci si ověřili, že jejich výzkumy mohou být využity při perspektivním plánování, že však je nutné, aby byly orientovány problémově, soustřeďovaly se na klíčové otázky a při rozboru daného problému překonávaly hranice mezi jednotlivými vědními obory. Spolupráce společenských věd přispěla k formulaci plánu a naznačila, jakým směrem bude nutné zdokonalovat metodologii společenského plánování. Společenské cíle je třeba více než dosud chápat v jejich vzájemných vztazích a vázat je na vizi budoucí společnosti.

Postup uplatněný při přípravě perspektivního plánu do r. 1990 je významným pokrokem při uplatňování integrálního přístupu v ekonomickém, sociálním a prostorovém plánování v PLR. Integrální plánování se vyznačuje „takovým přístupem k hospodářským, sociálním a kulturním úkolům, který je chápán jako prvky programu usilujícího o rozvoj socialistické společnosti jako celku“. Základním prostředkem prosazování integrálního přístupu je *sociální politika* chápána v širším smyslu jako vymezení obecných a hlavních cílů rozvoje hospodářství a společnosti. V užším smyslu je pak sociální politika programem a metodou realizace určitých sociálních cílů socialistické společnosti. V PLR se sociální politika může opřít o velký počet diagnostických výzkumů a prognostických prací, jejichž společným nedostatkem je však roztržičnost, nejednotnost a slabiny při analýze příčinných mechanismů. Je třeba směřovat k vypracování syntetické prognózy rozvoje polské společnosti.

V následujících šesti kapitolách si autor výtýčil nelehký úkol pojednat na omezeném počtu stránkách o jednotlivých tematických oblastech perspektivního plánu v sociální oblasti. Výklad úkolů plánu a předpokládaných cest k jejich dosažení je doplněn analytickými údaji, rozбором sociálních problémů a prognostickými úvahami. Pro ilustraci autor hojně užívá příkladů z oblasti regionální problematiky, kde se může opřít o své vlastní práce. Jednotlivé složky širokého záběru se nedaří vždy dost organicky spojit, výklad je místy příliš extenzivní, analytický materiál ztrácí vazbu na vlastní otázky plánování.

V třetí kapitole pojednává Z. Sufin o *plánování životních podmínek*. Řadí k nim nejen statky potřebné k uspokojování materiálních, sociálních a kulturních potřeb společnosti, ale také způsob jejich organizace a rozdělování, společenské zásady rozhodující o rovnosti nebo nerovnosti životních šancí a společenské vztahy ve skupinách, jejichž činnost je spojena s uspokojováním životních potřeb lidí. Formování životních podmínek pak spočívá jak v produkci výrobků, organizaci služeb a plánování příjmů, tak v působení na způsob fungování společenských institucí. Toto široké pojetí životních podmínek jako soustavy činitelů materiálních, sociálních a kulturních je bezesporu podnětné, i když na druhé straně poněkud problematizuje hranice této kategorie. Životní podmínky je nutno analyzovat a plánovat v sociálně diferencovaném pohledu, z hlediska potřeb různých sociálních skupin a uplatňovat přitom podstatně jemnější diferenciační hlediska než tradiční statistickou klasifikaci rozlišující pouze fyzicky a duševně pracující.

V dalších pasážích přechází Z. Sufin k rozboru konkrétních podmínek života polské společnosti. Zabývá se strukturou osobní spotřeby, preferencemi ve fondu společenské spotřeby — zdůrazňuje nezbytnost sledovat podíl na společenské spotřebě podle sociálních skupin, hovoří o změnách obytného prostředí, modernizaci měst a vesnic — upozorňuje na problémy plynoucí z „nedoinvestovanosti“ měst — a o utváření funkčně prostorové struktury měst.

Následující, stručná čtvrtá kapitola je zřejmě zařazena spíše z rámcových důvodů. Zabývá se *ekonomickou determinací uskutečňování sociálních cílů a rolí vědy*, většinou však jen v poměrně kusé a ilustrativní poloze. Rekapituluje dynamizující faktory hospodářského rozvoje a naznačuje roli, která z tohoto hlediska přísluší vědě. Zdůrazňuje nutnost promyšleného řešení celého řetězce výzkum—vývoj—aplikace a zamýšlí se nad možností vyjádření efektivnosti vědy.

Pátá kapitola *Pracovní aktivita a přeměny v oblasti práce* uvažuje o budoucím vývoji, objemu a struktuře pracovních sil v PLR v souvislosti s očekávaným demografickým vývojem (pokles natality zmenšuje přírůstek pracovních zdrojů) a dalším uplatňováním vědy a techniky. Charakteristické bude zvyšování významu služeb v národním hospodářství projevující se mimo jiné přílivem pracovníků a vyšším společenským hodnocením jejich práce. Vědeckotechnický rozvoj povede k dalším změnám v charakteru a obsahu práce a k procesům specializace a integrace pracovních činností. K překonání negativních důsledků technického rozvoje budou v podnicích vypracovávány komplexní programy zahrnující širší profilaxi, zabezpečení větší disciplíny pracovníků a koncepční řešení pracovních podmínek v rámci

technické modernizace. S přechodem k intenzivnímu růstu se musí prohloubit využití potenciálu lidské složky výrobních sil. Větší pozornost bude proto třeba věnovat využití kvalifikace pracovníků, jejich aspirací, znalostí a schopností při výběru a rozmístování.

Šestá kapitola o *rozvoji osvěty a sebevzdělávání* se opírá o již zmíněnou *Zprávu o stavu osvěty*. Předpokládá se vytvoření integrovaného systému osvěty založeného na koordinovaném působení všech výchovných a vzdělávacích institucí. K jeho hlavním zásadám patří zabezpečení rovnosti mládeže v přístupu ke vzdělání, výběru školy a směru vzdělání podle individuálních schopností a aspirací, koncepce vzdělání poskytujícího široký všeobecný základ s možností specializace v rámci zvyšování kvalifikace při zaměstnání. Počítá se se zavedením všeobecného desetiletého středního vzdělání, na něž bude navazovat příprava učňovské mládeže a příprava nadaných studentů pro vysoké školy.

Autor upozorňuje na některé sociální problémy spojené s dalším rozvojem osvěty. Další školní docházka bude narážet na tendenci mládeže dříve se osamostatňovat, program všeobecného středního vzdělání se bude dostávat do dílčího rozporu s přetrvávající potřebou nequalifikovaných pracovníků a pracovníků pro málo atraktivní činnosti. Tyto otázky bude nutné řešit z pozice akceptující vzdělání jako autentickou hodnotu, jež vede k všestrannému rozvoji lidské osobnosti a příznivě ovlivňuje vývoj životního způsobu jednotlivců.

Sedmá kapitola o *účasti na kultuře* vychází z prognózy rozvoje kultury zpracované paralelně s koncepcí rozvoje osvěty. Správně se zde zdůrazňuje, že při formování společenského vědomí se nelze opírat jen o verbální prostředky, ale že je třeba vytvářet především podmínky pro realizaci hodnot socialistické společnosti a poznávat společenské mechanismy, které ovlivňují jejich prosazování. Důležité je podněcovat aktivní kulturní činnosti a aktivitu těch sociálních skupin, jež se dosud omezují jen na zábavní polohu kultury. Plánování v oblasti kultury, pokud se neredukuje na rozvoj kulturních zařízení, je mnohem složitější než v jiných oblastech a méně než jinde může mít ukazatelově normativní polohu.

Poslední, osmá kapitola pojednává o *společenské aktivitě obyvatelstva*. Autor podtrhuje objektivní nutnost rozvíjení společenské aktivity za socialismu a zajímavým způsobem rozebírá její motivy z hlediska jednotlivce: vedle uvědomělosti zde hrají roli i poznávací funkce společenské aktivity, její význam při získávání prestiže a autority a uspokojování dalších individuálních potřeb. Rozebírá mobilizační roli celospolečenských cílů, význam komunikačních procesů a informovanosti při aktivizaci obyvatelstva a otázky společenské aktivity v podnicích.

Sufinova knížka se zabývá perspektivním plánováním rozvoje polské společnosti a českému čtenáři by proto mohlo její téma snad na první pohled připadat poněkud odlehle. Záhy se však přesvědčí, že problémy a úkoly, které řeší sousední socialistické Polsko, jsou natolik blízké našim vlastním, že přinejmenším po metodické stránce jsou zkušenosti z přípravy sociálního programu PLR zajímavé i pro naše sociology.

Michal Illner

Ágnes Losonczi: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben (Spůsob života v čase, vo veciach a hodnotách)

Budapešť, Gondolat 1977, 796 s.

„Mierou každého pokroku a rozvoja je človek, a pokrok je vyjadrením toho, ako slúžia spoločenské životné podmienky vlastným ľudským cieľom...“ (s. 19).

Preto aj výskum spôsobu života je dôležitým pre toho, „kto hľadá zmysel fungovania a rozvíjania spoločnosti v uskutočňovaní ľudského života, sleduje realizáciu spoločenských zámerov v naplňaní ľudskej existencie a prejavy humánneho obsahu bytia“ (s. 17).

Autorka knihy *Spůsob života v čase, vo veciach a v hodnotách* Á. Losoncziová, vychádzajúc z vysoko humánneho postulátu, si kladie otázku, ako sa zmysel a cieľ spoločenského rozvoja realizuje a osvedčuje v každodennom živote ľudí.

Téma práce je však užšie vymedzená: ako možno popísať a charakterizovať spôsob života v Maďarsku v daných spoločenských, prírodno-historických podmienkach "hic et nunc". Táto rozsiahla publikácia je zaujímavá už aj svojou metódou – zakladá sa na empirickom výskume(1) spôsobu života, ale neobsahuje výsledky výskumu v celom rozsahu, iba niektoré kľúčové problémy. Pri ich analýze boli faktické výsledky len východiskom pre hlboké teoretické úvahy, ktoré sú niekde na hranici vedy a poézie a z ktorých priam žiari láska k človeku.

Prvú časť práce autorka venuje historickej analýze spôsobu života tried a vrstiev. Rozoberá charakteristické črty spôsobu života šľachty, buržoázie, maloburžoázie, roľníkov a robotníkov.

Historickú retrospektívu autorka považuje za nevyhnutnú najmä preto, lebo vo vzoroch správania, v hierarchii hodnôt dnešného človeka sa miešajú nové socialistické prvky nielen s buržoáznymi, ale dokonca aj s feudálnymi prvkami vzorov, hodnôt a morálky. Spoločenské rozdiely historicky zakorenené sú len ťažko odstrániteľné už aj preto, lebo súčasná úroveň výroby, deľby práce ich sčasti konzervuje. Aspirácie, snaženia, podmienené rôznosťou objektívnych i subjektívnych faktorov, premenené na činnosť, ľudujú a zachovávajú modely spôsobu života, ktoré zakotvujú nové rozdiely, odrážajúce často staré spoločenské pomery a vzory správania. Preto bez poznania základných črt spôsobu života jednotlivých tried a vrstiev triednej spoločnosti nie je možné vysvetliť niektoré javy súčasného spôsobu života.

Ďalšia časť práce analyzuje súčasný spôsob života maďarskej spoločnosti, ako sa prejavuje vo svete predmetov každodenného užívania, v hodnotách a organizačných princípoch života. Autorka hľadá odpoveď na otázku akosti spôsobu života, ktorú formuluje zhruba nasledovne: z *nutnosti* udržania a reprodukcie existencie, z *možnosti* a daností, ktoré spoločnosť dáva (a ktorými zaväzuje), zo *schopností*, ktorých rozvinutie spoločnosť napomáha, aké *potreby* vznikajú a k akým aktivitám tieto motivujú človeka, podľa akých princípov si organizuje svoj život, ako formuje spoločnosť prostredníctvom svojich vzťahov k jednotlivým spoločenským útvarom, čo vyžaduje uspokojovanie potrieb, ako si organizuje svoj život, ako hospodári so svojimi silami a časom, ako si to všetko vysvetľuje pre seba a iným, teda ako naplňa spoločensky prijaté vzory a normy spôsobu života a v rámci nich ako formuje, prispôsobuje a obnovuje svoj život.

Pri riešení týchto otázok všade naráža na tú skutočnosť, že materiálno-vecné prostredie, systém spoločenských vzťahov, miesto v spoločenskej štruktúre umožňujú alebo zaväzujú k určitým cieľom organizácie života, otvárajú alebo uzatvárajú cesty konania a myslenia, motivujú alebo nútia k určitému spôsobu života. Z toho vyplýva, že je nevyhnutné skúmať predovšetkým objektívnu stránku spôsobu života. Na druhej strane ani najdokonalejšia analýza nemôže dať obraz o celej realite spôsobu života, pretože subjektívna stránka ľudských schopností a činností dáva odpoveď na otázku, ako ľudia žijú v rámci daných možností, ako využívajú, alebo pozmeňujú podmienky svojho života. Pravda, treba mať na zreteli, že aj ľudské schopnosti sú výsledkami spoločenského pôsobenia, pretože tieto sa rozvíjajú, podmieňujú alebo potláčajú podľa podmienok a nárokov historicky vyvíjajúcich sa spoločenských štruktúr.

Vzťah spoločenských daností a ľudských schopností sa realizuje práve v spôsobe života, v harmónii alebo disharmónii životných možností a schopností. Od stability tohto vzťahu závisí potom statický alebo dynamický charakter spôsobu života.

Za kľúčovú kategóriu tohto pohybu autorka považuje potreby: dynamika potrieb cez výsledky činností premieňa životné podmienky a meniace sa životné podmienky vyvolávajú nové potreby. Stagnujúce spoločnosti sa vyznačujú práve tým, že podmienky sa vôbec alebo len málo menia, a táto nehybnosť a nehybateľnosť nevyvoláva nové potreby.

Tlak spoločenských podmienok v tejto súvislosti je dvojaký: jednak životné podmienky v užšom slova zmysle vytvárajú rámec spôsobu života (medze a tendencie), jednak príťažlivosť, regulujúca funkcia, závažnosť kultúrnych vzorov vytvárajú tie podmieňujúce faktory, ktorým sa ľudia nejakým spôsobom adaptujú. V každodennom živote človeka sa konkretizujú ako organizačný princíp života človeka, či už v podobe hmotných cieľov, etických hodnôt, alebo ich svojráznej zmesi. Organizačný princíp života potrebuje každý človek, aby odôvodnil svoje konanie, aby svoj život a jeho

(1) Empirický výskum uskutočnili pracovníci Sociologického ústavu MAV v župe Békés na požiadanie štátnych riadiacich orgánov. Výskum obsahol vzorku 2000 rodín, bol realizovaný dotazníkovou metódou prostredníctvom tazateľov v r. 1969 a doplnený v r. 1970.

jednotlivé sféry prispôobil nejakému ideálu a toto ideálne vysvetlil. Jednotlivec musí nájsť taký cieľ, ktorý ho vedie k lepšiemu, než jeho súčasný život, cieľ, s ktorým si môže merať svoje činy a vysvetľovať ich, ku ktorému sa musí približovať, ale ktorý musí byť zároveň aj pohyblivý, aby motivačnú silu funkcie cieľa nestratil.

Výskum spôsobu života uskutočnený v župe Békés, podobne ako výskumy časových rozpočtov a voľného času ukázali, že tak v hierarchii hodnôt, ako aj v prežívanej realite predovšetkým a nadovšetko stojí zabezpečenie materiálnych životných podmienok a zaobstaranie hmotných statkov na uspokojovanie potrieb. Táto prax je vysloveným obsahom a uvedomelou hybnou silou ľudskej existencie. Predstava lepšieho života v súčasnosti a v skúmaných podmienkach sa jednoznačne viaže na materiálnu stránku spôsobu života. U širokých mas ľudí podstatný podiel životných síl pohlcujú ešte stále povinnosti spojené so zabezpečovaním uspokojovania základných potrieb. Schopnosti ľudí, rozvinuté na báze spoločenských podmienok, možnosti spoločenskej činnosti fungujú v týchto intenciách a oveľa viac ani nedovoľujú.

Za takýchto podmienok — ako to poznatky výskumu dokazujú — peňažné príjmy sa na úrovni jednotlivca prežívajú jednoznačne ako výraz spoločenského uznania.

V ďalších častiach venuje autorka pozornosť svetu predmetov, pričom skúma najmä spoločenský význam, vzťahové pozadie hmotných statkov. Blížšie sa zaoberá tromi okruhmi problémov: stravovaním, bývaním a automobilizmom.

Najoriginálnejšie výsledky a postrehy obsahuje časť, v ktorej autorka podáva takmer ucelený výklad sociológie stravovania. Poukazuje na to, že napr. veľké, ťažké nedeľňajšie obedy sú nielen výsledkom „vynahradenia“ dlhých rokov strádenia a podvýživy v predvojnových, vojnových, ale i povojnových rokoch, ale aj určitou náhradou za celotýždenné, nepravdivé, chvatné, nervózne jedávanie. Tieto skutočnosti, ktoré majú korene v každodennom živote, posúvajú spoločné, kľudné nedeľňajšie obedy do polohy zážitkov. Pokiaľ ide o charakter stravy, ukázalo sa, že slanina a syry reprezentujú v súčasnosti dva krajné typy stravovacích zvyklostí. Aj tento výskum potvrdil známu skutočnosť, že s rastúcou vzdelanosťou úrovňou rastie aj sklon k modernizácii a racionalizácii stravovacích zvyklostí.

Na súčasnej úrovni uspokojovania materiálnych potrieb sa nevyhnutne vynára otázka, do akej miery má svet predmetov uspokojovania humánny obsah, t. j. do akej miery napomáhajú rozvoj schopností a vlôh a plnenie jednotlivých funkcií človeka. Ak sa predstavy lepšieho života nemajú vyčerpať materiálnymi cieľmi, k tomu je nevyhnutné, aby duchovné ciele boli silnejšie, aby humánne ciele prekonávali ciele hmotného charakteru a napokon aby zostalo dostatočné množstvo energie na poznávanie a prežívanie totality sveta. Výsledky empirického výskumu ukázali, že je to možné predovšetkým u tých, ktorí uspokojujú svoje základné potreby na relatívne vysokej úrovni, alebo u tých, ktorí nemajú možnosť na získanie základných prostriedkov uspokojovania životných potrieb. Autorka upozorňuje na to, že existujú úrovne života, kde „završenie predmetu“ v procese spotreby znamená púhe udržiavania života, najzákladnejšiu potrebu „prežiť“; preto pri posudzovaní týchto otázok sa treba vyvarovať zjednodušeného moralizovania.

V čase výskumu (1969–1970) 60 % obyvateľov žilo v bytoch, ktoré nedosahovali spoločenský štandard (napr. do 17 % bytov nebola zavedená elektrina, iba 11 % bolo napojené na vodovodnú, 3 % na kanalizačnú sieť, 48 % bytov bolo v domoch z nepevného muriva), 40 % sa nedostatočne alebo zle stravovalo (vzhľadom na spotrebu bielkovín, zeleniny a ovocia), 54 % podľa subjektívnych výpovedí nevykonávalo takú prácu, akú by chcelo (iba pre 18 % prinášala práca uspokojenie), u 70 % školské vzdelanie neumožňovalo na patričnej úrovni sledovať dianie vo svete, 45 %-tám obyvateľov napĺňalo život zabezpečovanie uspokojovania základných potrieb (aj to nie na nejakej vysokej úrovni). Za takýchto okolností zameranost na uspokojovanie hmotných potrieb treba považovať za vysoko humánny cieľ.

Tretia časť knihy je venovaná rozboru organizačných princípov spôsobu života. Empirický výskum v tejto oblasti sa koncipoval v troch dimenziách: po prvé, aké hodnoty sú prioritné na rôznych úrovniach vzťahu jednotlivca a spoločnosti, po druhé, spôsob využívanie a používania materiálnych možností a po tretie, aký ideál sa prejavuje v prioritných hodnotách, ktoré organizujú poradie každodenných činností.

Výsledky (získané prostredníctvom batérie testov životných dráh, simulačných situácií a i.) ukazujú, že normy v hodnotovej oblasti sú relatívne silné a všeobecne platné. Hodnotové súdy sa koncentrovali okolo takých dominant, ako sú rodina, ktorá vystupuje ako najdôležitejšia spomedzi spoločenských zoskupení, umiernenosť pri užívaní materiálnych statkov a práca, potenciálne utvárajúca centrálny význam života.

Autorka vyslovuje názor, že dominujúci model hodnôt umožňuje usudzovať v skutočnosti na kontinuitu vývoja v tom zmysle, že tieto hodnoty, vyzdvihované pôvodne „protestantskou etikou“, prežívajú jednak v dôsledku dlhoročných životných skúseností nielen v kapitalistickej spoločnosti, jednak boli aj ideologicky podporované v počiatočných budovania socializmu, najmä v období urýchlenej industrializácie.

Vo sfére hodnôt venuje zvláštnu pozornosť práci, ktorej význam pre formovanie spôsobu života je jednoznačný a rozhodujúci. Na základe empirických údajov načrtáva tri typy jej hodnotového významu.

V prvej skupine, ktorú tvoria prevažne nekvalifikovaní robotníci vykonávajúci ťažkú fyzickú prácu, vystupuje práca ako ekonomické donútenie, ako nevyhnutnosť pre udržanie života. V spojitosti s ňou sa dostávajú do popredia také hodnoty ako usilovnosť a česťnosť. Stupeň voľnosti výberu práce je tu minimálne nízky, možnosti výberu sú obmedzené schopnosťami, na druhej strane však možnosti ani nedovoľujú rozvinutie iných schopností. Ľudia, ktorí patria do tejto skupiny, nemajú iné možnosti živiť sa samého a svoju rodinu, práca je pre nich „údelom osudu“, ekonomickou nutnosťou, lebo nemajú ani prehľad o súvislosti vlastnej práce a jej výsledkov, nemajú prakticky ani možnosť spoločenskej participácie na riadení pracovných a spoločenských záležitostí.

Druhá skupina prežíva prácu ako povinnosť. Potreba práce je tu vedomá, ale len ako prostriedok pre dosahovanie iných, predovšetkým materiálnych cieľov. Tu ľudia vždy pracujú „pre niečo“ — či už preto, aby sa dobre najedli, aby mali na zápravu, alebo aby si postavili dom. Práca a život tu nielenže nie sú synonymá, ale sú protikladné, navzájom sa vylučujúce skutočnosti. Tu sa objavuje aj prvýkrát bezstarostnosť ako hodnota. Ideálom ľudí je veľmi často priemernosť a v konaní sledujú „zlatú strednú cestu“.

Práca ako obsah, cieľ a naplnenie života charakterizuje tretiu skupinu, ktorá je početne najslabšia. Materiálne statky v hodnotových štruktúrach nemajú prioritné miesto z dvoch dôvodov: na ich miesto nastúpili duchovné hodnoty, ale treba dodať, že patria väčšinou k ekonomicky dobre situovaným vrstvám. Zaujímavá je štruktúra tejto skupiny — patrí sem inteligencia, ktorá sa stotožňuje s povoláním (zväčša ani nie najlepšie platené profesie), odborníci, ktorí si vysoko cenia svoje povolanie, ako napr. vysoko kvalifikovaní robotníci, svojou zručnosťou vynikajúci malovýrobcovia, ale skupujú sa i spomedzi fyzicky pracujúcich v poľnohospodárstve. Zvláštny význam nadobúda u tejto skupiny vedomý vzťah k výsledkom práce.

Hodnoty spolunažívania, medziľudských vzťahov sú v centre pozornosti v ďalšej časti práce. Na rôznych úrovniach spolupatričnosti a solidarity jednotlivé spoločenské zoskupenia nadobúdajú rôzny hodnotový význam. Na úrovniach, kde práca neprináša zmysel života, kde život je ináč bezcieľný, každá činnosť nadobúda zmysel, ak človek stavia do centra svojho snaženia rodinu. Hodnotový význam rodiny len zvyšuje jej výsadnosť v plnení niektorých životných funkcií.

Druhá úroveň solidarity, ktorá sa objavuje, je národ. Zaujímavým zistením je, že vedomá solidarita triedy alebo vrstvy sa objavuje, pravda, rôzne motivovaná, na dvoch póloch spoločenskej štruktúry: u handicapovaných, extrémnych spoločenských skupín, s minimálnou možnosťou účasti na riadení spoločnosti a u najvyšších vrstiev, ktoré nesú spoločenskú zodpovednosť za riadenie spoločensko-ekonomických záležitostí.

Ľudia, ktorí prekonalí individuálne, parciálne hľadiská a perspektívy konania, pociťujú a uvedomujú si širšie spoločenské súvislosti so schopnosťou riadiť sa inými, než individuálnymi záujmami, solidarita je abstraktnejšia, skôr vedomého ako činného charakteru.

V poslednej analytickej časti práce autorka rozoberá dynamizujúcu funkciu domova, práce, kolektívu, konkrétnych a realizovateľných cieľov a aspirácií a spoločenskej angažovanosti. Vzájomný vzťah, charakter, premenlivosť a stabilita týchto faktorov určuje labilitu, stabilitu, alebo dynamický vývoj spôsobu života.

Príloha práce obsahuje prehľad poznatkov a jednotlivých koncepcií chápania a výskumu spôsobu života a popis metodiky výskumu.

Recenzent má obzvlášť ťažkú úlohu, ak treba recenzovať takú rozsiahlu a obsažnú prácu, ktorá je navyše z hľadiska jazykového prístupná iba malej časti odbornej verejnosti. Preto som aj uprednostnila alternatívu oboznámiť s maximálne možným množstvom myšlienok, poznatkov a postrehov, i keď niektoré sú diskutabilné a determinované charakterom skúmaného spoločensko-prirodného celku. (Župa Békés je jednou z najzaostalejších oblastí Maďarska.) Predsa si však myslím, že sú pre teóriu a prax výskumu spôsobu života u nás mimoriadne podnetné už aj preto, že autorka sa približuje k skutočnosti spôsobu života inými cestami, inými metódami, než sú prevažne frekventované v našom vedeckom živote.

Edita Bauerová

Bibliografie k problematice způsobu života

a) Knižní tituly

- Arnoľdov, A. I.: *Socialističeskij obraz žizni i kultura*. Moskva, Mysľ 1976, 154 s.
- Bestužev-Lada, I. V.: *Prognozirovaniye obraza žizni v uslovijach razvitogo socialističeskogo obščestva*. Kijev, Znanije 1975.
- Blinov, N. M.: *Trudovaja dějatěľnosť kak osnova socialističeskogo obraza žizni*. Moskva, Nauka 1979, 144 s.
- Borodaj, J. M. — Kelle, V. Ch. — Plimak, J. G.: *Nasledije K. Marksa i problemy teorii obščestvenno-ekonomičeskoy formacii*. Moskva, Izdatěľstvo polit. literatury 1974, 309 s.
- Boronjev, A. O.: *Nravstvėnnoje i socialno-psichologičeskoje jedinstvo obraza žizni sovětskogo naroda*. Moskva, Izd. MGU, 185 s.
- Brožík, V. a kol.: *Formovanie potreieb a hodnotových orientácii v rozvinutej socialističeskej spoločnosti*. Bratislava, VÚŽÚ 1973.
- Butėnko, A. P.: *Socialističeskij obraz žizni i formirovaniye novogo čelověka*. Moskva, Nauka 1975.
- Butėnko, A. P.: *Socialističeskij obraz žizni: problemy i sužděniya*. Moskva, Nauka 1978.
- Butėnko, A. P. — Cipko, A. S. — Kiselev, V. P.: *Socialističeskij obraz žizni (Metodologičeskije problemy issledovanija)*. Moskva, Institut ekonomiki mirovoj socialističeskoy sistěmy AN SSSR 1975.
- Conkov, G.: *Socialističeski byt — formirovanie i razvitie*. Sofia, 1971.
- Duben, R. — Stíbalová, B.: *Jak budeme žít v roce 2000?* Praha, Svoboda 1976, 322 s.
- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života. Zápas o socialistický životní způsob*. Praha, Svoboda 1976, 424 s.
- Filipec, J. — Richta, R.: *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*. Praha, Svoboda 1972, 113 s.
- Filosofovskije problemy obščestvennogo razvitia (Někotoryje aspekty formirovanija i razvitija socialističeskogo obraza žizni). (Red.: V. Stoľjarov), Moskva, Mysľ 1976, 261 s.
- Gočár, J. — Toman, J.: *Architekt a ekonom k socialistickému stylu života*. Praha, Svoboda 1977, 409 s.
- Gočeva, R.: *Žizneno ravnishte i način na život*. Sofija, 1977.
- Gordon, L. A. — Klopov, E. V.: *Člověk po práci. Sociální problémy životního způsobu a mimopracovního času*. Praha, Svoboda 1975, 409 s. (Orig.: *Člověk posle raboty. Socialnyje problemy byta i vněrabočego vremeni*. Moskva, Nauka 1972, 434 s.)
- Grosse, H. — Puschmann, M.: *Qualität des Lebens“. Ausweg oder Irreführung?* Berlin, 1974.
- Hronský, F. — Suchý, J. a kol.: *Socialistický způsob života. Otázky teórie a praxe*. Bratislava, Pravda 1979, 211 s.
- Jakość pracy i warunków życia. Warszawa, Wydział Pracy Ideowo-Wychowawczej KC PZPR 1976, 485 s.
- Jarošová, H.: *Estetické otázky hmotně-kulturních podmínek socialistického způsobu života*. Praha, Katedra dějin umění a estetiky FFUK 1975.
- Jovčuk, T. — Kogan, L. M.: *Duchovnyj mir sovětskogo rabočego*. Moskva, Mysľ 1972, 438 s.
- Kapustin, J. I.: *Socialističeskij obraz žizni. Ekonomičeskij aspekt*. Moskva, Mysľ 1976, 300 s.
- Kavalerov, A. I.: *Socialističeskij byt — sostavnaja čast sovětskogo obraza žizni*. Lvov, Višča škola 1978, 124 s.
- Kozma, F.: *Jólét szocialista módon*. Budapest, 1976.
- Kristotur'jan, N. G. a kol.: *Socialističeskij obraz žizni*. Moskva, Politizdat 1976, 156 s.
- Lebensweise und Moral im Sozialismus. Berlin, Dietz Verlag 1972, 434 s.
- Losonczy, Á.: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest, Gondolat 1977, 798 s.
- Luft, H. — Schmillack, J.: *Alles zum Wohle des Menschen*. Berlin, 1973.
- Lukerenko, V. L.: *Socialističeskij obraz žizni. Osnovnyje čerty i osoběnnosti*. Kijev, Znanije 1975, 31 s.

- Mansurov, N. S.: *Těoretickéjskije voprosy izučenija obraza žizni*. Moskva, ISI AN SSSR 1975, 28 s.
- Miklós, S.: *Életmódkutatás a szocialista országokban*. Budapest, Kossuth 1978.
- Modržinskaja, J. D.: *Dva mira — dva obraza žizni*. Kijev, Znanije 1975.
- Našijati način na život*. (Red.: M. Draganov), Sofija, Otečestven front 1978, 186 s.
- Popov, S. I.: *Problém „kvality života“ v současném ideologickém boji*. Praha, Svoboda — Pravda 1979, 170 s. (Orig.: *Problema „kačestva žizni“ v sovremennoj ideologičeskoj bor'be*. Moskva, Politizdat 1977, 277 s.)
- Problemy izměrenija i modelirovanija obraza žizni*. Moskva, AN SSSR 1978.
- Problemy metodologii issledovanija obraza žizni v socialističeskich stranach*. (Red.: Z. Sufin — A. S. Cipko), Warszawa, PSDS, ANSSSSR 1979, 329 s.
- Problemy razvitiija kultury v uslovijach industrialnogo regiona*. (Red. L. N. Kogan), Tallin, AN Estonskoj SSR 1977, 185 s.
- Problemy socialističeskogo obraza žizni*. (Red. M. N. Rutkevič), Moskva, Nauka 1977, 288 s.
- Prognozirovaniye socialnyh potrebnostěj*. (Red. I. V. Bestužev-Lada), Moskva, AN SSSR 1976, 208 s.
- Rakitskij, B. V.: *Ekonomičeskije osnovy sovětskogo obraza žizni*. Kijev, Znanije 1975.
- Rutkevič, M. N.: *Socialističeskij obraz žizni i jeho razvitiye v SSSR*. Moskva, Mysl 1977, 62 s.
- Růžicka, R.: *Způsob života jako kategorie*. Praha, ÚFS ČSAV 1978, 116 s.
- Ryvkina, R. V.: *Obraz žizni selskogo naselenija*. Moskva, Nauka 1979, 350 s.
- Rychtařík, K.: *Žít plně pokud stačí dech*. Praha, Svoboda 1973, 59 s.
- Semjonov, V. S.: *Obraz žizni sovětskogo čelověka*. Moskva, Mysl 1975.
- Siciński, A.: *Styl życia. Przemiany we współczesnej Polsce*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1978, 401 s.
- Sirácky, A.: *Problémy a perspektivy socializmu*. Bratislava, Pravda 1972, 290 s.
- Sirácky, A.: *Sociálny svet človeka*. Bratislava, Veda 1974, 196 s.
- Smirnov, V. A.: *Socialnaja aktivnost' sovětskich rabočich*. Moskva, Politizdat 1979, 206 s.
- Smirnov, G. L.: *Sovětský člověk. Utváření socialistického typu osobnosti*. Praha, Svoboda 1976, 375 s. (Orig.: *Sovětskij čelověk. Formirovanije socialističeskogo tipa ličnosti*. Moskva, Politizdat 1971, 375 s.)
- Socialistický způsob života*. (Red.: A. Hauska), Bratislava, Pravda 1975, 168 s.
- Socialistický způsob života. Socialismus: zkušenosti, problémy, perspektivy*. (Red.: L. Hrzal a kol.), Praha, Svoboda 1978, 186 s.
- Socialistický způsob života v ČSSR a rodina*. Praha, Čs. sociologická společnost 1976, 217 s.
- Socialističeskij obraz žizni i novyj čelověk*. Moskva, Politizdat 1978, 205 s.
- Socialističeskij obraz žizni i sovremennaja ideologičeskaja bor'ba*. (Red. J. E. Glezerman), Moskva, Politizdat 1976, 348 s.
- Sovětskij obraz žizni segodnja i zavtra*. (Red.: V. I. Dobrynina), Moskva, Molodaja gvardija 1976, 255 s.
- Sovremennyyje koncepcii urovnja, kačestva i obraza žizni*. (Red.: I. V. Bestužev-Lada — N. M. Blinov), Moskva, ISI AN SSSR 1978, 199 s.
- Stěpanjan, C. A. — Timofějev, B. D.: *Puti formirovanija socialnoj aktivnosti ličnosti pri socializme*. Moskva, 1972.
- Strukov, E. V.: *Socialističeskij obraz žizni*. Moskva, Mysl 1977, 262 s.
- Styl życia. Koncepcje, propozycje* (Pod red. A. Sicińskiego), Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1976, 268 s.
- Sufin, Z.: *Planowanie przyszłości społeczeństwa*. Warszawa, IW CRZZ 1975, 208 s.
- Suchanov, I. V.: *Obyčai, tradicii i prejemstvennost' pokolenij*. Moskva, Politizdat 1976, 215 s.
- Szacki, J.: *Utopie*. Praha, Mladá fronta 1971, 111 s. (Orig.: *Utopie*. Warszawa, Iskry 1968, 218 s.)
- Szánntó, M.: *Ways of Life. Hungarian Sociological Studies*. Budapest, Corvine Press 1977, 404 s.
- A szocialista életmód és a dolgozók szocialista öntudatának kialakítása*. Bratislava, Pravda 1979.
- Šolcová, M.: *Socialistický způsob života*. Praha, SPN 1979, 184 s.
- Šolcova, M.: *Socialistický způsob života a jeho formování v rodině*. Praha, Horizont 1979.
- Tanase, A. — Miros, L.: *Coordonate valorice ale civilizației socialiste*. Bucuresti, Editura Academiei Republicii Socialiste Romania 1976, 277 s.

- Těoretické a metodologické problémy issledovanija obraza žizni.* Moskva, AN SSSR 1979, 182 s.
- Tolstych, V. I.: *Obraz žizni. Ponjatije, realnost, problemy.* Moskva, Politizdat 1975, 183 s.
- Ukazatele způsobu života v Československé statistice.* Praha, ÚFS ČSAV 1975, 269 s.
- Úloha národních výborů v utváření socialistického způsobu života.* Praha, ÚFS ČSAV 1974, 72 s.
- Vplyv životných podmienok na utváranie socialistického spôsobu života dedinského obyvateľstva.* Bratislava, VÚZÚ 1979.
- Vývoj způsobu života v souvislosti s perspektivním rozvojem společnosti.* Praha, ÚFS ČSAV 1973, 314 s.
- Zujkova, J. M.: *Byt pri socializme.* Moskva, Izd. MGU 1977, 239 s.

b) Stati v časopisech a sbornících

- Abrahamovičová, I.: *Potřeby a zájmy a jejich vliv na rozvoj socialistického způsobu života.* Filozofický časopis 1976, č. 6, s. 919–925.
- Abrahamovičová, I.: *Potřeby a zájmy socialistického způsobu života.* Marxismus a současnost 1977, zvl. č. Socialistický způsob života, s. 47–56.
- Afanasjev, V. G.: *Člověk kak sistema i sistema dejatel'nosti čeloveka.* Sociologičeskije issledovanija 1976, č. 4.
- Albert, F.: *Leisure and Social Progress.* Viitorul social 1978, Special Issue for the 9th World Congress of Sociology in Uppsala 1978, s. 21–28.
- Azarov, N. I.: *Socialističeskaja demokratija v sisteme sovětskogo obraza žizni.* Naučnyj kommunizm 1975, č. 2.
- Barto, J. — Haspra, R.: *Formovanie socialistického spôsobu života družstevného roľníctva.* Sociológia 1978, č. 2, s. 126–139.
- Batygin, G. S.: *Opyt postrojenija tipologii socialnych pokazatelej obraza žizni.* Sociologičeskije issledovanija 1977, č. 2, s. 141–147.
- Berar, P.: *The Revolutionary Character of Marxist Humanism.* Viitorul social 1978, Special Issue for the 9th World Congress of Sociology in Uppsala 1978, s. 51–64.
- Bergner, D.: *Životný spôsob a ideologický boj.* Filozofia 1978, č. 4, s. 393–405.
- Bestužev-Lada, I. V.: *O metodologii analiza i prognoza obraza žizni.* Sociologičeskije issledovanija 1975, č. 1.
- Bestužev-Lada, I. V.: *Socialnyje potrebnosti i ich prognozirovaniye.* Obščestvennyje nauki 1979, č. 4.
- Bestužev-Lada, I. V. — Batygin, G. S. — Grišajeva, P. I.: *Kategorija „kačestvo žizni“ kak otaženiye protivorečij sovremennogo buržuaznogo obščestva.* Sociologičeskije issledovanija 1976, č. 2.
- Bezrukov, A. V.: *O nekotorych problemach socialističeskogo obraza žizni.* Naučnyj kommunizm 1977, č. 2, s. 56–61.
- Bezrukov, A. V.: *Razrabotka i propaganda socialističeskogo obraza žizni.* Sociologičeskije issledovanija 1975, č. 1.
- Bezrukov, A. V. — Rogovin, V. Z.: *Dialektika obščego, osobennogo i jediničnogo v obraze žizni.* Kompleksnoje izučeniye čeloveka i formirovaniya vsěstronně razvitoj ličnosti 1978, č. 2, s. 83–87.
- Blížkovský, B.: *K metodologii výzkumu cílevědomého utváření socialistického způsobu života.* Filozofia 1975, č. 5.
- Brychnáč, V.: *Socialistický způsob života a proces seberealizace svobody.* Marxismus a současnost 1977, zvl. č. Socialistický způsob života, s. 124–135.
- Butěnko, A. P.: *K voprosu o socialističeskom obraze žizni.* Kommunist 1976, č. 1.
- Butěnko, A. P.: *Obecně a zvláštní v socialistickém způsobu života.* Společenské vědy v SSSR 1979, č. 2, s. 97–107.
- Butěnko, A. P.: *Obraz žizni: soďeržaniye, problemy i nerešennyye voprosy.* Voprosy filosofii 1978, č. 11, s. 37–50.
- Butěnko, A. P.: *Obščee i specifičeskoje v socialističeskom obraze žizni.* Obščestvennyje nauki 1979, č. 1, s. 44–58.
- Bykadorov, P. R.: *Socialno-ekonomičeskije problemy racionalizacii vněrabočego vremeni svjazannogo s proizvodstvom.* Sociologičeskije issledovanija 1978, č. 2, s. 78–84.
- Ciechocińska, M.: *Problematyka warunków życia w socjologii regionalnej.* Studia Socjologiczne 1978, č. 4, s. 139–162.

- Cipko, A. S.: *Metodologičeskie problemy issledovanija obraza žizni v socialističeskich stranach*. Voprosy filosofii 1977, č. 11, s. 167–172.
- Cipko, A. S.: *Někotoryje metodologičeskie aspekty issledovanija socialističeskogo obraza žizni*. Voprosy filosofii 1976, č. 4.
- Cirbes, V.: *K otázke plánovitosti a uvedomelosti v procese formovania socialistického spôsobu života*. Sociologický časopis 1976, č. 4, s. 353–356.
- Conkoy, G.: *Filozoficko-metodologický význam pojmu socialistického způsobu života*. Filozofický časopis 1976, č. 6, s. 881–886.
- Draganov, M.: *Sociologičeski i etnografski podchod k'm načina na život*. Filosofska misal 1978, č. 4.
- Džunusov, M. S.: *O někotorych nacionalnych osoběnnostjach obraza žizni v uslovijach socializma*. Sociologičeskie issledovanija 1975, č. 2.
- Farkašová, E.: *K niektorým aspektom vzťahu aktivity a pasivity v životnom spôsobe*. Sociológia 1976, č. 3, s. 233–245.
- Filipcová, B.: *Morální norma a jednání v utváření socialistického způsobu života*. Filozofický časopis 1976, č. 1, s. 35–41.
- Filipcová, B.: *Socialistický způsob života a formování socialistické osobnosti*. Nová mysl 1979, č. 11.
- Filipcová, B.: *Utváření socialistického způsobu života a změny sociálně třídní struktury*. Sociologický časopis 1976, č. 4, s. 380–391.
- Filipcová, B.: *Výzkum životního způsobu jako procesu řízené kvalitativní změny*. Sociologický časopis 1978, č. 1, s. 25–39.
- Filipec, J.: *Krise buržoazního vědomí a způsobu života*. Tvorba 1977, č. 26, s. 11.
- Filipec, J.: *Socialistický humanismus a životní způsob*. Sociologický časopis 1976, č. 4, s. 357–370.
- Filipec, J. – Filipcová, B.: *Zápas o vyšší úroveň života*. Nová mysl 1975, č. 5, s. 695–709.
- Friedrich, H.: *Probleme der Herausbildung der sozialistischen Lebensweise*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1976, č. 2, s. 135–147.
- Galęski, B.: *Styl życia i jakość życia – próba systematyzacji pojęć*. Studia Socjologiczne 1977, č. 1, s. 31–50.
- Georgijev, G. Ch.: *Pravno-sociologičeski aspekti na socialističeskija način na život*. Sociologičeski problemi 1977, č. 6, s. 22–31.
- Glezerman, G. J.: *Lenin o formirovanii socialističeskogo obraza žizni*. Kommunist 1974, č. 1, s. 105.
- Glezerman, G. J.: *Obraz žizni kak sociologičeskaja katěgorija*. Sociologičeskie issledovanija 1976, č. 1, s. 70–80.
- Glezerman, G. J.: *Socialističeskij obraz žizni – realnoje zavojevanije mirovogo socializma*. Kommunist 1978, č. 7, s. 20–30.
- Gröhner, E.: *Marxisticko-leninské ciele a socialistický spôsob života*. Marxismus a současnost 1977, zvl. č. Socialistický způsob života, s. 86–100.
- Grušin, B. A.: *Obraz žizni gorodskogo naselenija: tipologija i faktory*. Sociologičeskie issledovanija 1978, č. 1, s. 177–191.
- Grušin, B. A.: *Socialističeskij obraz žizni: ponjatiye i vozmožnyje napravlenija empiričeskogo issledovanija*. Voprosy filosofii 1977, č. 2, s. 24–35.
- Hodek, A.: *Vliv dělnické třídy na rozvoj socialistického způsobu života*. Odbory a společnost 1978, č. 1, s. 19–27.
- Hronský, F.: *Socialistický způsob života a životná úroveň*. Sociológia 1976, č. 6, s. 486–498.
- Hrůza, I.: *Dva typy způsobu života*. Nová mysl 1977, č. 10, s. 78–94.
- Hrůza, I.: *Socialistický způsob života*. Život strany 1974, č. 15, s. 53–56.
- Hrůza, I.: *Socialistický způsob života a zákonitost jeho rozvoje*. Filozofický časopis 1976, č. 6, s. 786–809.
- Hrzal, L.: *Kvalita života v ideologii demokratického centralismu*. Filozofický časopis 1976, č. 6, s. 816–824; Marxismus a současnost 1977, zvl. č. Socialistický způsob života, s. 187–199.
- Hrzal, L.: *Socialistický způsob života a osobnost*. Nová mysl 1977, č. 2, s. 58–69.
- Huláková, M.: *Vytváření socialistického životního způsobu a vzdělání v období vědeckotechnické revoluce*. Sociologický časopis 1973, č. 3, s. 239–248.
- Huláková, M.: *Životní způsob, životní styl a socialistická společnost*. Filozofický časopis 1973, č. 3, s. 387–398.
- Illner, M. a kol.: *Ukazatele způsobu života v československé statistice*. Praha, Studie ÚFS ČSAV 1975, s. 628–642.
- Jagodkin, V. N.: *Razrabotka problem i propaganda socialističeskogo obraza žizni – važnejšaja zadača v uslovijach sovremennoj ideologičeskaj bor'by*. Sociologičeskie issledovanija 1975, č. 1.

- Kapustin, J. I.: *Ekonomičeskij aspekt socialističeskogo obraza žizni*. Voprosy ekonomiki 1975, č. 6.
- Kapustin, J. I.: *Socialističeskij obraz žizni kak socialno-ekonomičeskaja katėgorija*. Voprosy ekonomiki 1974, č. 12.
- Ketov, A.: *Ekologická prevence — charakteristický rys socialistického způsobu života*. Marxismus a současnost 1977, zvl. č. Socialistický způsob života, s. 179–186.
- Kosolapov, V. V.: *Socialističeskij obraz žizni i naučno-těchničeskaja revoljucija*. Voprosy naučnogo kommunizma 1979, č. 41, s. 3–10.
- Krapivenskij, S. E.: *Gorod i dėrevnja: idėntifikacija obraza žizni*. In: Sociologija i problemy socialnogo razvitija. Moskva, Nauka 1978, s. 252–263.
- Kučera, J.: *Socialistický životní způsob*. Nová mysl 1973, č. 5, s. 714–726.
- Lazari-Pawłowska, I.: *O wedantycznym stylu życia*. Człowiek i światopogląd 1979, č. 2–3, s. 152–167.
- Magdolen, E.: *Tvorba a upevňovanie socialistického spôsobu života*. Sociológia 1975, č. 5, s. 385–398.
- Mansurov, N. S.: *Těoretičeskije voprosy izučeniya obraza žizni*. Moskva, Institut sociologičeskich issledovanij AN SSSR 1975, 28 s.
- Markov, V. S.: *Obraz žizni i formirovanija čelověka*. Voprosy filosofii 1976, č. 7, č. 9.
- Mėedlov, M. P.: *Problema obraza žizni v idėologičeskoj bor'be dvuch sistėm*. Voprosy istorii KPSS 1978, č. 8, s. 19–33.
- Miklós, S.: *Gondolatok a szocialista életmódról*. Szociológia 1978, č. 3.
- Muszyńska, M.: *Czas wolny a sposób życia*. Kultura i Społeczeństwo 1979, č. 1–2, s. 203–224.
- Muszyńska, M.: *Spór wokół pojęcia „sposobu życia“*. Zeszyty Nauk (Wyższa Szkoła Nauk Społecznych przy KC PZPR) 1978, č. 4, s. 133–152.
- Muszyńska, M.: *Sposób życia: orientacje teoretyczne i kontrowersyjne*. Studia Socjologiczne 1978, č. 4, s. 115–137.
- Nikitin, V. A.: *Social-reformistskaja koncepcija „kačestva žizni“*. Filosofskie nauki 1977, č. 3, s. 85–93.
- Opitz, H.: *Uvědomělost společenského jednání — hlavní rys socialistického způsobu života*. Filozofický časopis 1976, č. 6, s. 845–851.
- Patrušev, V. D.: *Obraz žizni: těndėncii razvitija svobodnogo vremeni*. In: Sociologija i problemy socialnogo razvitija. Moskva, Nauka 1978, s. 241–252.
- Podoláková, K.: *O teorii socialistického spôsobu života*. Nová mysl 1977, č. 3, s. 154–157.
- Podoláková, K.: *Zbližovanie spôsobu života obyvateľov mesta a dediny*. Nová mysl 1979, č. 7–8, s. 44–53.
- Popov, S. I.: *„Kvalita života“ a současný ideologický boj*. Filozofický časopis 1975, č. 4, s. 533–534.
- Popov, S. I.: *O souvislosti kvalitativní a kvantitativní stránky způsobu života*. Filozofický časopis 1976, č. 6, s. 845–851. Marxismus a současnost 1977, zvl. č. Socialistický způsob života.
- Rodziński, A.: *Co to znaczy „humanizować“ kulturę?* Roczniki Nauk Społecznych 1977, č. 5.
- Rodziński, A.: *Refleksje o stylach życia*. Roczniki Nauk Społecznych 1978, č. 5.
- Rogovin, V. Z.: *Mravní problémy socialistického způsobu života*. Sociologický časopis 1976, č. 4, s. 392–402.
- Rogovin, V. Z.: *Razvitije socialističeskogo obraza žizni i voprosy socialnoj politiki*. Sociologičeskije issledovanija 1975, č. 1.
- Rutkevič, M. N.: *Obraz žizni i „kačestvo žizni“*. Sociologičeskije issledovanija 1976, č. 4.
- Rutkevič, M. N.: *Socialističeskij obraz žizni i jėgo razvitije*. Voprosy filosofii 1975, č. 11.
- Růžicka, R.: *Kategorie způsobu života v poznání dialektiky společenského rozvoje*. Sociologický časopis 1980, č. 1, s. 30–45.
- Růžicka, R.: *K pojetí způsobu života a podmínek života v současné sovětské literatuře: přístupy, závěry, konsekvence*. Sociologický časopis 1979, č. 2, s. 184–198.
- Stoica, S.: *Modul de viață și posibilitatea definirii sale*. Analele Univ. Bucuresti, 1977, č. 26, s. 35–38.
- Suchý, J.: *Dynamický charakter socialistického spôsobu života*. Sociologický časopis 1979, č. 1, s. 52–63.
- Suchý, J.: *Formovanie osobnosti socialistického človeka*. Nová mysl 1979, č. 9, s. 23–33.
- Suchý, J.: *Formovanie socialistického spôsobu života mladej generácie*. Sociológia 1979, č. 1, s. 10–23.

- Suchý, J.: *K niektorým otázkam výskumu a plánovania rozvoja socialistického spôsobu života*. Plánované hospodárství 1978, č. 9.
- Suchý, J.: *Socialistický spôsob života a jeho výskum*. Nová mysl 1978, č. 1, s. 89–101.
- Suša, O.: *Něteré aktuální teoretické a metodologické aspekty poznání a prognózování socialistického způsobu života*. Životná úroveň 1979, č. 1.
- Šachnazarov, G. Ch.: *Razvitiye ličnosti i socialističeskij obraz žizni*. Voprosy filosofii 1977, č. 11, s. 12–24.
- Šolcová, M.: *Socialistický způsob života a kritika maloburžoazních koncepcí*. Tvorba 1977, č. 23, příl. s. 1–8.
- Šolcová, M.: *Rodina a socialistický způsob života*. Nová mysl 1978, č. 4, s. 52–63.
- Sulc, O.: *Dialektika induktivního a deduktivního přístupu k prognostickému modelování vývoje životního způsobu*. Sociologický časopis 1978, č. 6, s. 582–595.
- Todorov, A. S.: *Životní způsob – sociálně třídní hlediska a prvky jeho struktury*. Marxismus a současnost 1977, zvl. č. Socialistický způsob života, s. 34–46.
- Tolstych, V.: *Socialističeskij obraz žizni i kulturnyj rost ličnosti*. Kommunist 1977, č. 1, s. 71–79.
- Treněva, M.: *K otázce vzájemného vztahu potřeb a socialistického způsobu života*. Filozofický časopis 1976, č. 6, s. 926–929.
- Veszi, B.: *Politický systém a socialistický způsob života*. Marxismus a současnost 1977, zvl. č. Socialistický způsob života, s. 75–85.
- Widerszpil, S.: *Sposób życia jako kategoria socjologiczna*. In: *Jakość pracy i warunki życia*. Warszawa, Książka i Wiedza 1978.
- Widerszpil, S.: *Způsob života jako filozofická a sociologická kategorie. Metodologické problémy studia způsobu života*. Filozofický časopis 1976, č. 6, s. 898–907.
- Wojciechowska, A. – Koralewicz-Zębik, J. – Lutyński, J. – Żelazo, M.: *Styl życia – problematyka teoretyczna i badawcza*. Studia socjologiczne 1977, č. 1, s. 51–80.
- Zdravomyslov, A. G.: *K voprosu i tipologii obraza žizni v socialističeskom obščestve*. Sociologičeskije issledovanija 1974, č. 2.

Bibliografii sestavila Jana Komárková

OBŠČESTVĚNNYJE NAUKI,

vydáváného Akademií věd SSSR v Moskvě

V. Zagladin: Leninismus a politické myšlení XX. století; *N. Fedorenko*: Systém komplexního plánování; *I. Motorin*: Metodologie plánování integračních procesů v SSSR; *A. Butěnko*: Internacionalismus jako klíčová kategorie marxismu; *V. Sergejev*: Ukazatele rozvoje mezinárodní socialistické dělby práce; *L. Bujeva*: Stav a perspektivy metodologie společenských věd; *M. Bobněva*: Sociální rozvoj osobnosti: psychologický problém; *J. Šiškov*: Buržoazní koncepce regionální integrace; *J. Naumov*: Vědecká rada Akademie věd SSSR „Optimální plánování a řízení národního hospodářství“; *V. Los*: Sociálně ekologické problémy vědeckotechnické revoluce; *F. Filippov*: Sociální struktura socialistické společnosti.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91 v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v únoru 1980. Číslo vyšlo v červnu 1980.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol: 16; 1980 (6 issues) Dutch Glds 76,—.
© ACADEMIA, Praha 1980.

Над чем мы задумываемся при 35-ой годовщине освобождения Чехословакии.	
К изменениям социалистического образа жизни	225

СТАТЬИ

<i>Бестужев-Лада И. В.</i> : Методологические проблемы исследования качества, уровня и образа жизни	226
<i>Филипцова Б.</i> : Социально-классовая дифференциация общества и формирование социалистического образа жизни как предмет эмпирического исследования	234
<i>Левыкин И. Т.</i> : Диалектическое отношение материальных, социальных и духовных потребностей деревенского населения	249
<i>Риттерсхаус Й.</i> : К некоторым теоретическим и методологическим вопросам исследования социалистического образа жизни	259
<i>Суфин Э.</i> : Плановое формирование условий и образа жизни	265
<i>Линхарт И.</i> : Динамика социально-классовой структуры и изменения образа жизни в Чехословакии	273

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ РАЗДЕЛ

<i>Зих Ф.</i> : Замечания к определению роли и места политической активности в образе жизни	294
<i>Суги И.</i> : Моделирование социалистического образа жизни	303

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Рак В.</i> : Рабочий коллектив в процессе формирования образа жизни. Опыты из эмпирического исследования на двух заводах Праги	316
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Витечкова Я.</i> : М. Шолцова, Социалистический образ жизни (на чешском яз.)	324
<i>Кеттнер М.</i> : Ф. Хронски - И. Сухи, Социалистический образ жизни. Вопросы теории и практики (на словацком яз.)	327
<i>Филипцова Б. - Буковска Э.</i> : А. П. Бутенко, Социалистический образ жизни: проблемы и суждения	330
<i>Шимкова Б.</i> : М. Драганов (ред.), Наш образ жизни (на болгарском яз.)	335
<i>Иллнер М.</i> : Э. Суфин, Планирование будущего общества (на польском яз.) . . .	337
<i>Бауерова Э.</i> : А. Лошонци, Образ жизни в поре, во вещах и в оценках (на венгерском яз.)	341
<i>Библиография к проблематике образа жизни</i>	345

Из содержания журнала ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ № 1/1980	351
---	-----